

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_228427

UNIVERSAL
LIBRARY

مقالات

یعنی
مجموعہ مضامین فارسی

مصنف
ب قاضی نیک عالم صاحب منشی فضل اول مدرس فارسی
اسلامیہ ہائی سکول راولپنڈی

و
منشی منوہر سہائے صاحب منوہر

بفرمائش

مبارک علی تاجر کتب اندون لوہاری دواڑہ لاہور

(یہ تمام ملک دین محمد بن محمدی پریس لاہور)

Checked

1957

فہرست مضامین

۲۶

۱۳۵۱

Checked

۴۰	مصنف مولوی نیک عالم صاحب	۲۴ - نورجہاں	۲	مصنف جب مولوی نیک عالم صاحب	۱ - ہندوستان
۴۴	"	۲۸ - پورش نادری برہند	۶	"	۲ - تجارت
۴۷	"	۲۹ - فارس و شیراز	۹	"	۳ - از سر و ش و حتم بر گوش ہوش آو خطاب
۷۹	"	۳۰ - نظارہ گلزار و فصل بہار	۱۲	"	۴ - کشمیر
۸۲	"	۳۱ - حرص و خواہش نفسانی	۱۶	"	۵ - کیفیت شب بختاب
۸۵	"	۳۲ - نقصانات نفاق	۱۹	"	۶ - مدنیت و بدایت
۸۶	منوہر	۳۳ - خواجہ حافظ	۲۲	"	۷ - کیفیت شب تار و ربا و باران موسم سرما
۹۳	نیک عالم	۳۴ - فردوسی طوسی	۲۷	"	۸ - کردنی خوش آمدنی پیش
۹۷	منوہر	۳۵ - سعدی	۳۰	"	۹ - آفتاب
۱۰۱	نیک عالم	۳۶ - مناظرہ یل و نہار	۳۳	"	۱۰ - موسیقی
۱۰۴	"	۳۷ - چہ پنجاب انتخاب ہفت کشور	۳۶	"	۱۱ - علم طب
۱۰۷	اے - جے انصاری	۳۸ - حب الوطن	۳۹	"	۱۲ - علم جغرافیہ و تاریخ
۱۱۳	تفضل حسین	۳۹ - ابرو باران	۴۲	"	۱۳ - مقابلہ زراعت و تجارت
۱۱۵	منوہر	۴۰ - سفر	۴۵	"	۱۴ - تعلیم و تادیب
۱۱۸	"	۴۱ - مقاصد زندگی	۴۸	"	۱۵ - وسائل حصول علم
۱۲۲	"	۴۲ - تندستی	۵۱	"	۱۶ - تعلیم نسوان
۱۲۷	"	۴۳ - راستی	۵۴	"	۱۷ - راستی و دروغ
۱۳۱	"	۴۴ - علم	۵۷	"	۱۸ - احسان و سخاوت
۱۳۵	"	۴۵ - سخاوت	۶۰	"	۱۹ - عدل و ظلم و مقابلہ ہرود
۱۳۹	"	۴۶ - اطاعت شہ	۶۳	"	۲۰ - انسان و مشاغل مختلف آن
۱۴۲	"	۴۷ - تقدیر و تدبیر	۶۶	"	۲۱ - رحم و غفور و انتقام
۱۴۶	"	۴۸ - وقت	۶۹	"	۲۲ - حلم و غضب و مقابلہ ہرود
۱۵۰	"	۴۹ - شاعر و مصور	۷۲	"	۲۳ - ایفا گئے عہد
۱۵۵	"	۵۰ - زمانہ باقر و ساز و قربان ماندہ باز	۷۵	"	۲۴ - خاموشی
۱۵۸	"	۵۱ - امیر لذت من ماندہ و گرنہ ترا	۷۸	"	۲۵ - ہمانتا بدھ
۱۶۸	نیک عالم	۵۲ - قلعہ رہتاس	۸۱	"	۲۶ - رد منہ تاج محل

ہندوستان

۱

ہندوستان مملکتے ست جنت نشان و سلطنتے ست عظیم نشان بر جانب شمال آں
جبال فلک شمال کہ در رفعت و وسعت و بسط و فحش نظیر خود ندارد مثل دیوار روئیں و
حصن حصین نمودار شدہ - صنایع قدرت و معمار فطرت بہ نغمہ این دیوار سنگیں آں صنعت
و فطنت بکار برده کہ مهندس و ہم و خیال در اندیشہ آں مبتلائے ملال و کلال قفل شناخته آں
جبال آں قدر رفیع و منبع کہ طائر بلند پرواز اندیشہ را پرواز بر آں محال و پیک تصور را مردار آں
محض خواب و خیال - اکثرے از رؤس آں کوہستان در موسم زمستان و ہم و فصل تابستان
مستور در لحات برف می ماند - این کوہستان با وجود قریب آسمان و رفعت شان پائے
تقاعت بدامن توکل کشیدہ بحالت مراقبہ نشسته - بفرجائے

پائے رفعت بر آسمان دارو   سر خدمت بر آستان دارو

سیاحان جہاں و راہ نوردان عرصہ دوران مثل این کوہستان نشان نمی دهند - آب جاری
زیروبالاے آں کوہا و اں صنعت باری از برف باری عیاں - این کوہسار بہ سبب کثرت برف
موسوم بہ ہمالیہ است کہ معنی آں زبان فارسی برف نشان باشد - نہ بہ بخت و دولت ہندیان کہ
خلاق جہاں برائے حفاظت شان این چہیں کوہستان فلک شان را بہ پاسانی داشته - تا دست
گل چینان جہاں بہ گلبن چہستان ہندوستان نرسد - و در جانب جنوب بحر بکیراں بہ آں عظمت و
شمارہ ہو جزو و دراز کہ عقل انسانی در اندازہ و تخمینہ کردن آں در چارہ وجہ حیرت مستغرق
و غوطہ زن، این بحر نامید اکنا بحر ہند نامیدہ شود - ساحل شرقی را آب خلیج بنگال و غربی را

دریائے عمان می شود۔ لالی شاہوار و جواہر آبدار کہ انیں بحر برے آید روکش و انجم و پشت
آسمان بہ نظارہ آں خم تلخ شاہان جہاں و دہیم سلاطین زماں گوہرے بر آں آب و تاب
ندیدہ و گوش چرخ کہ خزینہ دار جواہر انجم است جوہرے بر آں رنگ و آب نشیندہ +
آب و ہوائے این قطعہ وسیع و عریض کہ برائے خستہ دلاں تاثر موہبائی دارد و در مقامات
مختلفہ بالاختلاف است۔ و بعض جاہاگر باہر آں شدت است کہ مکافات در سرمایہ مثل گرامہ
میگرد۔ شدت گرامے بر اعظم افریقہ بمقابلہ اویسیہ نیز زد۔ و بعض قطعات آں مثل شملہ و کشمیر
تختی و بردت آں (دلغ نہ) سبتہ زہریہ۔ لیکن تعجب این است کہ این شدت آب و ہوا
اصلاً روح فرسا و جانگیر نیست در اکثر قطعات خوبی آب و ہوا ہم و در سرمایہ و سرمایہ آں قدر
روح فرسا و دلریاست کہ عمر مردہ صد سالہ را زندہ ہوایش میکند۔ ہر لطافت نراست کہ بالافتر
ممالک روئے زمین دارند و مجتمعہ یافتہ شود۔ در وسط ہند کو بیست موسوم بہ بندہیا چل
کہ جبل ابل و دشون بہ وادی و طلل است مثل نطاق واقع شدہ۔ این مرکبتگی اوتانیا نہ است
کابل و جوداں را نازبان خود نگزیند۔ کوہ ہائے مزبور بمجرعہ کوہک ہائے نزدیک و دور مناظر
قدرت و مظاہر فطرت بہ آں نفاست و لطافت جمع دارد۔ کہ مثل آں چشم سیار ندیدہ
و گوش ہشیا رتالش نشیندہ۔

لطافت انہار و نفاست آبشار و رفعت کوہسار و رعنائی گلزار در ہر قطعہ زمین کا نقش
فی الحجر دل نشین و معترف بہ خوبی آں جگہ کہ بین ہمیں۔ چنانکہ سر زمین ہند بہ سبب جبال شامخہ
و طلال شاہقہ و دریا ہائے بزرگ آب و چشمہ ہائے با آب و تاب مفرقا لیم سبہ جہاں است
ہم چنین اشجار و نباتات و بقولات میبویہ جات آں روکش باغ جہاں و شرمندہ ساز خضر لائے
آسمان است۔

بہ سبب عمدگی آب و ہوا غلات مختلفہ و اجناس متفرقہ در بریج و خریف و صیف و شتا
بہ آں افراط پیدا می شود۔ کہ باشندگان فرنگ از راہ دانش و فرہنگ آہنگ بردن آں
میکند۔ بسا اوقات این برآمد غلہ باعث غلام و وجہ نزول بلا میشود۔ اکثر ممالک مذکور
بہ سبب کثرت لالہ و گلستان و بنفشہ و ریحاں دلغ نہ چمنستان جہاں و وجہ شگفتی غنچہ

بہشت بی دل و آب و ہوا

بہشت بی دل و آب و ہوا

دل و جان است - به سبب سطحات شفاف سنگ مرمر هر قطعه اش مثل حلب و بربره

کرشده دامن دل می کشد که جای نجات

نشسته نگاه از نظاره گل هائے بوقلمون رنگین و دست گلچین از بونقله بی گل هاشم
گلدشته بهاریں میوه جات آن در شیرینی و لطافت و خوشبو و ملاوت مهر نه این شیریں دهنال
و گلستان آن مثل ریاض رضوان در هر فصل فشان -

ساکین این دیار و فطانت و ذہانت و فراست و ذکاوت مشهور روزگار و در مکتب
حدس و ذکا و فهم و دہاسبق آموزشان ارسطو و بقراط و حکمت اندوز ہندیان افلاطون سقراط
اند - در ہمت و جہانت و طاقت و شجاعت ثانی رستم و اسفندیار - و در فصاحت و بلاغت و عبرت
و طلاق از بس قابل اعتبار اند - چنانکہ مجالس سرچ و غم و محافل سوئے و الم از روزم شان اگر تہ
و نوادی عیش و نشاط و مقامات سرور و انبساط اند - و م شان پیراستہ

اگر تعلیم ہندوستان نبودی جہان ظاہر بمکتب خانہ حکمت نبودی هیچ کس ماہر

چہ ہندوستان کہ نمون علم یونانی ایا شد فصیحان عرب اند جواب نطق و قفاصر

ہوای جان فرائض صاف آیش لولوی لہ چو روح متقی و پارسا دامن و راطا ہر

در صنعت و حرفت مثل حدادی و زرگری معماری و آہنگری - نقاشی و مصوری آن

چنان کہ صنایع چین و جاپان و چاکمستان ایران و توران نہ رہا سے خوشہ چین ایشان

صییت سخائے ہندیان ہر صبح و شام بگوش سائلان روم و شام بیدہ - حاتم طائی اگر زندہ

بودے شیوہ جو و کریم و طریقہ سخا و شہم از اسخیائے یس و یارہ و ختمی بل دامن سوال انجواہر

عطا و لوا ل انداختی - مردمان مختلف الا دیان و الایقان در سر زمین ہندوستان پیرسائیہ

حکومت برطانیہ زندگی بسر کنند - بعد از سلطنت ہنود سلاطین از خاندان ہائے مختلہ الی

اسلام برائیں دیار تا سالہائے و راز فرمازد و مانند و توسن حکومتی بہ میدان انصاف و معالمت

بسرعت تمام را نند - سلاطین زمان و خلیفہ جہان سر زمین ہند را کان طار انگا سشتہ

چشم و گوشت بہ انتظار حکومت او داشتہ - بچو لے سہ ای روشنی طبع تو برین ملا شدی -

عروس سلطنت کہ غوستے مہر و وفا و بوسے غیبت و جہاندار و بہر شب در عقد شہرے و

ہر لحظہ درکنار تاجوری می باشد عشوہ وہ سلاطین نامدار و شاہان کا مگار شدہ
بلاد مشہور ہندوستان پر جمیع بلاد ممالک جہاں بہ سبب عظمت عمارات و زہت باغات
و فحش فضا و ہولے روح فزا تر جیح تمام وارو۔

منجملہ بلاد عظیمہ ہندوستان دہلی۔ آگرہ۔ لاہور شہر ہائے قدیمہ ایں دیار و بہ سبب
آثار صنایع مشہور روزگار شہر دہلی بہ سبب یادگار ہائے قدیمہ گوئے سبقت از آثار صنایع
بلاد عظیمہ رہو وہ۔ شہر مذکور کہ دل ہندوستان است بسے انقلابات روزگار دیدہ و تغیرات
لیل و نہار مشاہدہ نمودہ۔ حالت حاضرہ ایں شہر بفحوائے دیدہ عبرت کشا قدرت حق را
بہیں۔ عبرت بخش دیدہ نظار کاں و سین آموز طلب و بستان جہاں است۔ از دیدن
قلاع و مقابر و مساجد و معابد زبان سیار و سیاح بے اختیار ایں شعر پر اعتبار می سراید
از نقش و نگار و در و دیوار شکستہ آثار پدید است صنایع مجسم را

روضہ تاج کہ ستر تاج ریاض جہاں و سر آمد مقابر سلاطین زمان و لب لباب ہفت خجائبات
دوران است مثل عروس زیبای ناظرین را دل بہا۔ عابرین را عبرت افزاست۔ ہم چنین
میدار ہائے قلاع فلک نشان و مساجد مینو نشان ایں الفاظ نوشتہ
زینہار از دور گیتی و انقلاب روزگار در خیال کس نشستہ کا پنچال گر چنین

تجارت

۲

نخفہ سپاس بے قیاس یہ یار گاہ رب الجنۃ و الناس و ہدیہ درو نما محمد و بہ جناب مصلحت
حقیقت اساس ختم المرسلین فخر البقیین سزاوار است کہ آن خالق الملک و رازق الخلق بازا
جہاں را بہ ائمہ نفیسہ گوناگون و اسثیا عجیبہ بوقلموں آراستہ و چہرہ دولت و عذا شمت
را بہ خال تجارت پیراستہ و بہ لحاظ منافع جلبیہ و مراح جزلیہ آنرا افضل ترین پیشہ با ساختہ
حقیقت ابن است کہ جملہ کار و بار جہاں و قاطبہ امور زمان و زمانیاں و رونق بازا
دوران منوط و مربوط بہ ایں حرفہ است۔

شرائط ضروریہ و امور مستلزمہ ایں پیشہ اولین ہم وز روئی و گہراست کہ

کہ زر زکشد و رہاں گنج گنج

شخصیکہ مال کثیر و زرخیز و طیر داشتہ باشد اور ادب کا اقدام باید کرد۔

دو ٹھیک صبر و استقلال و احتراز از بے صبری و استعجال۔ نیز کہ در بیع و شرا
صاحب آنگوہر مقصود و خواہر و نقود و شاید سود و بجز و ستیاری صبر و قرار حاصل نگردد۔

۷ ثنیوہ صبر ہر کہ آموزد گوہر و سیم و زر بیند و زو

متاع ہائے گوناگون و اجناس بوقلموں را ذخیرہ داشتن و بجز و زماں و انقراض دوراں
آزاد رفتن و منتفی صبر و قرار و منتقاضی ثبات و استقرار است

شترط سو ٹھیک تدبیر و ایما نداری و راستی و کفایت شعاری نیز کہ بدوں ایں صفات
جمیدہ و عادات ستودہ بازار تجارت رونق نگیرد۔

دیانت و امانت خال خوش شمار عارض زیبائے تجارت غاۃ دلربا برائے جمال و کشائے
مرابحت است پس کسی کہ سودائے سوداگری دارد و داند کہ بدوں ایں سودے نہر دارد
یا جملہ مردمان ہموارہ یکساں سلوک نماید و با صنیع و کبیر و برناؤ و پیر طریق مساوات پیاپی تا نقاب
از رخ عروس مقصد کشاید۔

تدبیر و بہمہ حالات لازم دامن عزیزین بمیدان ہماں اسب امانت دامن عزیزین
قطع راہ صحائے و جبال بدوں صبر و استقلال آرزوئے امر محال ہے قیل و قال باشد۔
و عبور از دشت و دریا و کوہ و صحرا بڈل صبر صورت نہ بند۔

تخل مشقت ہم کی از لوازم تجارت است ۷ تاغون نکر لعل جگر قیمتی نیافت
پس گل سود از گلستان مقصود و چیدن و جمال چہرہ دل آراے مطلوب دیدن بدوں استغانت
صبر من قبیل المحالات ۷ چون عشق حرم باشد سہل است بیابا ہما

تا جہان کہ بہ اقطاع جہاں بغرض جلب منافع سفری نماید از صعوبات لاحقہ ایں حال انحراف
نمودہ و نہ امید اند کہ از کبابی و سہل انگاری بجائے متوان رسید۔ چہرہ مراد در آئینہ
مقصود متوان دید۔

چہاں نہیں نیز بہت بدین از خطرات نقصان۔ نیز کہ در بر کار مرہ و تجربہ کا قبل از آغاز

جانب سود و زیان و سمت نفع و نقصان را ملحوظ نمیدارد۔ اگر از خطرات نقصان ترسان و خائف
گردنگاہی در این اقدام نہ نماید و بدین سبب گوہر سود و ضرر مقصود بدست نیاید۔ چنانکہ عمر بنی
شیرازی علیہ الرحمۃ می گوید ۵

ای متاع و در و در بازار جاں انداختہ گوہر ہر سود و جیب زیان انداختہ
فوائد جلیلہ و منافع جزلیہ کہ ازین پیشہ حاصل می شود بتفصیل ذیل است :-

(۱) اشیاء ضروریہ کہ روزمرہ کفنی حوائج است بنائے آن بر تجارت است۔

(۲) چوں ملک از قحط سالی و بد حالی مبتلائے مصیبت فاقہ کشی میگردد انگاہ از برکت تجارت
عمارات متنفرہ عالیہ کہ بہ فلک سرگوشی ہامی نمایند کرشمہ تجارت است و بس۔

(۳) از ممالک و در و دست اجناس و غلات بر آردہ افاقہ در مصیبت فاقہ کشی میشود۔

(۴) تاجران و بدین اشیاء نفیسہ ممالک غیر غیرت و حمیت در جوش آمدہ تقاضائے این امر می

کند کہ در ملک خویش ہم آنچنان اشیاء میگرد و بدین سبب صنعت و حرفت از ویاد پذیرد۔

و بر بازار ہائے ہندوستان ظروف چین و جاپان و طائفہ ہائے ماہوت و عالیچہ ہائے

مبسوط کشتان بدین من آید و ہم چنین شمشیر اصفہان و پونہ ہائے افغانستان خون

غیرت را در جوش آردہ و خرق حمیت را در حرکت می آرد۔ اشیاء مادہ روزگار بہ ہر ملک و دیار

رسیدہ باعث مفاد و آرام و تسلی و اطمینان باشندگان آن میگردد۔ مثلاً انار ہائے شیریں کابل و

قند ہار و مشک خوشبوئے بہت و تانار را کچھ بخش و مرغ جاں و صلوات و کام ہمان جہانیاں است

۵ تجارت کر نمودی جلوہ بخش گلشن امکان گل مقصود ما و را من مقصد ندیدی کس

چوں تجارت بہ ہر ملک و ہر دیار بغرض تجارت فی روند بہر ساکنان آن ممالک بتبادلہ فیضالات

می نمایند و بدین سبب در معلومات شان ترقی پیدا آید کہ مفید ملک گردد۔

از قطع راہ ہائے دور و دراز کہ بدین عرض بوقوع می آید باعث آن گردد کہ انسان از

تجارت بے شمار ہمراہ کافی و حظ وانی مے برآورد۔ چہ خوش بود کہ بر آید بیک کرشمہ و دوکار

علاوہ انیں فرض عام کہ ملحوظ ہر فرقہ اہم است جلب منافع و جز مفاد است کہ بخوبی ترین

و جہے بذریعہ این پیشہ بظہور می آید (صورت بندہ) ہم خرم و ہم ثواب یزد۔

منافع و فواید

تبادلہ فیضالات

حصول تجارت

الغرض مختصر این تو آن گفت که جمله رونق جهان و ترقی بازار و در آن مختصر بر همین پیشه است -

از سر وش و قدم بر گوش بهوش آید خطاب یافتن آطل الاوقات فی عمل الشباب

جوهر زود اهر چه بے حد ولای متلالی شنائے لایعذر تشار ذات احد که مخلوقات گوناگون و موجودات بوقلمون را بترکیب کاف و لئون از کتم عدم بمنصه ظهور جلوه بخشید و خلاصه موجودات و نقاوه کائنات را کسوت جیات مستعار پوشانید و رخساره هستی را بذات او آرایید -
و سفر منازل مختلفه و مراحل متفرقه عمر پیش نهاد و خاطرش ساخت بعد از سیر گذران شیر خوارگی و صبلی گذریش به چمنستان شباب که هر گلش گلے زبیا و هر غنچه اش غنچه رعنا است می افتد -
باغ شباب که فی الحقیقت باغیست تازه و نشاط واد و گلشنی است پر بهار و سیراب و چمنیست خرم و بخندان و بوستانه سست معطر کن و مانع جان ثنات و قرار نوروز و از حلمات خزان پیری که باعث ملال و دلگیری باشد نامون و مصون نیست چنانکه بلبل چمن فصاحت و عنایب گلشن بلاغت حضرت سعدی علیه الرحمة در گلستان کلیات بے خزان به این نوع مترنم و غزل خوان شده

درخت قدیم بر خرام انساں را | دلم رونق نو باد و جوانی نیست
گلنیت خرم و خندان تازه و خوشبو | اول امید شتابش چنانکه دانی نیست

پس درین جهان گردان بعهد شباب از آفت خزان پیری خائف و ترسان بوده اصول ذیل را دستور العمل خود باید ساخت - (۱) نقد عمر عزیز را در اشتراک لغویات و منهیات را نگان سازد و بمیدان حرص و هوا که مودی به رنج و بلاست ترازو - خوش گفت آنکه گفت -
اگر مالک روی زمین پست آری | بهای دولت یک و زده زندگانی نیست
و رامو معاش بقدر مصلحت باید پرداخت و از امور معاد روی توجه نباید تافست چنانکه حضرت محمدی ^ص فرموده
چوبت پرست نه درت چنان شی شغول | که دیگر خبر از لذت معانی نیست

خوش گفت آنکه گفت

وایم از اندیشه فاشیها

و پس از الحمد الله آن تصور

قدر دانی با خود دانی

گوہر عمر عزیز اور استیفاے حظاً نطفہ حیوانی و لذائذ نفسانی از دست نہ ہد۔ زیر کہ ہر کہ مغلوب
الشہوات شدہ نیک از بندید و در اسباب نفع و ضرر و غیر و شتر نبیند شید عاقبت کارش بہ
خسران انجامید و در زمانہ و ہوشمند یگانہ آں روز شناس زمانہ است کہ در عہد شباب و در طلب
باقیات صالحات بچو شد و رے جز راہ نیک کرداری و عفت شکاری نہ پدید چنانچہ مصلح شیرازی فرمایہ
باشیر مریت سگ البیس جبہ دکر و ای بی ہنر بمیر کہ از گرہ کمترے
از منہیات و لغویات اخراج کلی و زندیدہ و اہل الواث بہ عصیان آلودہ نگردانیدل ہمیشہ
روی ازاں جانب بگردانید و ہمیشہ عمل پیرے بر ایں شعر گردو۔

ہشدار تانی فگندت پیروی نفس در ورطہ کہ سو نہ دار و شناوری
تجنب و احتراز از اسراط عشق مجازی و زبیدہ مشتری حسن زہرہ کہ خال سپہیں بدن و سمن
بر ایں سیم تن کہ غارت گراں متاع دین و ایمان و سارقان عقاید و ادیان اند نباید شد و
بہ فریب عجزہ دنیا کہ قحبہ ایست زشت و تازیبا و مکارہ ایست بے مثل و یکتا۔ از اسراط مستقیم
اخراج نباید و زبید زیر کہ ایں عجزہ بدروی دنیا و قحبہ زشت و تازیبا بنظر کوتاہ بینان جہاں
و نا عاقبت اندیشان عرصہ دوراں بدر تمثال و پری جمال می نیامد و ولہامی عشاق از دست
مے ربایدے

ایں غول روی بسنہ و کوتاہ نظر فریب | دل می بر و بغالیہ اند و دچاوری
باروت را کہ خلق جہاں سحر از و برند | در چہ فکند عمرہ خوباں با حری
از تکرار ایں کلمات و از کار ایں تلمیحات ایں امر پاپہ ثبوت می رسد کہ عنان توجہ از عشق بہیمی
پیچیدہ و پیچ و تاب غم و غصہ بسر نباید بزودے

عنای باز بچہان نفس از حرام | بمرودی ز رستم گزشتند و سام
محاسن عادات و مکام و اخلاق را شعاع خود سازد و زہد و انقا و عفت و دوسرے را موقوف
بر زمان مستقبل بقوائے عجزہ دانی کہ فدا چہ حادث شود۔ مذاو۔ و در ارتقاء عی مدبر
عالیہ طریقت و استعلاے مراتب علماے حقیقت ہمہ بین نما و در قرب ایں امر مذاو۔
کہ بعد از مرور ایام عیش و نشاط و طے بساط جشن و انبساط بسر حد منزن پیری و انحطاط

رسیدہ دیدہ خواہد شد۔ زیرِ اکِ بکی از ناصحانِ حقیقت گزارد و اعطایانِ نصیحتِ شعار بہ آواز
بلند بگوشِ مردم ارجمند گفتہ ۵

در جوانی توبہ کردن شبوہ پیغمبری ست وقتِ پیری گرگِ ظالم می شود پیرِ بیزگار
در استرخائے الہی کماہی کوشش نماید و مفہومِ این شعر را در ہمہ حالاتِ مرعی و ملحوظ دارد ۵

عمرِ کمی رود بہمہ حالِ ہمدکن تاور رضای خالق بے چوں بس بری
نفسِ پروری و شکمِ پری را اصل الاصول زندگی نداند۔ بل و اندک در نشأتِ تعلیق تا چا مشربیات
مستعار و ربر و در ویریں امور بقدر حاجت پردازد و عامل بر مفہومِ این گفتہ سعدی گردد۔

مردانِ بسعی و سنج بجای رسیدہ اند توبی ہنر کجاری از شکمِ پروری
در ادلے حقوقِ عباد امور معاد را مرعی دارد و از طریق انصاف اصلاً منحرف نگردد۔ و
مثل آفتاب عالم تاب تا تاب (نصفت) آب کہ ہر کہ و مہ را از فیض نور خود یکسان مستفیض می نماید
بطریقہٴ رود کہ مردم را سہر موی ز خود نیارازد

در چیدین گلہائے تازہ و خوشبو از گلستانِ شبابِ شباب نماید۔ اعنی در کار ہائے خیر استعمال
نمودہ گوی سبقت از اقران و ہمسران رباید تا منظورِ انظارِ عواطفِ سبحانی و مطرحہٴ انوارِ تجلیات
سبحانی گردد۔ چنانکہ بلبل ہزار و اسنان شیر از غنڈ لب شیریں نواز یعنی سعدی حقیقت طراز
برزبانِ حقائق ترجمان می آرد ۵

خوش است عمر و دیر بخاک جاودانی نیست بس اعتماد بر این پنج روز فانی نیست
پس ہمیشہ ملحوظ خاطر حقیقت پسند و دل شریعت پیوند دارد تا در ایفانِ شباب بے ثبات
کہ عنفوان نہال حفظِ لذات و تمرشِ شیریں از شاخِ نبات است چنان مستقیم الحال و
احسن الاستقبال ماند کہ بعد از انقراضِ زمانِ مسرت و تازگی و بسر آمدنِ زمانِ خوشدلی و
نازکی اشعار ذیل را در زبانِ حسرت ترجمان خود نسازد۔

برفت عمر ز فہمِ شطراہِ ادب	براستی کہ بازی برفت چنیں سال
کنوں کہ غیتِ خیر است ز درِ طاعت	در یخِ روز جوانی کہ صرف شد بہ محال
کنوں ہوا می ان می نزد کبوتر نفس	کہ دستِ جو ز زمانہ نہ برگزاشت نہ بال

اسلام علی من التبع الهدی واجتنب عن الشر والبغی وساک علی طریق الرشاد واسدا و احترار
عن الشوارع الطغیان والفساد۔

کشمیر

۴

کشمیر قطعہ ایست دلپذیر و خطہ ایست جنت نظیر کہ جانب شمال ہندوستان و در وامن
کوہستان واقع است از بہر دو جانب جبال فلک تمثال آنرا احاطہ کردہ کوہستان فلک
نشان در وامن آرام و اطمینان داشتہ و آب ہائے رواں و نہر ہائے جہاں سیراب و
نہاد آب ساختہ ایں کوہستان کہ مگر کوشی ہائے بہ آسمان می نماید۔ بہ سبب سرسبزی و حضرت
و لطافت و نزہت دل ہائے مرموم از دوست می رباید۔ آب مصفاے چشمہ ہائے رواں
کہ بمنزل چشم گریاں ایں کوہستان عالی نشان است چشم مرموم۔ ایور و مردک چشم راقوۃ و سرور
می بخشد و حقیقت ایں است کہ جبال مذکورہ قدرت کاملہ و حکمت بالغہ خداے قدیر و
حکیم و خیر الملاحظہ نمودہ از بس تزیین القلب شد و زقت شان بصورت عیون ذوی شان
ظاہر شدہ۔ مشاطہ فطرت چہرہ جمال ایں جبال را بہ آن خوبی و لطافت و حسن و نفاست
آراست و رخسارہ زیبائے و دایکشا را بہ غارہ نصارت و گل گونہ نفاست بدگونہ سیرت
کہ آسمان بصد جہاں بران قربان میگردد۔ و گردون گردان بہر از شیفتگی و دل بستگی گردان شب
و روز می گردد و سبحان اللہ کہ دیدہ ہائے سیارگاں برائے دیدگاہائے ایں گلستان ہمیشہ
وامی ماند و فلک دوار گنج شایگان ثوابت و سیار بر آن شمار می نماید۔

ایں سرزمین بہشت آئین بہ سبب نگہست گلزار و کثرت اشجار و لطافت آبشار و
نزہت انار۔ عدیہ اسہم و مفقود المثال است۔ و رہ قطعہ زمین آرایش و تزیین از گل و
گلزار عیاں و خاک و خاکشا و گرد و غبار و در پردہ اخفا نہاں۔ و در پردہ ہائے سنگین ایں
کوہسار آن قدر شفاف و صاف باطن کہ حلب حلف آن بردار و پوشش سرزمین بر
و انما دست بر بر است۔

بلغ و بوستان کشمیر و رہ فصل و ہر موسم گل افشان۔ و مان عاں از بوی گلہای

مشکبوی این گلستان عطر آگین و رشتہ نگاہ از نظارہ گلہائے رنگین و دست گل چیں
مثل گلدرستہ بہا میں در آں سرنہیں مُشک ختن بیچ نیر زرد و بل کسی راہ خریداری آں نورد
ز بے بخت بیدار سالکانِ این دیار کہ لیل و نہار محو نظارہ چہن و گلزار شدہ از بادہ
نشاط و انبساط مست و سرشار اند۔ گلہائے آبدار دام است برائے مرغِ نگاہ و اوراق
کتاب معرفت برائے مرد آگاہ۔ سر و شمشاد و در عبادت خالق عباد و یک پا استادہ و اشجار
ثمر دار از کثرتِ انمار سر تر واضح و انکسار بر خاک عجز و نیاز نہادہ۔ مضمون ۷ نہد شایخ پُر
مہوہ سر بر زمین۔ از ہر سو آشکار۔ و نقش عیش و سرور عیاں از در و دیوار ۷

گل در شاخ

از گل و گلزار آں قدرت باری عیاں عقل سرا سیمہ سر گشت بہریت نہاں
شجرش عرعر و جرجش مرمر۔ و آب و ہواش طیفہ فزاسے ملک بربر۔ پری رخاں کشمیر
کہ درختن و خوبی بے نظیر اند حاجت آئینہ ندارند۔ زیرا کہ ہر قطعہ سنگ ہم سنگ آئینہ
خوش رنگ و ہر قطعہ زمین زمین جلب راہم سنگ۔ نہ بہت آب و ہوا از بس دلکش و
روح افزا۔ چوں در تابستان ساکنین سیواقا لیم ہماں نعرہ الاناں بر زبان می آرند۔
قاطنینِ این دیار و رگلش و گلزار بر لب عیون و انہار بچو اے۔ جناتِ تجری من تحتہما
الانہار خالدین فیہا۔ اوقاتِ حیات بہ عیش و نشاط می گزارند۔ بر سقف خانہ (دار ہا)
ایں دیار باغچہ ہائے مثل چہرہ یار طرحدار و محبوب گل عذار نمودار و چاکبکستی و صنعت
مشاطہ فطرت بخوبترین و بہی و احسن ترین وضعی واضح و آشکار ۷

آبچہ

قصر و گلزار و ہم بر قصہ گلزار و درگاہ آشکار است ہر طرف از فیض ایام بہا
چنانچہ استاد و بیاد پناہ نجابت و سنگاہ ملجا و ماو لے علم و فضل ندوہ صلیحا و زبدہ اتقیا
و انہای اسرار نہائی شمس العلماء قاضی میر احمد شاہ رضوانی بتعریف کشمیر (در تفصیل)
رطب اللسان شدہ می فرمایند۔

ہزار دیک ہوس خام بچتہ تاکام | گرفت لذت این نعمت الہ اجل
بیا و منت رضوان کش برای بہشت | اگر جلوہ می و ہداینجاہشت بر سر تل
و ہم قافلہ سالار شاعر اے نامدار بہاں و مخبر علمای با وقار ایران و توران کہ بسبب علم و فضل و

راستہ خوار بہارہ آب و ہوا

ذکاوت عقل مشہور زماں و معروف جہان است و در عرف عام آں را عرفی شیرازی
می نامند می فرماید

ہر سوختہ جانے کہ بکشمید و آید | گر مرغ کباب است پر بال بر آید
از ہمین است کہ ساکنین ایں سرزمین و خضر آئین | عمر نوح بل بقائے خضر می یابند پیران
کہن سال با وجود پیرانہ سالی مصروف عیش و نشاطانی و دامن آمو آرام و فارغ البالی
ہر جوانی کو بیاید اندرین ملک دیار | نوجوان گردد ز لطف نزہت آب ہوا
مرد پیری ہم بیا بدرفتق عمد شباب | اگر قدم اینجا نہد از لطف آب و ہوا
مردہ صد سالہ ہم بیا بد حیات جاوداں | اگر شود او مستفیض از فرحت آب ہوا

غلکہ جات مختلفہ و میوہ جات متفرقہ در ایں سرزمین بہ افراط تمام پیدا می شود۔ از
میوہ ہا سبب و ناشپاتی قابل ذکر است۔ و از گل و ریاحین بنفشہ و نیلوفر با شوکت و نہر
بی شوکت خار ہر طرف نمودار۔

گلزار نسیم و باغ نشاط کہ از دیدن آں قلب متمتع از فرحت و انبساط می گردد۔ بہ آں
خوبی و زیبائی چہرہ کشمیر را بہار است۔ کہ اگر راست خواہی میگویم کہ روضتین از ریاض بہشت
کسی ایں جا آورد بہشت۔

اشمال کشمیر ایں سرزمین و کشمیر پنی و حلاوت و لذت و نفاست روکش انما بہشت
بریں کشمیریں سخنان جہاں در تعریف آں نہر و ہاں و گلزار جہاں بمقابلہ گلستاں آں خار
مغیلاں حق ایں است کہ خلاق جہاں و رزاق انسان و حیواں ملکہ بہ ایں خوبی و لطفت
نیافریدہ و دیدہ فلک ہیچ قطعہ زمین بہ ایں تازگی و نزہت ندیدہ۔ سیاحان جہاں راہ نور دن
عرصہ دوران مثل آں نشان نمی دہند۔

شمالش نشان ندادہ کسانیکہ دیدند | ملک جہان و عرصہ دوران روزگار
چشم زمان و عین فلک مثل او ندید | باغ بہشت گشت بہ پہلوش شرمسار
صد بار آسمان بگرد زمین بگشت | تا ہم چو کشمیر یکے باغ چہ بہار
آرد بروی ارض میسر نشد و لیک | پس مضطرب شدست شب روز بقیار۔

ستیا رگان گنبد نیلوفر می که اند
 حیران و ششده اند ز نظاره چنین !
 آن کشت زعفران که به کشمیر دیده
 میدان کشمیر همه سبز زار شد
 باغ نسیم و باغ نشاط است جلوه گر
 وادی کشمیر بود خال روی دهر
 حوران خلدر ابلخه نار رنک و غم
 در کشمیر هست عجب صف دل کشی
 حسن صبح که هست متاع گراں بها
 آن زلف خال عارض سپهر کد پیش او
 کشمیر بیاں حسن صبح و به دلبری
 تسنیم و سلسیل خجالت ہے کشد
 مہتاب هست یک گل شبوی آن چنین
 کے آفرین خطہ چون ملک کشمیر

ایک انعکاس گلشن کشمیر پر بہار
 وز دیدن جمال گلستان آبدار
 خند وز دید آن ہمہ شب چرخ پر تار
 ہم گلستان گشت ہرہشت و کو ہمسار
 تا طالب بہشت نماں در انتظار
 ہم غارۂ جمال رخ دشت و کو ہمسار
 از دیدن جمال حسینان این دیار
 ہم ساکنان خلد بریں اند خواہنگار
 از آن بکا کشمیر بود بہر جاں نثار
 حور و پری بدم نخل بہشت و شرمسار
 گوی سبق ریلودہ ز خوبان ہر دیار
 زان چشمہ ہائے آب مصفا و آبشار
 خورشید زرد آلودی آن باغ پر بہار
 دست فضا و قدرت خلاق کر و کار

باشندگان کشمیر از بس فہیم و ذکی و پارہ سادہ متقی اند۔ بہ شایمانی و مصوری نقاشی
 و زرگری مہارت تمام دارند۔ لای بعض از انہا موصوف بہ صفت مکر و فساد و معروف بہ
 بزدلی و عناد اند۔ و بے وفائی و کج روی را کہ خاصہ خوبان جہاں است۔ شعار خود ساختہ۔
 و روی از طریق مہر و وفا بزناختہ۔

باغ نسیم و باغ نشاط کہ موجب مسرت و انبساط است زینت افزائے گلستان
 ہای کشمیر شدہ از سیاہ آب ہائے قطعہ الیست (سیاہ آبی ست) موسوم بٹول کہ بے شل و
 بے بدل است۔ باشندگان ہر دیار و امراے روزگار راہ ہائے دور و دراز قطع کردہ در
 ملک کشمیر برائے دیدن، ٹول می انید۔ دول را می آسایند مختصر آد تعریف آن این شعر گفایت
 سیر باغ بہشت لرغواہی بہر سیرش چرائی آئی

جہاں آفریں تاب جہاں آفرید غدیری چنین جانفر کس ندید

از در و دیوار این گلزار و از نظارہ این کوہ سار مضموم ۵

اگر فردوس بر روی زمین است ہمین است و ہمین است و ہمین است
مختصر آئین مضمون را بریں اشتراختم می گردانم و روی از طریق طویل انکلا می میگرددانم۔

گرامتی اندرین دیار بیا	گر تر خواہش بہشت بود
نہر و آب روان و ہم دریا	گل و گلزار و گلشن شاداب
حور و غلمان ہمہ بہ میں اینجا	کوثر و سلسبیل و ہم تنہم
و کش و دل ربا و دل افزا	بمبدل ہست دل دریں داوی
ہست کشتیہ جنت الما و لے	ہست کشتیہ جنت الفردوس
خاک او خاک جنت الالے	آب او آب چشمہ جہراں

کیفیت شرب ماہتاب

۵

الحمد للہ الذی خلق الارض و السماء و زمین السما الدنیا بمصابیح۔ اعنی احمد بے حد
منہای لایتحد مالک الملک و خالق الخلق را سز و کہ زمین و آسمان را بیا فرید و بہ الوع ثوابت و
سپار و خرا ذکر را زب و زینت بخشید بمجلہ آل اجرام سماوی جرمی است منور کن زمین
آسمان و تخیر بخش دیدہ انسان آن سلطان اللیل را ماہتاب عالم تاب می نامند۔ چوں آفتاب
جہاں تاب از محنت و مشقت روز ماندہ و زرد و شدہ بگوشتہ مغرب زاہدانہ منتری گردود۔
آنگاہ شہنشاہ شب بد دل رنج و تعب بی خوف و خطر و با زب و فرسند آرای فلک شدہ
سپہ سالاری انجم بپردہ خود می گردود۔ و بر تخت آسمان با فروشان رونق افروز شدہ جہان و
جہانیان را از نور خود مستفیض می گردانند۔ ہمیں کہ شہنشاہ روز روز لہ رسم پوشید و لشکر تہرگی و

تہمت شہنشاہ

خلعت شب بهر سو و بهر جانب دوید - ناگهان یک توده سیم با هزار آب و تاب در خلا آویزان و روان بنظر آمد - کیفیتی که از نظاره آن بر دل نظارگیان طاری میگردد - بیان آن از حیطه تحریر و حیث تقریر خارج است - عقل انسان از تغزل آن حیران و غلبت شب از پرتو آن پریشان جمله اشیا از رضی از پرتو نور آن مستفیض می گردد - و بر هر امیر و فقیه و صغیر و کبیر یکسان بی تابند گویا سبق انصاف و امتصاف به اهل جهان می آموزد - و دیدگان شب روان و وزوان را بسوزان حسرت می ووزد -

جرم مانتاب اغگر بیت سوزان و شعله سیت تابان بر شے وزوان و نشب گردان و چراغ هدایت و شمع و رایت برای پاسایان و شب بیداران - اگر چشم وزونا بکار رود دیده فراق ستم شعار تاب ویدن جرم نور بار مانتاب ندارد و چشمه مانتاب را چه گناه - زیرا که این پاسایان شب نگذار و که کسی در عهد پاسائی اش بر راه فسق و فجور بتنازد - یا دست تعدی بر مال غلومی نازد و حضرت انسان و امن آلود و عصبیان گردد - فاسقان و قزاقان در نور مانتاب هم دامن ساز و بیج و تاب می مانند مثال شان بعینه مثال مانتاب در سنگ است لفظی ۵

ماه نور می فشاند و سنگ بانگ می زند - سنگ ایچو که کار نو با مانتاب چیست بار باد و مشاهده می آید که بچکان که قلوب شان مثل آئینه صاف و از مبداء نور حقیقی قریب تر می باشند از نظاره آن بسیار شادان و فرحان می گردند لفظی ای الجنین یسئل الی الجنس صحیحا - روشنی بدر بدر رفته ایست مسافران را که در حدت آفتاب طریق سفر نتوانند گرفت - و بهر طلوع آن متوجر سفر می گردند - رفیق شفیق شان شده باعث طے مسافت می باشد روشنی آن حکم تباشید دارد - برای گرم مزاجان و گرم روان منزل هستی -

مروان هم و فصل تابستان و هم در موسم زمستان و در سایه حمایت آن به اطمینان و اطمینان خواب می نمایند انعکاس نور آن بر دشت و کوهستان کیفیتی که از تعلق بیدین وارد - چه هر ندره یک مثل ریزه های سیم و هر سنگ کوهستان قرص سیم می نماید -

آب و رجوی و انهار و دریا و آبشار مثل مار پیچان بر وای شده و بگرد دارد - از پرتو آفتاب مثل مار سیاه بنظر آید - پاسبانان و محافظان و رعایایان و در بانان که در شب با می دراز

در حیطه تحریر

در حیطه تقریر

سیاہ بھو اے سے

ورازی شب از مژگان من پُرس
 کد یک دم خواب در چشم نگشت است
 بیدار می مانند در شب مانتاب به اطمینان و آرام خواب می گیرند گویا از سطوت مانتاب
 و زوان در نهان مرعوب شده بزاویه انفعال متوار می گردند و مانتاب پاسبانی و حفاظت خلق را
 بدمه خود میگیرد و چه پاسبان مهربان و نگاه بان شیرین روان است که بے مزد و منت و سرائض
 پاسبانی را به احتیاط تمام سرانجام می نماید و هم چنین مانع وصال یاران نفسانی که بنا به محبت
 نشان بر لذایذ حیوانی باشد میگرد و دو انسان را سبق تو سرع و پارسائی می آموزد و چون از محلات
 شب هائے تار انسان بیزار و بقراری گرد و شب مانتاب است که از رو و مسعود و دل با
 راتسکین و اطمینان می بخشد و رقاب و حفاظ که دیدگان نشان مره خواب شیرین بچشیده و شکل
 بستر استراحت ندیده از وجود شب مانتاب گلهائے مرادشان بصد آب و تاب شکفته و گر و غم و
 الم از صحن خاطرشان رفته و ساین قاعده کلیه که محدثات عالم تغیر پذیر است شب مانتاب هم
 بتدریج روز و روال می آرد۔

غنیمت دای شب مانتاب ز انجاش مشو غافل	که گردش میکند گرد و شو نقش جهاں باطل
بزودی بستر نقش ضیاء از لوح عالم	بعجلت خیر و زرای جاں مشو اندر جهاں کابل
زمان عیش و طرب هم مثال شب مانتاب است که گزراں و زوال رو آورنده بر آں۔	
ای شب مانتاب ای کشف اسرار ازل	نور بخش دیده اهل صف و انقیاء
ایکه از عجب تو ز سران است و زونا بکار	ایکه از بیم تو مضطر گشت مر و بے جفا
انضیاء صافی و الوار چیرا سرار تو	گشت جیراں دیدگان عارفان با صفا
رہزناں در گوشه باغی شنید از خوف تو	قطع شد دست تعدی و دیده جور و جفا

فی الجملة شب مانتاب آئینه ظہورات قدرت و نمونہ عجائبات فطرت است۔ ممدیکو
 کاراں حامی پارسایان و مغل بدکاراں منظر نور خدا و راه بر راه پدیی۔ عبرت بخش دیده دانا
 ممدکار زاهد با صفا و دافع شیطان بے جفاست۔

مدینیت و بدینیت

۶۱

مشیتِ خالق مخلوقات گوناگون و رزاق کمونات بنفہوں مقتضی آں شدہ کہ حضرت انسان کہ شان آں بقرآن خلقا لا انسان فی احسن تقویم آمدہ۔ ربح مسکون را بسکونت خود مشرف ساختہ چہرہ آراءے زمیں گرد و چہا پنج بعض ازاہما بلا و غطیمہ امصار قدیمہ را مسکن خود گزیدہ الا اکثر الناس بغوائے۔

ولیکن کسانیکہ مرد حق اند خریدار و کالں بے رونق اند

دیہات و خلوات را الحجا و اماو اے خود ساختند و مصداق ۶ پیچ آفت نرسد گوشہ تنہائی را“ شدند۔ و از ہجوم بے تمیزی اظہار نا پندنی نمودہ خود را از تردوات مختلفہ و تفکرات متفرقہ را بپندندہ و بر رفعت خوشحالی رسیدند و اسب مراد و کامرانی در عرصہ ططف و نیکنامی دوا یندند۔ بوجہات ذیل بدینت را بر بدینیت ترجیح مے توان داد۔

(۱) بار بار مشاہدہ مے آید کہ مردمان صحیح الاعضاء و توانا از شہر ہائے کلاں بر نئے خیر نمز۔ بل قریات دیہات مردم این صفات پیدا مے کنند۔ زیرا کہ عمدگی آب و ہوا بر صحت انسان اثر تمام دارد۔ این چگونہ ممکن است کہ ساکنان بلا و غطیمہ مثل لندن و نیویارک و سحت و توانائی یا باشت مذگان قریات و مضانات مقابلہ توان نمود۔ و این امر از مسلمات و بدیہیات است کہ صحت بقدم تمام دارد و بر جمیع اشیاء مملوکہ انسان۔ و ہوا ی تازہ و صاف و میدان ہائے پر فضا و دل کشا و باد یہ ہائے صحت افزا را بود و باش و شستن کجا و در شہر ہائے گنجان آباد۔ و کوچہ ہائے غلیظ و نا صاف و در محلات موجب خرابی و فساد سکونت و رزیدن کجاہ بہ بین تفاوت رہ از کجاہست تا کجا۔

(۲) عمدگی آب و ہوا و فضاے دل کشا بر قد و قامت ہم اثر انداز گرد و سعی بنیم کہ مردمان شہر از بس پست قامت و نحیف و ناتوان می باشند و بر خلاف آں ساکنان قریات و قاطنان باویر طویل القامت۔ قوی البمشہ و شجاع بنظری آیند۔ طاقت و توانائی و قد آوری بر انصرام اکثر کار ہائے متعلقہ انسان اثر تمام دارد۔

کثرت کار و بار و اشتغال کار برائے اہل شہر مانع ترقی گرد و۔

تشریح متعلقہ مضامین

دلیل فضیلت بدینیت

(۳) مدنیت دشمن ذہانت خیال کردہ شود و برخلاف آں بدویت ممد و کاوت و فطانت باشد
 زیرا کہ چوں ایشان (ساکنین) امصارم از خواندن اخبار و استیفاے تیراثر و شغل روزمره فایز
 میگردد و خیال می نمایند کہ بجز این کاری دیگر و فرض برتر مفوض به ایشان نیست۔ ایشان را از
 استیاء خارجہ خبرے و تاثرے نباشد۔ از مظاهر قدرت و مناظر فطرت کلینتہ محروم می باشند
 نمی دانند کہ اشعه آفتاب عالم تاب بر کوه و دریا و دشت و صحرا چه لطف عجیب و چه کیفیت
 غریبہ دارد۔

آب ہائے رواں و دریاے کوہستان و انہار و آبشار و صحرا و کوہسار و بخم تابدار
 بر فلک دوار و زمزم خوانی طیور و شاخار و سیہ گردش و رکشت زار و نماشاے گلزار و فصل بہار
 و بوفلہ منی نباتات و اشجار چه تدریج و بدل و باو فرحت افزائی باشد بجا یکہ اہل شہر و محلات
 خاک نشان از دیدن آسمان ہم عاجز و قاصر اند و بدویت خود و بخود اتفاق مشاہدہ این چنین
 مظاهر فطرت می افتد و ایشان بغور و خوض مطالعہ صحیفہ قدرت نمودہ مقرر صنعت صالح تحقیقی
 می گردند۔ و انبیس عمل اثر خاص بر دل و دماغ نشان می افتد۔

(۴) مشاہدات روزمرہ شاہد این حال است کہ مردمان صائب الرائے و صاحب فہم و
 ذکا اکثر اتعلق بہ دیہات و قریے دارند۔ اختراعات عجیبہ و ایجادات غریبہ اگر از پرده
 اخفا بمعرض ظہور آید نتیجہ عقل و دماغ اہل قریے است۔ زیرا کہ حسب تحریرات سابقہ دماغ
 اہل شہر متناسب و موزوں برائے اختراعات نباشند۔

(۵) اہل دیہات و جنگلات کار ہائے متعلقہ خود را بدست خود سرانجام می نمایند کہ موجب
 ترقی باشد و برخلاف این ساکنان امصار بذریعہ (ماشین) ہای مختصر و مفید و مہم
 (۶) در مدنیت کسی از حال دیگرے خبر ندارد۔ بدین سبب از صفت ہمدردی و اتفاق
 و فواید اتمتر اک در سنج و راحت اہل اتفاق منصف نمی گردند۔ عرق ہمدردی نشان گاہے در
 حرکت نمی آید حالانکہ برخلاف آں در بدویت از مشاہدہ حال یک دیگر واقف و باخبری باشند
 و بدین سبب بر طریق مدد و استمداد سلوک می نمایند و صفت ہمدردی و اتفاق را ہمیشہ مرعی و
 ملحوظ می دارند۔ اہل دیہات در لطف و مروت و شفقت و نسبت ہم بر اہل شہر فایز و سابق

اندیزہ را کہ قبل الذکر اگر کسی را بدوستی گزیند بر اے دوام باشد و در اثرا و رفتار در ہم و دینا ریل و
 شمار گوهر جان بریاد و فادار و درینغ نزار و چه یک یا صمیم و محب قدیم بہتر و افضل است از صد
 یا ترخیل و نسیم۔

اہل شہر اگر ہزار آشنا و در بیچ فائدہ از انہا بوقت حاجت نہوار و۔ چہ ایشان یا ران زبانی
 یا نانی باشند یک یا رجانی بہ انصدا یا ران نانی و آشنایان زبانی۔ آشنایان عامی بجات عواض
 و تکالیف مفید ثابت نمی گردند چہ ایشان در اں حالت پیراموں حال نمی گردند۔

چوں باشند وہیات (روستائی) و ریلدہ عظیم و اہل مے شود۔ از دیدن عجائبات
 و از ملاحظہ غرائب اثریکہ بردش طاری می گرد و۔ ازاں دل اہل شہر عاری باشد چہ ایشان
 از مشاہدات روزمرہ عادی ملاحظہ آں اشیا شدہ اصلا متاثر نمی گردند و ایں تاثر ہم موجب
 شکفتگی غنچہ دل و جان باشند ہم دغفل و تدبر اہل قریٰ از اہل شہر سابق می باشند۔

از مشاہدہ روزمرہ معلوم میگردد کہ در بدویت اطفال از حال یک و گویہ خوبی آگاہ می باشند
 و شہیدان و روایات بزرگان شغف تمام بہم می رسانند حکایات تاریخی خاندان بردہا مے
 شان اثر عجیب دارد۔

۱۴) در بدویت پروای تکلفات و در بیچ حال نیاشند۔ آسمان خیمہ بے چوب بر سر شان و
 فرش زمیں در زیر پائے آل مشاں۔ ایشان دریں معاملہ استغنائی تمام می دارند۔ ہم چنین
 محتاج امتنع نفیسہ و اغذیہ لذیذہ و البسہ نفیسہ نباشند۔ نہ حاجت خدام دارند نہ پروای عوام در
 تکلفات لایعنی زرقشیر و مال خطیبہ ضائع نمی سازند۔

از دولت سکون قلب محروم می مانند و ہمیں اطمینان خاطر است کہ لب بہاب راحت
 و ابریں و منہا مے مقصد کونین است۔ ذخیرہ مال و متاع کہ در خانہ ہا مے دارند و بال جان
 شدہ باعث ہزارہا تکلیف می گرد و خوشحال صحرا فزواں کہ نہ مال و کنت دارند۔ نہ مال و
 حشمت کہ بظہر آں بزد و دلفکر و در گزارند۔

پس از صد سال این نکته محقق شدہ غافانی کہ یک دم مطمئن ہوں بہ از تاج سلیمانی
 دریں شک نیست کہ در مدنیت اکتساب علم و فن بہ سبب موجودگی مدارس و مکاتب بخوب

تیزین و جھجھ صورت فی بندو۔ و بدیں سبب اہل شہر تہذیب نفس و تعدیل قوی کردہ از درجہ
بہیمی بمرتبہ ملکی توانند رسید۔ لیکن نتیجہ بالعموم بالعکس ظاہر می گردد۔ زیرا کہ حضرت سعدی
علیہ الرحمۃ فرمایند:

علم چند آنکہ بیشتر خوانی چوں عمل در تو نیست نادانی

ایشان از صفت عمل عاری شدہ۔ تہذیب و تادیب نفس نتوانند نمود۔ مشاہدات روزمرہ ظاہر
می نماید کہ در مدنیت لوی مہر و وفا و نحوے علم و حیا نباشد و از نعمت انس و محبت و و الفت
بے نصیب اند۔ و ہم چنین صحب جسمانی و راحت روحانی پیراموں حال شان نگردد۔ قول
فیصل این است کہ بدویت افضل تر از مدنیت است۔ پوشیدہ نمائند کہ بدویت موجب فتوحات
نمایاں شدہ اقوام عالم را در سببعہ اقلیم ہماں مثل مہر و ماہ بر تلک شہرت دوام و بقاے عام می
رساند۔ فتوحات عرب مصدق این قول است

۱۔ کیفیت شب تار و باران موسم سرما

کیفیت شب تار بر مرد و ہوشیار مہوید و آشکار و برویدہ و ران روشن ضمیر بل بر ہر
صغیر و کبیر و امیر و فقیر نظر من الشمس و امین من الامس است۔ زیرا کہ ہر کہ و مرد و ہر قصہ و دہ
از نظارہ آل بہرہ بردارد۔ الا از کیفیت کلیتہ و حقیقت اصلیتہ بجز آنکہ و شت و دریا پیچوند و
سفر ہائے و در و دراز نمود و در محلات عالی شان نیا سودمند۔ دیگر خیرے و اثرے
نباشد۔

امراے عالی و قار و رسائے با اقتدار کہ بر بستر ہائے گرم و مسند ہائے نرم استراحت میفرمایند
و شبستان جنت نشان ایشان از شمع و دل افزوز حکم خلد بریں بر روی زمیں دار و تصور آن
نتوانند نمود۔ بفرماید:

ای تراخاری بیانشکت کی دانی کہ حیثیت حال شیرانی کہ شمشیر مابہر سر خورند

چہ ایشان نہ متاثر از برد و تاج کاہ و تازی کی ظلمت، روح فرسائی باشد نہ بہ سبب خواب
شیریں صدای طوفان و دینش باران گجوش شان می رسد۔ نہ ترش و عدو تاثیر برق پرہہ می

امرا از کیفیت آگاہ بنند

گوش چشم انسان رامی در سپردہ گوش ایشان از صدای مہیب طوفان بے خبر غنچہ دل از
ادای رعد و برق بے اثر باشد۔ غربای نادار و مبتلایان مصیبت واضطرار آگاہ از کیفیت شب
تار و واقف از دراز و تنگی و ظلم روزگار اند۔ کہ نہ شبستانِ خلد نشان و نہ ساز و سامانِ محافظ
زمستان می دارند و نہ از پارچات گرم نہ بستر باے نرم فائدہ بار دارند بیل زیر چرخ بازیگری
بسر نموده علی الدوام بردارند۔ لباس بہتر از غربانی تن بریدن ایشان دیدہ نشود۔ از دست برد
و ہوا می سوزد و نال و از صدای مہیب سحاب پریشان و از باریدن باران بہ سبب بروت گریبان
می مانند۔ و مصداق این شعر می باشند۔

شب سوزش دیدہ نابروہ خواب چو حر با تامل کناں آفتاب
انتظار آفتاب می نمایند تا از آفت سرما و ظلم ظلمت شب بیدار ہائی یابند۔

شب تار و ہوا می جانگزا در موسم سرما بلای ناگہانی ہست ہم سو بمان روح فرسا
سروی ہوا و بروت سرما مثل تیر دل و وز جان سوزش میگرد۔ بدین سبب دست و عابد رگاہ
خالق الارض و السماء را از کنند تا درازی شب بیدار کم گردد۔ چون عروس آفتاب بصد۔
نقاب از چہو برداشتنہ بر منصفہ فلک چہارم جلوہ گرمی گردد۔ جان و اجسام مرده نشان عود
می نماید۔ ویدہ ہا از دید آں عروس جان بخش گرم می کنند۔

وای بر حال مسافران بجز و بر و تاجران صاحب سیم و زر و عازمان سیر و سفر کہ در شب تار
زمستان و حالت طوفان باد و باران بار تقا و باران قطع مراحل و طے منازل می نمایند۔
گاہ کشتی شان بگرداب ہائل درمی آید کہ ازاں سفینہ حیات شان بکنار ساحل نجات
رسیدن محال می نماید۔ غرش رعد و زنبارش برق باعث آتش گیری و حرق خرمن امیدشان
می باشد بلبل شیراز کہ از بس نکتہ پرواز و شیریں طرازا است۔ متفلسفہ و موازنہ ہمیں حالت نمود
بدین نوع مترجم شدہ۔

شب تاریک سیم موج گرداب چنین ہائل کجا داند حال ماسکسار این ساحل را
چون سفینہ تاجران در بیکیران بحالت باد و باران و شدت طوفان دگر ذاب ہائل و آید۔
جان شیریں آن خسرواں از تن بیرون می آید و مزہ و آوار فرا ببرد می آرد۔ و بسا اوقات در دشتاں

غزالی از کیفیت آگاہ اند

از شب تار و بر حالت تاجران

آمدہ کہ اکثر الناس صید دام حرام و یاس در آن حالت خوف و یاس شدہ فقمہ ننگ اجل گشتند۔
 گاہ مسافران بجزو بر تلال مصر و بر آمد از نہال تجارت قند و شکر بر برداشتہ شیریں کام
 می گردند۔ و گاہ فرعون صفت بدیائے نیل بے نیل ملام فرعون قند و شکر بر برداشتہ شیریں کام
 سترہ خون آرزو ہائے دیرینہ می نمایند۔ ایں ہمہ تانج و عواقب شب نار و دھوکہ سرکشت
 اکنون عمان شب ریز خامہ و زبان بسوی مریشان نیم جاں کہ از بس افسردہ و ناتوان
 اند منعطف می گرد و معلوم است کہ شب نار موسم سرما چہ قدر دراز و طویل رہے مرد و علیل میباشد
 کہ ہر ثانیہ اش در درازی ثانی ندارد۔ از درازی شب فقط دو کس آگاہ اند پس۔

اول مریض نیم جاں کہ از بین الاقران و ہمران بر بستر بیماری دراز شدہ چہ نشان مزہ خواب نہ
 چشیدہ بل درآہ و زاری و گریہ و بیقراری نالان و پیاں می گزارد۔

دوم۔ عاشق مجبور کہ بسبب فراق ماہ و من و کواش آن مبتلای جو رنم و شاکل غم و ہم
 اسیر دام رنج و الم می گردد۔ آن بے چارہ ہر لحظہ مثل ماہی بے آب در رنج و اضطراب می
 باشد و بیابان و اضطراب و بے قرار بودہ ہر لمحہ مرغ جانش از تنفس رنج پر وازی نماید۔

گزار و شب بصد کل بصد و صحت بصد زاری بصد رنج و بصد حسرت بصد و بصد و بصد خوار
 چوں از خطرات شب نار اثرات آتش و نار قہر تب است۔ خداوند کریم و در قرآن مجید
 نشان عظمت ظلمت شب ملحوظ داشتہ قہر می خورد۔ ہائیکہ می فرماید۔ "واللیل اذا غشقت"
 پس ہمیت و نشان شب یلدا و تاریکی روح فرسا و طوفان ہوا از مضطربات مظاہر فطرت و مناظر
 قدرت است۔ و گواہ عادل و شاہ عدل بر جلالیت رب الارباب خالق المطر و السحاب اند
 و پروردہ شب تا کسی مسرور و فرحان نیست بجز یوم شوم یا روز مذموم کہ موخر الذکر و ظلمت شب
 نامہ اعمال خود از تاریکی عصیان سیاہ کردہ مستوجب النار و السقری گردد۔

کردنی خویش آمدنی پیش

مکافات عمل و پاداش کار دیرس دیر ناپایدار کہ نتیجہ گردش بیل و نہار است از چشم مردم
 و نامحفی نیست۔ باید دانست کہ دریں ہماں گزراں ابنائے وصال برد و نوزاع اند۔ یکے آہنگ

بنای کارشان معنی بر مفاد و مصالح اقرار و همسران باشد۔ دیگر آنکہ افعال و کردارشان ضرر رساں و موجب نقصان ہر انسان و حیوان است۔ چنانچہ بلبل خوش الحان چمنستان فصاحت و طوطی شیریں زبان شکرستان بلاغت و ربوستان اخلاق کہ ہر گل آن در رنگینی و خوشبو شہرہ آفاق است بدیں نوع مترنم شدہ ے

دو کس چاہ کنند از پی خاص نام | یکی نیک محضر و گزشت نام
یکی آنکہ تازہ کند نشہ حلق | و گزتا بگردن در افتد خلق

بریں محل ذکر خرقہ اُخری کہ نیات و طویات نشان متغصن بر مضار و فسادات اہل جہاں است
کردہ شود و نمودہ آید کہ ہر آنکہ ے

تخم بدی کشت و چشم نیک داشت | و ملغ بیدہ بخت و خیال باطل بست

جملہ ارادات و نیات نشان مقتضی تکالیف انہای زمان باشد حکمت بالغہ و قدرت فاضلہ حکیم مطلق و قادر بر حق بدیں نوع جاری و ساری شدہ کہ تخمی کہ در مزرع عمل بکارند بر آں پروانہ کسی در جہاں ندیدہ و شخصی شنیدہ کہ از تخم جو گندم روئیدہ باشد۔ چنانچہ ربوستان آمدہ ہر آں تخم کاری بر آں چشم دار کہ ہرگز نیار و گز انگوہ بار

As you sow so must you reap یعنی ہر چه بکار آید بر آں بردارید۔ اگر کسی چاہی بدیں نیت کند کہ کسی در آں افتد بریش حسب الاقتضای قانون الہی جز این نباشد کہ خود در آں افتد۔ حاکمان راستی شعار و راجیان حقیقت گزار حکایات بسیار و روایات بے شمار دریں ضمن ایراد کردہ۔ و از آں این امر پائیہ ثبوت رسائیہ۔

از مکافات عمل غافل نشو | گندم از گندم پر وید جو جو

چنانچہ برائے انبات و دعوی مزبور حکایت آن شیر خوشخوار و پلنگ شتم شعار کہ بیل و نہار مصروف صید و شکار بودہ۔ برختین خون ناخن مشغول ماندے و ہمیشہ اسب حمرد و جھابمید ان ظلم و ظم جمانہی عاقبت الامر نہال اعمالش در باغ بیدادی نشو و نمایا نشہ شاخ و عیش بلند شدہ بر فلک پیغمتم رسید و بر اعمالش بجز این ندید کہ صیادی انپردہ غیب بر آمدہ بچکانش را

ہدف سهام مرگ ساخت چہنم جہاں میں آں شیرستم شمار و پلنگ ظلم و نار را از فراق و اُمی قرۃ العین
 بے نور کردہ برائے ہر بقیہ عمر مختلف بیت الاحزان نمود۔ (تفصیل اس اجمال ایکنہ آور دہ اند کہ
 در یار طلب بیشینہ بود وسیع و بیدای بود فتح و در آن شیریں ہر سریر فراز و اُمی متکلم شدہ شنب و
 روز بہ شکار چو امانات آں بیشینہ اشتغال و زنییدی و بچہ داشت کہ از دیدن آہنا در مردم چہنم نور و
 و قلب مضطرب و سرپیدا گشتہ در آن صحرا بر مسند بیدای نشستہ بازار کشت و خون را
 گرم ساختہ بود۔ و فریاد مظلومان آں صحرا و مٹم دیدگان آں باد یہ بہ آسمان و رمی پیوستہ دلیل و نہار
 بدرگاہ کردگار زاری می نمودند۔

روزی آں شیر خوار سب معمول برائے شکار بدر رفت۔ و بچہ ہائے آہو۔ ئے مادہ
 را کہ بہ چہرہ مشغول بودند۔ و مادر مہربان نشان معروف حال نشان بود۔ گرفتہ قلمہ خود ساخت۔
 مادر بچگان ہر چند نعرہ و فریاد بر آورد کہ گوشہ چہنم بدان نمود۔ قضا را در آں اثنا کہ شیر بچہ ہائے آہوئی
 مادہ را شکار میکرد و صیادی و کہیں گاہ آں پلنگ آمدہ ہر دو بچہ را بکشت و پوست بر کشیدہ
 رواں خانہ شد۔ چون شیر بہ بنگاہ رسیدہ آنرا خالی از بچگان دید و فریاد و زاری بر کشید و
 و دو فرما پیش بر فلک ہشتم رسید۔

از دیدن خون فرزندان چہنما نش پر از خون شد۔ ہر سومی و دیدہ می اندیشید کہ این آفت
 بمن از چہ رسید۔ ناگاہ شغلے پیر کہ مرحل عمرش در مشاہدہ حقہ بازی فلک شجیدہ ہائے طے شدہ
 و وعظ و نصیحت را اندازہ خود ساختہ بود۔ بد آنجا در رسید و چون شیر خوار را بد آن حال دید
 بد و گفت کہ ایں آتش ظلم تو خود افروختہ۔ آیا نمی دانستی کہ آں مظلومان کہ ایشان را قلمہ خود ساختی
 مادر و پدر می داشتند۔ تو و فراق دایمی فرزندان ایشان را در آتش علم و حسرت می نشانیدی
 تو بار بادیدہ امی پر نور ایشان را از فراق قرۃ العین انہا بے نور می ساختی پس و دو فرما بد ایشان
 بر فلک نیلگون رسیدہ جہاں را بہنم توتیرہ و تاریک ساخت۔ ہم چنین ناخلاق شیریں زبان و
 حاکمان حقایق ترجمان نقل نمودہ کہ تو نگریستم کہ میزیم درویشان بہرہای ارزاں خریدہ بہرہائے
 گراں بدست دیگران فروختی۔ روزی ہمیزم درویشی گرفت و نمید بہا بدو داد۔ آں سہ چارہ
 افسردہ خاطر شدہ برفت و از دل گرم آہ سرد بر آورد۔ ساعتی نگزشتہ بود کہ در انبار بہنیمش

حکایت بزم افروز

آتش گرفت و انهار و دیگران و متاعش را پاک بسوخت - و بدنش عریاں و گریاں از بکس سبب
آتش زنی و ربافت می نمود که در آن اثنا یکی از حکما که سرو گرم رو نگار دیده قلع و شیرین لیل و
نها چشیده بود گفتش حتی دانی که آتشی از دو فغان مطلوبان مشتعل شده ترا از بستر نرم و خاکستر
گرم نشانید -

ایجاز را ملحوظ داشته بهین گفتا کرده شود
گندم از گندم برود جز جو! از مکافات عمل غافل مشو

آفتاب

۹

آفتاب عالم تاب که بزرگ ترین اجرام سماوی ست یکی از مظاهر قدرت و مناظر طریقت
است و نظم جهان منوط بذات آن است - خالق ارض و سما و مالک جمیع اشیا چون بزرگترین کاف
و لون برلع مسکون را بیا فریاد وجود آفتاب ظلمت زدا چهره آفاق را زینت بخشید

بقول بعضی لفظ آفتاب مرکب از آفت و آب است یعنی آفت بحق آب - ظاهر و باهر
است که آب سطحات ارضی از حدت و تمازت آن بصورت بخارات منبدل شده متصاعد
به آسمان می گردد - اخنی مثل آفت آفر فروری برد - بدین سبب ملقب به آفتاب شد - بعضی
محققین به تحقیق آن پی برده و بسر حدتین رسیده گفته اند که در اصل آب تاب بود -
به سبب آنکه آب و ف قریب التلفظ است ب رابف تبدیل کرده آفتاب خواندند - بمعنی

گرم کننده آب - این امر محتاج بیان نیست که آب دریا و انهار و بحیر و آبشار از حدت همین جرم
گرم می گردد - اگر چه بنظر ایزد از زمین می نماید لیکن در اصل جرمش از جرم زمین بدرجه باکلا
تراست اکنون فوائد و نقصانات جرم آفتاب به عرض تحریر آوده شود -

بردانشوران خورشید بهیر پوشیده نماند - که جرم آفتاب منبع حرارت و نور و مغناطیس

سرور است - اگر جرم آن بر آسمان ظهور نیافتی - علی اللهم تاریکی و ظلمت و

بودی می بینیم که چون تاریکی شب معدن رنج و تعب موجب اضطراب

انسان که از اختلاف حالت را ناوی است منتظر آن باشد

تشریح تفسیر و تفسیر

تشریح لفظ آفتاب

راشادان و مسرور ساز پس شمس و اشرق سپاه انجم را شکست فاش داده علی ابصبح نیز و شعاع علم کرده بر مسند فلک بنمودار گردد۔ و نصف ربع مسکون را نیز تصرف آورده سپاه نور نزدیک دور ظهور میکنند۔

۱۹) رنگ های مختلفه که بر ظهور دارد از برکت آفتاب است۔ اگر آفتاب نبوده هفت رنگ در سبزه اقالیم جهان رنگ نلور نیافتی روشنی سفید مرکب از هفت رنگ است بذریعہ منشور مثلثی شبیه الوان مختلفه شمسی ویده معترف این امر به آسانی توان شدیم چنین قوس قزح که بعد باران بر آسمان ظاهر میگردد۔ شاید این حال است۔

۳) جو ب میوجات هم از تمازت آفتاب بخته نشود۔ و هم رنگ های متنوعه یا بد سرخی گل لاله و گلاب از جرم آفتاب است۔ شاید گل بر تخت شاخار و فصل بهار اگر نشید شاید این حال است۔ یکشت زار ما از حدت آفتاب بخته می گردد۔ اگر روشنی و تمازت وحدت و حرارت به بقولات زرد سبز گز بخته نگردد۔ اگر قحطی در سایه بکارند و آنرا از روشنی و حرارت آفتاب محروم گز از بد اصمگانشو نمانه یابد۔ انیس بحث ثابت شد که پختگی باطن اثمار و اشجار موقوف بر همین جرم است۔

۴) مواد غلیظ و عفونات فاسده از تمازت (حرارت) این علی الفور کافور می گردد۔ اگر هم آفتاب نبوده آفات و بیانات مختلفه از مواد غلیظ و عفونات فاسده پیدا شده بصورت امراض جلوه گر شدی انیس نفیر می معلوم شد که آفتاب را در صحت و بیماری ساکنین زمین و غلی تمام است ۵) شب روز هم انحصار بر آفتاب دارد۔ زیرا که چون زمین گرد آفتاب حرکت (گوش) می کند آن مقامات که مقابل آن می آید آن نور آن مستفیض شده آنجا روز مقابل آن شب پیدا گردد۔ اگر جرم آفتاب نبوده بجز تاریکی چیزی بنظر نیامده۔ حقیقت حال این است که لفظ شب و این لغات نیافته شده۔ چه اگر این الفاظ با هم تقابل دارد۔

شب از نور خود جهان و جهانیان را مستفیض می گرداند۔ هم از برکت در اصل جرم سیاه است اقتباس نور از مهر منوری کنداگر همه وقت تاریکی و ظلمت ظهور نموده پس شمع مقرر که

محفل جہاں را آراستہ و باز جہاں را پیراستہ است از فیضان آن ست۔

(۷) انسان کہ بالطبع اختلاف پسند است اگر جرم آفتاب نبودی از تغیرات بیل و نہار و بندلات موسم و روزگار چگونہ مستفیض گشتی۔ زیر اگر کہ را بعد سرا و سر را و بعد گراگا ہے صیغہ و گاہے نشتا متعلق بذات آن ست۔ بہ صورت فقدان جرم آفتاب ہیچ آب و تاب نبودی و بہ باعث شدت برودت کسی کاری نتوانستی کرد و چوں از تقریر اول بہ ثبوت رسید کہ نخستین فصل ربیع و خریف و مہدہ ہائے لذیذ و لطیف انحصار بریں دارد پس دریں صورت ماکولے از ماکولات و بقولے از بقولات و مشروبے از مشروبات نبودی۔ و چوں حیات حیوانات منحصر بر ماکولات و مشروبات است از فقدان جرم آفتاب آفتاب حیات انسان و حیوان ہم بمغرب زوال و دہال و رشدی و بدیں سبب چیزی در کار گاہ جہاں رونمانہ گشتی۔ و حضرت انسان کہ خلاصہ موجودات و نقاوہ مخلوقات و رونق ربیع مسکون و علت غائے ترکیب کاف و لون است۔ زحمت ہستی بجانب عدم برستی۔ پس حکمت الہی اقتضای وجود این معدن نور و ضیاء و منبع صدق و صفائے شدہ۔

(۸) سیم وزر و لعل و جواہر کہ در معاون یافتہ شود رنگ و تاب آن بر آفتاب است لعل را بہا کہ بہ سبب سرخی و نگینی از بس دلربا می باشد۔ از تابش آفتاب است۔ ہم چنین زر و طلا کہ ہر فرد بشر بہر حال آن شیفنہ و شنیدای نماید۔ رنگ و آب و زیب و تاب از آفتاب می یابد۔ حضرت سعدی رحمۃ اللہ علیہ می فرماید

سنگ را چوں دوام نمی نابد تابش آفتاب زر گرود

چوں جرم آفتاب جامع جمیع محاسن و مفاد و دافع جملہ عفوئات و فساد و مصلح کار کا ذائقہ عامہ عباد است خداوند کریم چریش را ہم اہم ترین اجرام سماوی قرار دادہ تمشش می خورد و می فرماید و الشمس والضحی وجود باران ہم انحصار بر آفتاب دارد۔ کہ از تمازت آن آب بصورت بخار ت تبدیل شدہ بہ عالم بالای رود و در طبقات پادہ رسیدہ کثیف شدہ مشکل بہ شکل ابر و طرمی گردد۔ پس مختصراً این توان گفت کہ اگر آفتاب نبودی ہیچ نبودی۔

گر نبودی آفتاب اند جہاں کے بدی نور و ضیاء بر آسمان

کے بُدی روی زمین آراستہ   کے بُدی زلف جہاں پیراستہ
رنگ عالم تیرہ و تار یک بود   تیرگی ہای جہاں را روز بود
پر توی انداخت او بر دھو بر   ورنہ بد نظم جہاں زیر و نبر

بعض اوقات از تمازت آفتاب دل تنگ شدہ اضطراب و اضطراب لاحق گردے لیکن پہنچ
فعل حکیم خالی از حکمت نباشد چوں اجسام حیوانات از حدت آفتاب غنی میکنند مینواں گفت
کہ رطوبات فاسدہ از راہ مسامات خارج شدہ اخراج مواد سمیہ را از بدن می گردود کہ موجب
صحت مزاج است پس از وجود آفتاب اعتراف بہ حکمت بالغہ و قدرت کاملہ آن حکیم قدیر
توان کرد فعل الحکیم لا یخلو عن الحکمتہ ۔

موسیقی

۱۔

ایں لفظ سریانی است و بزبان یونانی معنی آں لحن است و بزبان انگلیس ایں را
میوزق تلفظ می کنند۔ صدا ہای موزون و متناسب کہ علی التواتر بر پردہ ہائے گوش رسیدہ
خوش آیندہ معلوم می گردود۔ موسیقی نامیدہ شود۔

گویند کہ موجد ایں فن لطیف حکیم فیتا غوث بودہ است۔ کہ از تلامذہ حضرت سلیمان
علیہ السلام بود۔ بعضی براں اند کہ خود حضرت سلیمان علی نبینا و علیہ السلام موجد ایں فن شریف
بودہ اند۔ گروہی ایچا و ایں فن را بہ حضرت داؤد علیہ السلام نسبت می دہد۔ بعضی از
محققین می گویند کہ حکمای سلف ایں ہنر نفیس از جانور سے تقفس نامی کہ اورا موسیقار
ہم می گویند اخذ کردہ بودند کہ از بس خوش آواز و شیریں آواز و شیریں آواز باشد۔

ایں امر از عجائبات است کہ جانور مذکور را دہ نادر و چوں پیمانہ عمرش لبریزی می گردود انبار
ہیزم جمع نمودہ براں می نشینند و خواندن شروع می کند۔ از نغمہ ہائے دل گردا و صوت ہائے
روح افزا انبار ہیزم آتش می گیرد و او خود در اں می سوزد۔ بر خاکستر آں بقدرت خالق زمین
و آسمان باران می بارود و از اں بیضہ پیدا شدہ۔ بچہ بیرون می آید۔ ہمیں دور مسلسل
علی التواتر جاری می ماند۔

و فضیلت این فن شریف و مہر لطیف حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرمایند:

چہ خوش باشد آواز نرم و حزین   بگو شش حرفیان مست صبح
بر از روی زیباست آواز خوش   کہ آں خطافض است این قوت روح

از بیات مذکورہ فضیلت (صوت خوش) بر صورت خوب ظاہر است ہم چنانکہ روح بر نفس
فضیلت دارد و خداوند کریم در کتاب مقدس و عظیم می فرماید نفخت فیہ من روحی۔ و جائے دیگر
فرمودہ "قل روح من امری" این کلمات تقدس آیات این امر پیایہ اثبات می رسد کہ روح
انسانی جزو روح رحمانی است و ہم چنین بسبب آنکہ این فن قوت روح است۔ بنا برین
شرف فضیلت آں گنجایش شک و گمان ندارد۔ خدای برحق و قادر مطلق در خوش آوازے
کیفیت عجیب و خاصیت غریب و ولایت نہادہ۔ و فی نیست کہ رغبت و شخصی نیست کہ الفت
بہ آں نداشتہ باشند حتی کہ وود و دام و طیور و موہم ہم از آں متاثر می گرد۔ بارہا در مشاہدہ
آمدہ کہ مار کہ از بس شقی القلب است و دمار از ہر جاندار می آورد و ہر آوازے آنچنان مست
می گرد و دوسری جنبانہ کہ شیر از مشاہدہ آں پیدای شود۔ سبحان اللہ تعالی کہ در چوب خشک
چہ تاثیر عجیب و لطیف غریب نہادہ کہ دل انسان و حیوان و درجہ تمام رقیق و متاثر می گرد۔
چنانچہ مولاناے روم و مثنوی می فرمایند:

بشنو از نے چوں حکایت می کند   و ز جدائی ہاشکایت می کند
از نیستاں تمام ابریدہ اند   از نصیرم مرد و زن نالیدہ اند

از اشعار مذکورہ ظاہر است کہ از صوتی کہ از فی برنی آید رقت قلب پیدا شدہ باعث
نالہ می گرد کہ یکی از آثار است مہینگی است۔

این فن بطیف و این ہر لطیف جزو بدن اولیا و شعلہ اہل دنیا۔ و رد و دل و انشور
و شغل جاہلان۔ رفیق عشاق و دل از دوست رفتگان۔ و ہمراہ راہ گم کردگان بادیہ فرقت و
غم و دل سو ز بخت ننگان ہمیشہ سرخ و ہم شفیق زاویہ نشینان صحراے الم است۔ خدا
کریم را آں قدر مغرب و محبوب شدہ کہ حضرت داؤد علیہ السلام را بطور معجزہ عطا فرمود
و کہتہ معتبر آمدہ کہ بوقت تعمیر دانی حضرت داؤد علیہ السلام آب از جریان و مرغ از

فضیلت فن مہینگی

آثار مہینگی

طیران بازی ماند۔ ہیں سب بتقاضای فطرت بھلا شیدائے آن و علماء فدا ئے آن اہلہا
گرویدہ آن وہم عقلا گریباں دریدہ آن صیاد و لہما و لہجا و ما و امی صغرا و عظاما است۔

اللہ اللہ موجدان ایں بہتر چہ صاحب کمال و اہل حال بودہ اندکہ صوتی را آنچنان
نشیب و فراز دادہ اندکہ ہماں یک صوت بہ صوت ہا می مختلفہ جلوہ گرمی گردودہ و از حالتی
بہ حالتی و از کیفیتے بہ کیفیتے تبدیل می شود۔ طرفہ این کفر نغمہ کہ مخصوص وقت خاص است و ہماں
وقت مرغوب طبع می باشد۔ بوقت دیگر ہرگز اثر انداز دل نہ باشد۔ بہ عارفان خدا و دل داوگان
یاد رہنا بشنیدن ہر صد کہ مناسب داشتہ باشد۔ حالتی پدید آید کہ دل از دست دادہ۔

از شراب و حدائیت مدہوش می شوند

کسانیکہ ایزد پرستی کنند باواز و لالاب مستی کنند

چہ فن لطیف است کہ ازاں دل انسان متوجہ خدا شدہ از دنیا و ما فیہا بجہ خبر گردد
و سرور سرمدی و راحت ابدی حاصل کند۔ لیکن وائے بر حال کسیکہ در حالت مستی اسیر
وام شہوات نفسانی و لذایذ جسمانی شدہ خاسر الدنیا و الدین میگردد۔ و مصداق ایں شعر آں
بے شعور می شود

نہ شد حاصل وصال یار و نہ فی قرب خدا حاصل نہ دنیا یافت آن خاسر نہ عقبنی شد بدو واصل
و بدلیل آنکہ دل انسان بحکم القلب العلیل میل الی الا باطیل ہمیشہ مائل بہ شہوات
نفسانی می باشد بنا بریں دنیا یاں دیں و پیشوایان شرع متین بچو از ایں قلم نہ رانند۔ و زندگی
نفسہ معیوب نیست اگر معیوب بودی آنانکہ قلوب را از ہوا جس نفسانی و وسوسہ شیطانی
مصفا ساختہ ملقب بہ لقب صوفیا شدہ اند۔ بچو از آن فتویٰ ندادند سی از عمارست زہد
ریاضت و مزاولت تقویٰ و عبادت نفوس شاں مرودہ و قلوب شاں زندہ می گردود۔ و
شہوات نفسانی پر اموں خاطر شاں نگرند۔ شرف ہمیں فن شریف و بہر لطیف است کہ دل مضطر
را تسکین و قرار می بخشد۔ از بکرت آن جرات و دلیری از دیاد و خطرات مرگ نقصان نمی پذیرد و بجہاں
بے قیل و قال قلب ہر اہل کمال ازاں متاثر می گردد۔ مسرت پاک برائے مر و غمناک و سرور پر تاثیر
برای ہر بڑا و پیر و امیر و فقیر و صغیر و کبیر است۔ بظاہر و بہر نام و صبح و شام و بچہ و بزرگ و طفل و حال و استقبال است

دای صوفیہ کے کلام و شرف ایں فن نزد شاں

علم طب

۱۱

از قول رابو العلم علما علم الابدان و علم الاویان کہ برافواہ جہور جاری و ساری است فضیلت این علم و فوقیت این فن ظاہر است۔ ضرورت خامہ فرسائی بہ اظہار شرف این علم نیست۔ قبل از انکہ عنان شب وینر خامہ بتفصیل فوائد عامہ آن متافتہ آید۔ تعریف این علم از ضروریات است۔ پوشیدہ نماند کہ نام این علم علم الابدان است۔ یعنی دانستن آن چہ متعلق باشد احسام بنی آدم و شناخت متعلقات آن و خیال کردن حالت صحت و بیماری ایشان۔ تمثیل دل نشین ذیل برائے توضیح آن کفایت می کند۔ بدن انسان را ساعت ثقلی یا ساعت دیوار خیال کنید۔ و بداند کہ موجد آن تبر کیسے ساختہ کہ ہر جزو و مخصصہ ریز و دیگرے شدہ۔ اگر جزوی معطل شد اجزائے دیگر ہماں ساعت محض بیکار شد۔ اگر جزوے سُست شد۔ دیگر اجزاء ہماں لمحہ بے حس و حرکت گشت۔ حال بدن انسان ہم بر ہمیں مثال است۔ چنانچہ دانای موزن حکمت و شناسای نبض فطرت حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرمایند:

چو عضوے بدڑ آؤر روزگار وگر عضو ہارا نماں قرار

و بمقابلہ چہار چرخ آن اخلاط اربعہ و جسم انسان موجودہ است۔ چنانکہ در ساعت تاریخیان است کہ انکوک کردن گرد محور می تند و باز بند رنج کشادگی می یابد۔ و تا وقتی کہ تمامہ کشتاہ نگرد و اجزائے آن متحرک می ماند۔ ہم چنان و جسم انسان بر یہ و شش است۔ در ساعت پتہ علم باشد کہ بمقابلہ آن و جسم انسان دل حرکت می کند۔ بمقابلہ آواز گزشتن ہر تانیہ حرکات متواترہ نبض است و برین تار و پیچ ہائے بے شمار و در بدن انسان اعصاب و رگ ہائے بسیار است۔ اگر اجزای آن خراب گرد و ساعت سازان آنرا درست می نمایند۔ علاج علالت و اتمام خاص و عام اطباء می کنند۔ فرقے کہ مابین ساعت و جسم انسان است بجز این نیست کہ ساعت را در ہفتہ یا در یک شبانہ روز کوک می کنند۔ الا حکیم علی الاطلاق خالق الخلق والا فاق آن را یک بار کوک کردہ

فیض علم طب

شناخت بدن انسان بر ساعت

کسانیکہ اصلاح اسقام ابدان انسان می کنند ایشان را اطہامی گویند و علم شان را بعلم
الادباں یا علم طب تعبیری نمایند جواب ایں امر کہ بچہ دلیل آن را تزیج بر علم الادیان دادند -
درج ذیل است - حکیم مطلق وقادر بر حق انسان ضعیف البنیان را خطاب مستطاب اشرف
المخلوقات عطا فرمودہ آن را معزز و موقر ساختہ است - بدین دلیل علم بدن را افضل و اشرف
انگاشتہ ضروری ست - علاوہ انیں منشاء قدرت و مقتضائے فطرت ایں است کہ آبادی
منشاء صوری از دیا و پذیرد - اگر علاج اسقام و رنج و الالم نکرده شود - وجود انسان محض معطل و
بیجا گردد - و فتورے و امورات دنیا و تصورے و معاملات عقلی پدید آید - بر صاحب عقل
متین و مالک راسی رزین روشن است - کہ تحصیل علم دین و عبادت خداے کریم موقوف بر
صحت بدن است - اگر صحت جسمانی حاصل نیست صحت روحانی ہم واصل نئے پس دریں
صورت حصول علم دین داخل ناممکنات باشد - چنانچہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ کہ طعیب
روحانی و مصلح امراض نفسانی است بدر بارہ اخلاط البعوی فرماید

گر یکے زین چهار شد غالب جان نغیریں بر آید از قالب

پس شکر ذات و اہب الطبیات خالق موجودات کہ اداسے آن داخل محالات است بذمہ ہر
انسان واجب است چنانکہ فرمودہ "ہر نفسی کہ فرو میرود و مہجیات است و چوں برے آید
مفرح ذات" پس در ہر نفس و نعمت موجود است دریں صورت بفعوای
از دست و زبان کہ بر آید کز عمدہ شکرش بدر آید

بنی آدم را بہ جوہر عقل آراستہ و بہ زیور خرد بہر استہ پس ایں ضعیف البنیان کہ آفرینش
از مرشت خاک بیش نیست چہ قدر نرنی و در استن حقایق الاشیا و خصائص الادویہ نمودہ -
دریں شکی نیست کہ علاج مرگ از قبضہ اقتدار و حیطہ اختیار آن بیرون است الا در بعض
بیماری باطبا آن قدر یدہ طولی می دارند کہ عقل فنا می و طرہ تحجیری گردد -

حکمائے حافظ و در علاج مریضیاں بایوس ایجات آن یدہ بنیاد نمودند کہ مردم آن را بہ حجرہ
تعبیر کردند - دریں ولا در ممالک ایشیا طب و دلولوع و رواج دارو - انگیزی دیونانی اگر چہ
مقابلہ ایں ہر دلولوع طب و یکی را برویگرے تزیج دادند بذمہ علمائے ایں فن است و الا

پوشیدہ نمائند کہ تشخیص صحیح و اسباب و علامات مرض کہ دانستن آن قبل از علاج ضروری است
و ربط یونانی یافتہ می شود۔ الا فن جراحی تعلق بہ طب انگریزی دارد۔

حکمائے یونان تو چون خود بہ سوائے جراحی مبذول نہ نمودند لیکن اطباء فرنگستان
اہمیت این فن را در ذہن آوردہ و اس آن قدر ترقی کردند کہ در بعض امراض دل و دماغ
و دیگر اعضائے رئیسہ را شکافند و اسقام و آلام پاک ساختہ۔ می توان گفت کہ ایشان ویرس
فن مسیحائی نمی بیند۔ ہم چنین بلحاظ صفائی ادویات طب انگلیسی فائق بہ طب یونانی است
ریاضات نفسانی و عبادات روحانی منحصراً بہ صحت بدن انسانی است و صحت بدن متعلق بہ
دانستن علم طب است زیرا کہ در حالت بیماری بدن استعانت از طبابت قیام آن (صحت)
ممکن نیست طبیب را باید کہ در باب معالجہ توجہ بہ طبیعت نماید و قوانین حکمت را بنا بر
قوانین فطرت دارد تا از ان فائدہ ہا بردارد۔

علم جغرافیہ و تاریخ

۱۲

جغرافیہ مرکب است از دو لفظ یونانی جیو یعنی (زمین) و گرافی یعنی (بیان) یعنی بیان سطح
زمین پس از روئے لغت جغرافیہ علمیت کہ در ان بیان شکل و تری روی زمین باشد۔ و بعض
از محققین اجزائے اندرونی زمین را درین شمار می کنند۔ درین صورت این علم وسیع را منقسم
بہ نوع تو ان کرد۔

۱) جغرافیہ طبیعی (۲) جغرافیہ ملکی یا مدنی (۳) جیا لوجی (۴) اجزای داخلہ طبقات الارض کیفیت
ہر نوع علم بہ تفصیل منافع درج ذیل است۔

جغرافیہ طبیعی علمیت کہ در ان ذکر ثبوت اشیا خارج الارض مندرج باشد۔ مثل نظہور
یہل و نہار و گردش ثوابت و سیار و تغیر مواسم روزگار و کسوف و خسوف و غیرہ
ظاہر است کہ این جمیع حالات ہمبشادہ مخلوقات می آید و تخیل آن را می افزاید الا بہ اجزای ارضیہ
تعلق یابستی ندارد۔

تشیخ نظام جغرافیہ

اشیا جغرافیہ

قواعد - (۱) اگر دانایان علم زمین این علم را ایجاد نمودند و ما را چگونه معلوم شدی که شب و روز
 چگونه مجری ظهوری آید و چنان گاه روزه کمی و گاه روزیادی و در علم مانیامدی که آفتاب
 عالم تاب بچشم و موسم تابستان بر سمت الراس آمده شدت نمازت آن باعث دل
 آزاری مائی گردد علی هذا القیاس کیفیت و ماهیت زمستان که برخلاف آن است از دست
 این علم بر ما منکشف شده - گر ما را حقیقت این علم معلوم نه بودی - چگونه در زمین آمدی که سراب
 سراب چه خواهد آورد - (۳) ماهیت و کسوف و خسوف که بر آئینه است از برکت این علم است
 بدون این علم در شدن زمین و فواید تدویر این تدبیر مانیامدی تفاوت یل و نهنگ و گردش
 فلک و دورگی و زیاتی ماهتاب و طلوع و غروب آفتاب - اختلاف گریا و سردی و قطعات مختلفه
 زمین بر بار و روشن نشدن - یقینت برف و باران و ماهیت باد و طوفان بدون آن از حیران امکان
 ما خارج بود - طوفان باد و صرصر سر و حشر و غل راتیر و خیر و می کرد - در میدان آسمان کیفیت
 فوج سیارگان و شکست خوردن آن از دست شهبوس و مشرق و مغرب شدن آن بر منکشف
جغرافیه مدنی یا ملکی جغرافیه که تعلق به سطح ارضی دارد آن را جغرافیه مدنی می گویند
 جغرافیه مدنی یا ملکی همین علم است که از بود و باش ساکنان ممالک مختلفه و طر و معاش
 و امور متفرقه ایشان آگاهی می بخشد - هم چنین اوصاف حمیده و خصائل ستوده سلاطین و پادشاهان و
 تاجوران و روزگار بر ما اظهار می نماید - کیفیت آب و هوا و نباتات قطعات متفرقه و راه های
 و احوال ممالک مختلفه و عظیمه و امصار قدیمه و سامان تجارت و اخلاق و عادات باشندگان بر ما
 منکشف میگرد -

هم چنین بدر باره طر و حکومت آن ملک و اقلیت حاصل شود - الغرض این علم تجارت و
 عوام الناس را با العموم و سلاطین را با الخصوص مخبر و رهبر است - و شغله ایست و لچسپ برائے
 خاندان نشینان بے دست و پا و ذریعہ سیر و سیاحت ممالک متفرقه بدون قدم بیرون نهادن از دایره خانه
علم الارض (جیالوجی) که متعلق به حالات اندرونی و ساخت طبعی ارضی است -

قواعد - بذریعہ علم الارض و انایان در دشت و بیابان و جنگلات و کوستان گشت نموده
 معدنیات مختلفه دریافت نمودند - ظهور بیم و زردی و لعل و گوهر که در طلب آن هر مرد و فرزانہ

نمودند

قواعد جغرافیه مدنی

قواعد علم الارض

مثلاً دیوانہ جہود جہدمی نمایندہ نتیجہ در کثمتہ ہمیں علم است۔ آہن دس وراثت و غیرہ معدنیات صدقہ ہمیں علم است از ماہیت کوہسار و دریا و آبشار و زلزلات ہیبت شعار و انف گرواند۔ پس از تقریرات مذکورہ ثابت شد کہ مطالعہ علم جغرافیہ چہ قدر ضروری است۔ در اصل کتاب معرفت است برای مرد ماہیت شناس و دفتر عرفان برائے اصحاب تحقیقت اساس۔

علم تواریخ

آن نقاشی پُرسنہ و مصوٰک کا ریگر است۔ کہ تصاویر زمانہ گذشتہ و پیوستہ و نقوش الوح دہر ناپایدار پیش نظر آ آورده باعث التشریح خاطر می گردد۔

علمای گویند کہ علم تاریخ فلسفہ معہ مثال است یعنی بتذکرہ امور حکمیہ اشکالہ آن ہم بدو مذکور است کہ ازل در دستان جہاں سبق عبرت حاصل می شود۔

ایں علم بہ علم جغرافیہ نسبتی قدرتی و فطرتی دارد۔ زیرا کہ علم تاریخ مفسر حالات است و آن مخبر موافقات اگر گفتہ شود کہ در ہر دو نسبت ظرف و مظروف و تناسب موقعہ و موقوف است بجااست و اگر بعضی تحریر آورده شود کہ ہر دو مثل شیر و شکر لازم و ملزوم و مانند روح و بدن خادم و مخدوم اند و است۔

بنیاد تاریخ مبنی بر نوشتہ جات مورخان شہیرس تقریر و منشیان جادو و تحریر و کتبات عمارات قدیمہ و تحریرات منادر و معابد عظیمہ و ضربات سکہ جات و حکایات و روایات است بعض امور را بزرگان قدیم درشتہ تحریر آورده برائے ما ذخیرہ نہادند۔ الا واقعات عجیبہ و حالات غریبہ بکوشش و انبیاں زمان و واقف کاران جہاں بمعرض ظہور می آید۔

علم تاریخ لمجاظ موضوعات منقسم بر سہ نوع است۔

(۱) واقعات شہابی و نظم الزماں (۲) تذکرہ ہائے بزرگان (۳) افسانہ ہائے بے بنیاد و خلاف عقل انسان۔ فوائد ہر سہ نوع علم تاریخ بتفصیل ذیل بمعرض بیان می آید۔

(۱) واقعات سلاطین عظیم الشان و سوانح فرمانروایان جہاں از اخلاق حمیدہ یا عادات ذمیمہ شان ما را آگاہ کردہ ترغیب و تنبیہ احسن اخلاق و احتراز از عادات بدی دہد۔

تقریرات

تاریخ جغرافیہ

تاریخ علم از تاریخ بہ لحاظ موضوعات و افراد

عدل عادلان و ظلم ظالمان پیش ما حاضر می کنند تا تاج طغیان را بمیزان عقل سنجیده
ایشان را مورد تنحیین یا نفرین کنیم۔ از آئین مالی و قوانین ملکی و جنگی ایشان آگاہ می گردیم۔

تصویر فتوحات و ہزیمات سلاطین زمان پیش ما حاضر می کنند
بواعث فتح و موجبات شکست در خاطر می آرد۔ موازنہ کاہلی ہائے مردان کاہل و
احتیاطات بیدار خیزان و محتاطان کردہ شود۔ از حالات آداب معاشرت مردان مختلف الزام
واقف میگردیم۔ اس تقاضائے فطرت و منشاء جبلت طبع انسان است کہ از کوائف و حالات
سلاطین ماضیہ کہ موجب ظلم و ستم یا مصدر رطف و کرم بودہ اند۔ واقف و آگاہ گردو آں ازین علم
بخوبترین و بھی صورت می بندد۔

چنانکہ ہر کس و ناکس شایق شنیدن تذکرات بزرگان قوم خود می باشد ہم چنین اورا شوق
استماع حالات پیشوایان دین و امنیگیہ خاطر باشد تا بر مقلوہ مخدما صفا و درع ماکدر عمل پیرا گردد۔
مقابلہ مابین طریق معاشرت خود و ایشان نمودہ از بواعث ترقی و زوال آگاہ گردیم از ایجادات و
اختراعات ایشان واقف شدہ از ان مستفید می باشیم۔

اگرچہ افسانہ ہائے بے بنیاد فی نفسہ تحقیقی و واقعی ندارد۔ الا ذریعہ اوقات بسر می و مشغلہ
مردم غمگین و حزین است۔ زیرا کہ بے شغلی موجب فسادات عظیمہ و باعث گناہ ہائے کبیرہ
می گردد۔ چنانکہ علم تواریخ منقسم بر سه نوع است ہم چنین مردم دنیا ہم سه انواع دارند۔

مردمان اعلیٰ۔ مردمان متوسط۔ مردمان درجہ ادنیٰ۔

مطالعہ علم تواریخ مفید ہر سه نوع انسان است زیرا کہ علاوہ حصول معلومات قابل قدر
و اصلاحات موجب فخر و اوقات فرصت را بخوبی بسر توان کرد و بفعوای
ہر کس بنیال خویش خطبہ دارد

مقابلہ زراعت تجارت و ملازمت

۱۳

عادت مردم ظاہر بہن و طریق عوام نکتہ چین است کہ تکالیف ظاہری و مصائب خارجی را

قیاس کردہ۔ علی الفور چیزے را نا پسندیدہ قرار می دهند و بمقابلہ آن از نشان و شوکت و رت و منزلت بیرونی چیزے بے غور و تامل آن را مستحسن می پندارند۔ الا ایں طریق مقابلہ و دریغ حال مستحسن نیست۔ بزکنت رساں شرف میں وغور پروازان نکتہ چین ظاہر و باہر است (روشن) کہ ہر جا کہ گل است خار است و بر سر گنج مار۔ بعد سرور نشہ شراب بلائی خمار رسیدنی است و بعد انقصائے ایام عیش و نشاط تلخی رنج و انقباض چشیدنی۔ بعد بہار خزاں و بعد وصال ہجر یاراں و دیدنی کسبت کہ در باغ پرور و جہاں گلبن عیش پرور و بعد از آن بر تنخ و رخ خورد و اجسام سماوی ہم مثل آفتاب و ماہتاب و انما بمطابق قوانین قدرت و آئین فطرت مبتلائے کسوف و خسوف می باشند۔ عنی شیرازی می فرماید

ای متاع درو در بازار جاں انداختہ گوہر ہر سود ورجیب زیاں انداختہ
شطرنج یازان نرد ہستی میدانند تا پایادہ شطرنج ہفت منزل و شواگر از مثل مفتخاں
اسفندیار طے نکتہ بحر نمبہ فرس نرسد کہم پہلہ تا وقتیکہ جان عزیز را در پیچ و تاب ریشم بر باد
کنند از بزشیم براق و لہار خوش نمی گردانند۔ چنانکہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ کہ در اکثر مفاہک جہاں
گردیدہ و سر دو گرم روزگار چشیدہ و سود و زیاں در بازار و بر ناپایداری دیدہ می فرماید
نابردہ رنج گنج میسر نمی شود مژدہاں گرفت جان برادر کہ کار کرد
اگر ہماں امور کہ پیشتر نظر سرسری بر آں می اندازیم بنظر امعان مشاہدہ گرد و معاملہ کلینتہ بر عکس
خواہد بود۔ امرے کہ باعث دل آزاری بود اکوں موجب شکفتگی غنچہ خاطر است خوش گفت
آنکہ گفت

بلائے خمار است و عیش مل سلی دار خار است با شاہ گل

چون ملازم سرکار و دولت ملازم لبس بہ لباس محفل نہ نماز سوار بر اسب باد و قمار و بخت می آید
و بمقابلہ آن بروہتقانی افسردہ و دہتر مردہ آزرده و در ماندہ فطری افتد بے تامل ایں خیال در
خاطر قاتر قطع می کند کہ ملازمت سرکار از بس موجب عز و وقار و فخر و اعتبار است لیکن
معلوم ندایم کہ

صحبت شاہ را در وی قیاس ہم چو دریا سے بکیرانہ شناس

طریق دریغ و غور و تامل

طریق عوام

طریق مشاہدہ و تامل و درک

ملازمان ہموارہ بر امید نان ویم جان حیران و گسروان می مانند چنانچہ گفتہ اند باہنگ
در قہر و یا غوطہ خوردن و از لب مار دم بریدہ قطرات زہر مکیدن بہ سلامت نزدیک تر
است از تقرب ملوک ۔

بیت

از صحبت پاوشاہ بہ پرہیز چوں ہمزم خشک ز آتش نیز
ہم چنین شعر آئینہ کہ عطر تجارب روزگار و منظر مصائب ملازم عالی وقار است
نشاہ عدل است برائے اثبات ذلت ملازمت ۵
بدریا در منافع بے شمار است اگر خواہی سلامت بر کنار است

چوں در احاطہ عدالت نقیبی یادربانی رئیس با وقار و امیر گردوں مدار را بزجر و
توہین تمام کشتاں کشتاں بیرون می کند۔ آنگاہ وقت ملازمت و رد دل ناعاقبت اندیش
جائے گیر گردد لیکن باید دانست کہ اگر نشان ملازمت آن نقیب مثل کمر بندانان گرفتہ شود
آن در بان بد مزاج پیشینرے ہم نیرزد۔ و انایاں گفتہ اند کہ شیخ ملازمت قریب دو ذرع
بلند از زمین می باشد۔ و حقیقت ایں راست است۔ زیرا کہ آقاے خدمت شناس و
افسر عدالت اساس آزار فراموخت و بر طرف از ملازمت تواند کرد۔ حقے یا وراثتی ندارد
بر خلاف آن زمیندار با وقار و تاجر مالدار کہ سولے خراج و باج و محصول کشت و باغ
بزمہ او تکلیفے یا خدمتے نیست۔ بہ آزادی و دلچسپی تمام زندگی بسر می نمایند۔ و آزادی برابر
ہزار نعمت است۔ نعمتی از نعمای دنیا مقابلہ آن نتواند کرد۔ از مشاہدات لیل و نہار و تجربات
روزگار عیان است کہ اکثر اقوام عالم جان و مال بر آزادی قربان می کنند۔ الا ایں گوہر را نہا
از دست نمی دهند۔ دیں شک نیست کہ وہقان تکلیف کشت و در و ضروری بردارند۔
الا اگر بظن غور ویدہ شود معلوم گردد۔ کہ ایں تکلیف ہم ہمینی بر حکمت است۔ زیرا کہ ایں حقیقت
ریاضت بدنی است کہ فی نفسہ مفید باشد۔ حال تاجریم بر عین منوال است۔ بر ملازمان خود
حکومت می کند۔ در آزادی مسامح و شریک زمیندار است۔ بہ سبب سفر و دروازہ در
ممالک مختلفہ عقلش از دیامی گیرد۔ الا در آرام و اطمینان برابر زمیندار نیست تاجر اگر چہ مال
خطیر و زکثیر دارد۔ الا سفر ہائے متواترہ و اندیشہ و خطر و نقہ بان مال از بس موجب رنج و

ذلت و خوارگی ملازمت

تاجر و مزارع با مومن از خطرات ذلت اند

ملال و باعث زوال و وبال است۔ تفکرات گوناگوں و ترویات و فکلیوں اور الاتی می گروہ۔
پہنچ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در کتاب گلستان از زبان تاجری نقل می فرماید۔ فلان انہام
بر کستان است و فلان بضاعت ہندوستان و این قبائل فلان زمین است و فلان مل را
فلان کس نہیں۔ گاہ گفتی۔ خاطر اسکندریہ وارم کہ ہواش خوش است باز گفتی نے دریائے
مغرب مشوش است۔ سعدیاسفر دیگر در پیش است۔ اگر آں کردہ شود و نقیہ عمر کو نشہ بنشینم۔ گفتم
آں کہ ام سفر است۔ گفت۔ گوگرد پاری پیچین خواہم بردن۔۔۔۔۔ الخ حضرت سعدی در جواب
مے فرماید۔

آں شنیدستی کہ وقتی تاجگر در بیابانے بیفتاد از ستور
گفت چشم تنگ و نیاز دار را یافتناعت پیر کند یا خاک گور
حالانکہ بخلاف آں مرد و ہنقال سوائے کار کشت و درود و حفاظت آں فکر دیگر و مانگیر
خاطرش نمی باشد۔ اوقات آرامش حسب اقتضای طبیعتش می باشد۔
نہر وہ حریص جہاں گرد را تمناعت تو نہ کر کند مرد را
طرفہ این است کہ زمین جائد او غیر منقولہ است کہ گاہے نقصان در آن راہ نیابد۔
بر خلاف آں مال و متاع تاجر ہمیشہ در محل خطر است۔

تعلیم و تادیب

تعلیم مصدر عربی است کہ ماہ آں علم است و علم بمعنی دانستن و آموختن تادیب ہم مصدر
است کہ ماہ آں ادب و معنی اش ادب آموختن باشد۔ الا در اصطلاح عام تعلیم و تربیت
ایست کہ از مواد طبیعہ انسان بدرجہ کمال می رسد و تادیب وسیلہ ایست کہ انان
عوادت بنی آدم اصلاح می یابد۔

فرق ماہن تعلیم و تادیب این است کہ آں تعلیم مواد را آمادہ می نماید و این تادیب
عوادت را مہذب می سازد و کار تعلیم آموختن چیزہی و کار تادیب بچہ کرہن آں است۔

بر سبب آنکه تعلیم منقسم بر سه نوع است - ہم چنین تاویب ہم بمقابلہ آن انواع ثلاثہ دارد انواع ثلاثہ تعلیم مندرج ذیل است - تعلیم عقلی تعلیم بدنی - تعلیم خلقی - زیرا کہ جمیع کارخانہ جات عالم انحصار بر صحت بدنی دارد - بنا بریں اولاً ہماں را در معرض بیان آورہ شود - تعلیم بدنی آن است کہ بواسطہ آن بدن انسان محفوظ از امراض مختلفہ و حادثات منفرد ماند - و در افعال و کردار حسنی و آموگنی ظاہر کنند - یکی از علمائے فرنگستان می فرماید کہ خوبی بدن انسان منحصر بر چار چیز است - صحت - خوبصورتی - طاقت - خوشی پس جسمی کہ ایں صفات اربعہ می دارد قندریست است - علمی را کہ صحت بدن انسان متعلق بہ آن است طب یا حفظان صحت می گویند - مفسر را کہ خوبصورتی و زینت بدن تعلق بہ آن دارد - فن تزئین می نامند - و ہنر کیہ طاقت بدنی را سالم و برقرار می دارد و ریاضت بدنی می گویند - و وسیلہ کہ از ان خوشی و مسرت ممکن الحصول است موسوم بہ فن عیاشی گردید پس تعلیم علم طب ضروری و لابد است و از علل و مداخلہ امراض کثیر الوقوع بودن داخل فرائض است - خوبصورتی ہم برائے ہر فرد بشر مثل صحت پُر ضرور است - ضرب المثل افواہ است کہ در دنیا حسن و خوب روی حکم سحر سامی دارد - حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید -

پہ پٹاؤس در اوراق مصاحف دیدم   گفتم ایں منزلت از قدر تو می بینم بیش
گفت خاموش کہ ہر کس کہ جالی دارد   ہر کجا پای نہد دست بداندش پیش

ریاضت بدنی کہ از ان فوائد کثیرہ و منافع جلیلہ مترتب می گردد قسم سوم تعلق دارد - و منشاء فوائد ذیل است - اعضاء مضبوط - دماغ درست و بدن چست و جسم توانا و توانائے عقلیہ صافی گردد - فریبی بدن کہ بہ سبب اجتماع بلغم پیدا می شود - از ریاضات مناسبہ دفع توان کرد - مشاہدہ و تجربہ گواہ است - کہ ریاضت بدنی برائے دفع ایں مرض حکم معجزہ دارد - چہ آن محلل رطوبیات فاسدہ است - ایں ممد و از سی عمر است - و معاون خوبصورتی و سدرہ امراض مختلفہ شدہ وجود صحیح و سالم دارد و تندرستی و صحیح المزاجی انسان بزاوادی و احفاوش نیز اثر می نماید دارد - از مہم العکب توازن بخ ثابت می گردد کہ در زمان سلف مردمان شایق ریاضات می بودند حتی کہ از دل و لاج و کتختائی را بجان و شازہ و گمان موقوف

انواع ثلاثہ تعلیم
تعلیم عقلی
تعلیم بدنی
تعلیم خلقی

انواع ثلاثہ تعلیم

و مشروط بر ریاضات بدنی بود و اسلاف ہمیں بسبب طویل العمر و شجاع و بہادر می بودند۔
گویند کہ یکی از سلاطین نامدار بہیار شد۔ چنانکہ افسردہ و پشمرده شدہ بالوس الحیات
گشت ادویات ہر قسم برائے او بے تاثیر و تدبیر مخالف تقدیر ثابت شد۔ چوں اطباءے حاذق
بالوس شدہ۔ دست از علاج و دوا لے او باز کشیدند و انائے را خبر شد او علی الفور دو
عدد کلوخ کو ب تیار کردہ پیش آورد و گفت کہ در قبضہ آن دوائے عجیب و غریب اثر نہ ام
اگر صبح و شام تا یک ساعت آن را حرکت دادہ آید حتی کہ عرق کنید بالضرورت صحت یاب گردید۔
چنانچہ بادشاہ برگشتہ او عمل کرد۔ و در عرضہ قلیل پادشاہ تندرست و توانا گشت۔ و دراصل
بیہیج دوائے نبود۔ بلکہ تکرار ریاضت این معجزہ نمود کہ در اندک مدتی بہیاضے را کہ جاں بلب بود
تندرست ساخت۔

برہر انسان لازم است کہ ریاضتی از ریاضات را شغل خود سازد۔ زیرا کہ کار ہای عالم
بدون صحت کامل سرانجام نتواند یافت۔ مریض از عبادت خدا محروم ماند و در دین و دنیا ملقب
بہ لقب مذموم و مہموم و مخزون و مغموم باشد۔

شجاعان ممالک روم و شام کہ بین الخاص و العام ثانی رستم و اسفندیار و مروان کارزار
بودند۔ بہ سبب ہمیں طاقت بودند۔

تعلیم عقلی۔ تعلیم کہ از ان عقل انسانی کامل و قوائی عقلیہ قوی و مضبوط گردد۔
آموختن علوم متفرقہ و غمیدن مسائل مشککہ و ایجاد امور جدیدہ داخل ہمیں تعلیم است۔
و در مدارس و مکاتب جہاں در جمیع دارالعلوم زمان ہمیں تعلیم شب و روز جاری و ساری است
بل در جملہ کار ہائے عالم ہمیں تعلیم ذہیل است
بنای این تعلیم منحصر بہ امر است کہ از ان اول و سائل حصول علم است دوم تدریس
سوم تہذیب و آراستگی قوای عقلیہ و مانعیت بہا۔

حکایت بادشاہ بہیار کہ بہرکت ریاضت بدنی تندرست گردید

ریاضت بدنی بہرکت تندرستی است

تعلیم عقلی

وسائل حصول علم

وسائل حصول علم

ان ازل وسائل مراد است که ازل جمله مواعیات شاہراہ علم و جمیع تکلیفات کہ سدرہ مسافر منزل علم باشد منفع گردد۔ و چیزی سدرہ بزرگی آن نباشد آن وسائل مندرجہ ذیل است۔

(۱) فارغ البالی و بی فکری یعنی طالب علم را فکر و اندیشہ میا کردن خورد و نوش و خوراک و پوشاک و انگیزہ نگرد و تطبیقش راجع بهیچ جانب نباشد۔ **بیت**

ز دولت ہر کہ را روشن بود شمع ہمہ اسباب نیکوئی کند جمع
(۲) احتراز و پرہیز از صحبت اشترار زیرا کہ از صحبت بد رہجاء طبع بہ کار ہائے شنیع شود

و طالب از حصول علم باز ماند۔ **بیت**

با بد اں کم نشین کہ صحبت بد گر چہ پاکی ترا پلید کند

حکماء کہ عادت را طبیعت ثانیہ گفتہ اند در حقیقت حق بجانب بوده اند۔ سعدی

علیہ الرحمۃ می فرماید

خوے بد در طبیعتی کہ گشت نزد و جز بوقت مرگ از دست

(۳) شوق دلی و ذوق طبعی کہ بدون آن تحصیل علم داخل نامکنات است زیرا کہ بدون

توجہ و شوق اگر صد ہا کتب زیر مطالعہ آورده شود۔ فائدہ نہ بخشد بل سوائے تفسیع اوقات اثری بر اں مترتب نگردد۔

(۴) محنت و اسباق ہر روزہ را بہ التوا از ابر گردن و کوشاں بودن منظر ضروری است۔

(۵) در خواندن و از بر کردن اسباق با قاعدگی را ملحوظ داشتن ضروری است برائے

حصول این فائدہ بہ معلم واجب است۔ کہ آمونختہ طلبا را امتحان کردہ استعانت از طریق انعام

و آفرین و تحسین و تفسیر گیرد۔ زیرا کہ ایں طریق برائے ترقی تعلیم عقلی مستحسن ترین وسائل است

از ایں شوق محنت طلبا از دیاد می پذیرد۔ و از تحسین و آفرین طبع ایں انسان را احتیاج وافر حاصل

گردد۔ بدین سبب محنت زیادہ کند۔ بفرمای کہ چہ مزدور خوش دل کند کار بیش

توفیق

۶۱) قدر دانی خواه از جانب عوام و خواه از جانب حکام بعمل آید۔ بہر کیف مدد و معاونت ترقی تعلیم است۔

۶۲) بر طالب علم واجب است کہ خوشنودی و استرخائی استاد را ملحوظ و مرعی دارد۔ ہم از اطاعت و ہم از محنت و خوش اطواری۔ زیرا کہ آں (استاد) اصلاح ارواح طلبہ می نماید و سرمایہ علم کہ ذخیرہ سالہای دراز باشد پیشش نمی نهد و گاہ بذریعہ محبت و لطف و گاہ بہ خوف و ہم رغبت نیک کرداری و راست شعاری می دہد۔

۸) از دعویٰ ہمہ دانی باز ماندن زیرا کہ اکثر الناس خود را ہمہ دان تصور کردہ استفادہ از دیگران باعث تنگ و عارض خیال گردند و بدین سبب برای دوام غرق در بابہ ہر جہات مانند بہریت زد دعویٰ تہی آئی تا بہر شوی تو از خود پُری زان تہی میروی ہم چنین خوش گفت آنکہ گفت

آنکس کہ نداند و بداند کہ بداند و بہل مرکب ابدالدہر بہماند

۹) مذکرہ بحث ہم برای ترقی تعلیم مفید ثابت شدہ است۔ زیرا کہ انیس معلومات مردہ از سر نو زندہ می گرد و شوق و عادت تحقیقات جدیدہ از دیاد پذیرد و فہم و دانش تزیید گیرد۔

۱۰) استقلال و قائم مزاجی کہ بدول آں علم ممکن الحصول نیست۔ بارہا ورمشاہدہ آمدہ است کہ در مدارج ابتدائہ مدارس طلبہای کثیر التعداد می خوانند لیکن اندکے پیش رفتہ اکثری از انہا بہ سبب عدم استقلال و قائم مزاجی ترک تعلیم می نمایند و کسانیکہ بر منزل مقصود میرسن دلیل التعداد بہند معنی تدریس بزبان عربی درس دادن است۔ چوں جملہ وسائل حصول تعلیم مہیا باشد و تدریس ہم قاعدہ بود۔ طالب علم و در عرضہ قلیل بر مدارج علیا می تعلیم رسیدہ بین الاقوان و الامثال ممتاز گردد۔ از تدریس عمدہ و با قاعدہ فوائد عظیمہ متصور است کہ در ج ذیل میگرد۔

۱۱) طلبہاء بہ استقلال تمام منازل تعلیم را طے می نمایند و از پیش آید تکالیف و موانع آشنای را دہ مایوس المقصد نمی باشند۔ و تا وقتیکہ بر اس المقصد تعلیم نرسند مکتب را خیر بدو نگویند۔ و از جملہ خرابی ہا کہ بہ سبب تدریس بے قاعدہ و خراب پیش می آید محفوظ می مانند۔ و در ترقی تعلیم می کوشند زیرا کہ مادہ ترقی و مطالعہ کتب از تدریس عمدہ و بطالع پیدا می شود۔

بعد فارغ التحصیل شدن ہم در مطالعہ کتب کہ شاہن باشند زیرا کہ از تدریس عمدہ مذاق صحیح در طبائع شاہن پیدا می گردد۔ و بر مدارج علیا ترقی تعلیم رسیده مثل نجوم فلک می تابند۔ اخلاق ہم اصلاح می گیرد۔ یعنی مہذب الاخلاق ثابت شود۔ قوت ضمیر اصلاح یابد و امتیاز ما بین نیک و بد حاصل شود۔ از درس و تدریس عمدہ حیوان مطلق نیز بہ حیوان ناطق رسیده عقلمند فصیح و دانشور بلوغ می گردد۔

مختصر آنکہ بذریعہ تدریس عمدہ انسان انسان می گردد۔ و بواسطہ این وسائل حصول معاش ہم میسر می شود۔ و صاحب آن مرد با وقار و امیر نامدار و فخر روزگاری گردد۔ و محل اطلاق و صدق لفظ انسان شود۔ یعنی ہوا ۵

آنچہ چہ تہمید و کم دیدیم و بسیار است نیست نیست جز انسان درین عالم کہ بسیار نیست نیست

تعلیم نسوان

کسی را انیس امر انکار نباشد کہ زن خوش کردار و نیک اطوار در خانہ مہذب و با وقار یکی از نعمای پروردگار و انالای گردد کہ راست ۵

زن نیک و خوش سیرت و پارسا کند مرد و رویش را بادشاہ

و این ہم پوشیدہ نیست کہ تعلیم یکے ازان وسائل است کہ مہذب الاخلاق و العادات باشد۔ بل بہترین وسیلہ و اہم ترین ذریعہ تہذیب الاخلاق تعلیم است پس انیس تہمید این امر پائہ ثبوت رسید کہ تعلیم نسوان یکے از وسائل تہذیب و شایستگی ایشان است۔

(۲) کار و بار خانگی مثل داد و ستد حساب کتاب و ترتیب اسباب و آراستگی اشیاء غیر ہر متعلق بہ مستورات باشد۔ غور و پرداخت ہر بارہ اشیاء ضروریہ روزمرہ و بختن اطعمہ از اہتمام شاہن سرانجام می گیرد۔ مردان از ذخیرہ اشیاء خوردنی و پوشیدنی و نوشیدنی و غیرہ بے خبر باشند چہ ایشان امیرانکار و وجہ معاش بودہ شب و روز ریل و نہار مصروف کاری مانند۔ اگر کسی ملازم است و زنشہ ملازمت سرشار و اگر زمیندار است۔ مبتلائی خمار محنت و مشقت کار و اگر

زن خوش کردار یکی از نعمای باقی است

اہمیت و ضرورت تعلیم نسوان

و کا مدار است آن ہم دائما مجروح جراحت روزگار و اگر دشکار است آن ہم امیر سلاسل انتظار
الغرض خواہ امیر است خواہ فقیر بادشاہ است یا وزیر بہ سبب کثرت مشاغل متعلقہ ذات خود فرصت
کا دیگر نیندازد۔ و مبتلائی غرضتہ ہائے بیل و نہار و مختصہ ہائے روزگار باشند۔ پس ازین تقریر ضرورت
ایں امر محسوس گردد کہ مستورات خواندہ۔ شائستہ۔ واقف کار و ہوشیار باشند۔ تا امور خزانہ
واری را بہ احسن ترین وجہی بہ سرانجام تو انہر رسانند۔ علاوہ ازین ہر کس می داند کہ در معاملات
اہم مردان از مستورات مشورہ نمیکیند خیال آنکہ بہ سبب ناخواندگی زنان نزدشان وقعتے و
اعتباری ندارند۔ برخلاف ممالک فرنگستان کہ در آنجا زنان در باب صلاح و مشورہ با
مردان مساوی الحقوق اند و بنگاہ عزت و وقار دیدہ شوند برخلاف زنان آن ممالک کہ در آنجا
ہر شیخ توجہ بدر بارہ تعلیم نسوان کردہ شود۔ مردم خیال می کنند کہ ساخت جسمانی شان موزوں و
متناسب تعلیم نیست حالانکہ ایں سراسر غلط است۔ سوای امتیازی و فرقے کہ فطرت ہیمن
مردان و ایشان نہادہ است فرق دیگر و امتیاز بزر نیست دل و دماغ و دیگر اعضائے رئیسہ
زنان ہم مثل مردان است و در ایشان ہماں مواد برای قبول تعلیم نہادہ شدہ کہ در مردان۔
پس ایں خیال کردن کہ دماغ شان متناسب تعلیم نیست صحیح نہ باشد تعلیم و تربیت لطفال
مختصر بر اوضاع و اطوار و عادات و خصائل ماوراء باشد۔ و اگر ایشان ہنر و شائستہ
خواندہ باشند اولادشان ہم نقش قدم شان بروند۔

زنان خواندہ و شائستہ بچگان را کہ زیر اثر شان باشند زیادہ انزال متاثر نہ توانند نمود
کہ از استاد و مدرسہ نہ توانند رفتہ چہ ایشان (ماوراء) اتالیق تحقیقی بچگان باشند۔ طاقت مشاہدہ
اطفال در اوائل حال و قوت ادراک شان از کسی پوشیدہ نیست۔ اگر از بچہ تمیزی ماوراء از
عہد طفولیت عادات ناشائستہ و خصائل نا بآستہ در بچگان راسخ گردد اندفاع آن خاصر
از جہز امکان باشد زیرا کہ العادۃ طبعیہ ثانیہ و تادیب دیگرے ہماں کس تواند کرد کہ خود مؤدب
باشد۔ بغوائے خفتہ را خفتہ کے کند بیدار۔

در مدارس رواج تعلیم باشد نہ تادیب زیرا کہ معلمین بہ سبب قلیل الفرصتی از تادیب طلبا
قاصر باشند۔ اگر ماوراء تعلیم یافتہ اند و خواندہ تادیب بچگان بہ احسن ترین وجہی تو انہر نمود کہ ہر چہ

در مدرسه آموخته اند از انباشت آرزو و چنگان که تربیت شان بذریعہ ماوراء العمل آید اخلاق محمّدی گردند۔
ہم چنین در ارسال رسل و رسائل بجانب شوہراں برائے زنان تعلیم یافتہ سہل و آسان باشد
بصورت دیگر شرم و حجاب مانع اظہار مافی الضمیر گردد۔

علاوہ انہیں امر از مسلمات است کہ زنان یکے از مسائل تفریح طبع مروان باشند
اگر زنان سخن فہم۔ رفر شناس و خوش اطوار نباشند چہ تفریح طبع از ایشان حاصل شود۔ بل باعث
وہال و موجب رنج و ملال شوہراں گردند۔ بخواہی

زن بدور ~~کرام~~ مرد نیکو ہم دریں عالم است و درینخ او
تعلیم مذہبی و اخلاقی تعلیم دنیوی و غیرہ برائے شان ضروری است پس اگر ایشان را
محروم از نوشت و خواند داشتہ آید محروم از علم الہی گردند۔ دریں صورت اولاد کہ تزییات قوم
مختصر برایشان است و ایشان مایہ فخر و ناز قوم انداننا داشتہ و غیرہ مذہب باشند۔ زیرا کہ اگر بنیاد
خراب باشد عمارت چگونه درست و صحیح تیار گردد۔ زن و مرد و آفرینش از یک جوہر اند۔ این
بعید از انصاف است کہ مردان بر مدارج عالیم رسیدہ مثل شمس و قمر تابند و زنان بچاہ
و در قعر و خفیض جہالت مانند۔

احتیاط باید کرد کہ ایشان بہ خواندن کتب عشقیہ اشتغال نہ ورزند زیرا کہ این چنین
رسائل و کتب مخرب الاخلاق باشند۔ از روی حساب آخرت مردان با زنان شریک و مسامع اند۔
از تقریرات مذکورہ پیاہ اثبات رسیدہ کہ زنان را از نوشت و خواند آگاہ کردن نہ صرف مفید
است بل فرض عین است و غفلت و ورزیدن داخل بے انصافی

راستی و دروغ

راستی کہ بزبان عربی ترجمہ آں صدق است یکی از فضائل نفسانی باشد کہ متصف بہ آں
وصف حمیدہ و صفت ستودہ شدہ مافی الضمیر را بی کم و کاست بروقت حاجت بیان می نماید۔
این چنین صاحب بخت را صادق القول یا راست باز می گویند۔

در مدارس و کتب خانہ تعلیم را از فرست تا تربیت طلبہ حاصل نباشد

احتیاط بدو بار تعلیم نمودن

چندین بار

بعضی از صادقان حقیقت شناس تعریف راستی بدین الفاظ نموده اند۔

راستی نام سیرتی است که بوسیله آن اصلیت و حقیقت چیزی بدو کی می‌شود و ثابته بمالنه بمحض اظهار آورده شود۔ ضد این سحیه رضیه را بافاری و دروغ و لعربی کذب گویند و صاحب آن را کاذب و دروغ گوی نامند۔

دروغ یا کذب۔ در اصطلاح عام نام آن سحیه مرضیه است که بذریعه آن اصلیت چیزی بطریق ظاهراً کرده شود که فی نفس الامر چنان نباشد کی و بیشی بمالنه و زیادتی را در این راه دهند متقابله هر دو۔ خداوند کریم در کتاب مجید که بذریعه مخبر صادق بهما فرست به التواتر تائید محکمه بتکرار لعنته الله علی الکاذبین بر ما انجام دروغ گویان و کاذبان ظاهر فرموده ترغیب ترک این رذیلت و تائید التزام صفت متضاده آن فرموده۔ بیت

از کجی افتی بدم و کاستی از همه غمی رہی گراستی

راستی موجب استرخای الهی و ذریعه و ادخال جنت الاعلی است۔

راستی موجب رضائے خداست کس ندیدم که گم شده از دور راست

دروغ سبب نزول غضب الهی و عذاب نامتناهی است بفرمای "الصدق ینجی و الکذب یمهلک" ہم چنین حضرت سعدی علیه الرحمة از زبان حقایق ترجمان می فرماید

سعدی راست روان گوی سعاد برونند راستی کن که بمنزل نرسد کج رفتار

مرد راست باز هر جا معزز و موقر شریف و مغتر بشمار کرده شود۔ و برخلاف آن دروغ گو در هر مقام ذلیل و خوار و قابل نفرت و بی اعتبار شمرده شود۔ راست باز مورد تحسین و آفرین و دروغ گو مورد لعنت و نفرین می گردد و راستگو دامن مسموم و دروغ‌فرمان و برخلاف آن دروغ گو حزین و تالان می نماید۔ کاذب به اندیشه عذاب اخروی همیشه در آتش غم و بهم می سوزد۔ حالانکه راستی مژ صادق کفار گناهان او شده اورا امیدوار عاقبت خیر می گرداند۔ و دروغ مرد کاذب گناهان او را مضاعف می نماید۔ راستی خلق خدا پرستان و پیغمبر این باشد و دروغ شیوه مطلب پرستان و منافقان۔ راستی بسوی خدا و دروغ بجنب شیطان می کشد۔ راستی قاطع المصائب و دافع التکالیف و دروغ با دی المصائب و منشی التکالیف است و در اصل راستی راس الاعمال همه

است و دروغ اصل الاصول عصیان - این شیوه شرفا و آن طریقه سفها - راستی پیشوائے جمیع
 خصائل حمیدہ و آن فتنہائے جملہ شئائے ناستودہ است - راستی منتظم امورات و دنیا و عقبی است -
 و دروغ استیصال آن بہمی نماید - راستی استحکام بخشندہ سلطنت و دروغ حامی بد معاشرات و
 بدکاران است الخرض مرد راست باز ہم در دین و ہم در دنیا نیک نام و فرخ فرجام باشد -
 و دروغ گودربین و دنیا ذلیل و غار و نادم و شرمساری ماند - وعدہ عذاب الیم بہ کافران و جنات
 النعیم بہ صادق و دادہ شدہ است - حضرت سعدی علیہ الرحمۃ فرمودہ - دروغ مصلحت آمیز بہراز
 راستی فتنہ انگیز بعض از محققین بہ این قول موافقت نمی کنند و می گویند کہ فتنہ انگیزی کار راستی
 نباشد زیرا کہ انجام راستی ہمیشہ نیکی و خیر باشد بشر را در هیچ حال در آن مدخل نیست اگر از فعلی
 یا حرکتی یا قولی فتنہ پیدائی شود - موجب آن راستی نباشد - بل این را نتیجہ کم فہمی و مغایطہ تصور باید
 کرد - بعض گفتہ اند کہ اگر از دروغ گوی جان کسی سلامت ماند - بدان موقع دروغ گفتن درست و
 رواست - لیکن محققان راستی شعار و صادقان حقیقت گزار برخلاف این ظاہر نمودہ اند و گفتہ اند
 کہ فی الحقیقت این فعل را ہم من قبیل المذمومات باید بشمارد - ہر چند کہ حیات انسان ضعیف البیان
 عزیز الوجود و بذریعہ غایت مسعود باشد اگر کسی بذریعہ گناہ حفاظت جان خود می نماید - مرکب ہر سر
 گشاہ می گردد -

۱) دروغ گوی و ارتکاب جرم ۲) اصول و قواعد انصاف را نگہداشتن ۳) ظالم
 دروغ گو و فتنہ انگیز را حمایت نمودن پس دروغ در جملہ احوال مذموم و قبیح و راستی بہر موقع محمود و
 مدوح باشد

راستی را کابندای نیک خود روز و شب زانکہ این سیف جوان است و عصای پیر مرد

احسان و سخاوت

احسان مصدر عربی است و دادہ آں حسن است کہ معنی آن نیکی باشد پس احسان بمعنی
 نیکی نمودن و دادہ خیر نمودن -

نیکی نمودن و دادہ خیر نمودن

خداوند کریم می فرماید۔ احسن کما احسن اللہ الیک یعنی فرمان واجب الادعان ما را
ترغیب و تحریص احسان می نماید۔ سخاوت باعث نیک نامی و احسان موجب دوست کامی و
نحستہ فوای تصور کرده نشود۔ برائے جملہ افراد انسان بالعموم و برائے اشرف و انجباب بالخصوص
سخاوت و احسان موجب شکر و امتنان خالق زمین و آسمان است و فضیلتی بہتر ازین و
خصلتی خوشتر ازین یافتہ نشود۔

شرف مرد وجود است و کرامت بسجود ہر کس ایں ہر وندار و عدش بہ زہود
در کتب احادیث مسطور و در عوام الناس معروف و مشہور است کہ سخاوت نام و درختی
مبارک واقع روضہ رضواں و موجب مسرت و شادمانی ساکنان جہان است۔ حقیقتش ایں
است کہ جو بخشش موجب خوشنودی خدا و باعث رد بلا و ذریعہ حصول بہشت بریں برائے
آفتاب و استیفا است۔ و انامے ادوایا این زمان و رمزش نامسم از حکمت شناسان جہان می گویند
کہ سخاوت ہمائی ست تر و نازہ کہ واقع بر کنار جوی بارخوشنودی خدای تعالی است۔ و در وقعت
و سرفرازی شاخ ہائے ادب و پستہ اعلیٰ علیین و بہشت برین است۔ نیک نامی دنیا شگوفہ آں و
فضیلت و کرامت عافیت میوہ آں۔ چنانچہ بغرض تحریص و ترغیب می فرماید۔
ایں سخا شاخ است از بلع بہشت دای گرا ایں شاخ را از کف بہشت
یکی از قافیہ سنجان جہاں و حکمت رسان زمان می فرماید کہ درم قافیہ کرم است لہذا درم تا و قیہ
کرم بہ اطمین باشد متحس نیست یعنی کرم با درم ضرور است۔

خاص از بہر کرم آمد دم برگز قافیہ اینک کرم
را و بیان شیریں زبان و حاکیمان صاحب سخا و احسان از زبان خاتمہ خفایا ترجمان بر
صفحہ کاغذ نقل می نمایند کہ سکنہ راز اسطوسوال کرد کہ سعادت و این و فلاح کونین و در چہ
جہیز است۔ جواب داد و جو و سخا۔ ایں را سعادت دین بدیں وجہ قرار داد۔ کہ سخاوت کردن
تعمیل حکم الہی است۔ چنانکہ منعم حقیقی می فرماید۔

”من جاء بالحسنة فله عشر امثالها“

۵ آنکہ ترا توشہ رہ میبرد از تو یکے خواهد دودہ میبود

و آثرانیک نامی و فرخنده فرجای و نیاید سبب گفته شد که انسان عبد الاحسان واقع شده است۔ در بدن انسانی دل که رئیس اعضائے رئیس است فرمانروائے جمیع اعضائے بدن خیال کرده شود و آن بنده احسان می گرد و پس چون دل قید امیر شد از بدن که محکوم آن است بر خدمت که خواهید گیرید

کرم پیشه کن کاومی زاده صید به احسان توان کرد و خوشی بقید مشاهدات روزمره شاهد این امر است که بند سخاوت و احسان بند نیست که خوش و درندگان را هم منقاد و مطیع می گرداند۔ جانوران اہلی مثل سگ و گربه خروس و دکانیان و غیره چون مورد احسان می گردند از حرکات و سکناات شان نشان شکرگزاری ظاہری می گرد و چنانچه بدن دُم و بوسیدن پای و قدم و بر آوردن آواز نرم ظاہری کند که ایشان مطیع و منقاد شده خود را فدائے محسن می سازند۔

در مشاہدہ ہم و تجربہ آمده است که از کسانی که از مشرب احسان محسن جرعه ہم نخشیده اند۔ و در بلز باب احسان افندیده اند ایشان ہم نشان خواں و رطب اللسان و سرحد او گردیده اند۔ حکایات بسیار و روایات بے شمار بدر باره وجود حقائے قائم نام و برگزیده روزگار از قلم حکایان حقیقت گزار و روایان صدق شعار بر سبک سحر بر صفحه حریر کشیده شد۔ که از نظر مکتبه رسال و از نگاه ذرف بنیال پوشیده نشد۔ لهذا ابرو آن حکایات و اخل فضویات شمرده عنان راه از تطویل بر تافته سکوت را لازم دانیم و ہمیں قدر گویم

نطف کن نطف که بیگانه شود حلقه بگوش

عدل ظلم و مقابله هر دو

۱۹

عدل یکی از فضائل اربعه است که صاحب آن ملقب به لقب عادل می گردد و به سبب داشتن این صبیحه مرضیه محبوب خلق خدا و برگزیده عامه و رای باشد خوش گفت آنکه گفت

عدل در دنیا کجاست کند و دنیا مست خوب فرجامت کند

انسان بر چو آن

تعریف عدل و فضیلت آن

اگر صفت محمود و وصف ستوده را کو تو ال ملک آرا بگویند رواست و اگر بمقابل ظلمت و
 و نور افزا بنامند بجاست - بر خلاف آن ظالم تمام شمار که بدخود مردم آزار راست همیشه میفروشد و دنیا
 و ملعون عقبی باشد - خواه از اجرائی ظلم آن کسی ضروری رسد یا نرسد - در کتب روایات مروی
 است که عبد اللہ طاہر روزی از پسرش پرسید کہ سایہ دولت بے زوال و ظل بہائے شمت و
 اقبال تا کہے بر سر او خواهد ماند - جواب داد تا وقتیکہ بر طریق مستقیم عدل و انصاف رویم و از راه
 جور و اغتصاب روگردانیم ۵

تپای بادشاہ بود بر بساط عدل بر فرق او نهاده بود تاج سروری
 و انایان نکته شناس و زمره دانان حقیقت اساس گفته اند کہ بادشاہ عادل ظل خدا و
 ظالم بے جہان نشان غضب خالق الواری باشد ۵

شاہ عادل سایہ لطف حق است ہر کہ وارد عدل لطف مطلق است
 ہم چنین مصلح شیرازی می فرماید ۵

پہو خواہد کہ ویراں کند عالمی نہد ملک در پیچہ ظالمی
 قول حکمایین است کہ رعایت مساوات و موجودات را عدل گویند تا گروہی بر دیگری
 غالب نگردد - خاص و عام و کافہ نام و ہر ہمار گردہ تقسیم کردہ شود -

۱۱) اہل شمشیر کہ ایشان مثال آتش اند - ۲) اہل قلم کہ شل ہوا خیال کردہ شوند ۱۳) اہل
 حرفہ کہ حکم آب دارند ۱۴) اہل زراعت کہ بمنزل خاک اند - ازین تقریر ثابت شد کہ ہر چہ ہر گروہ
 چہاں عنصر اند و سلطنت بمنابہ وجود است پس سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید ۵

گریکی زین چہاں شد غالب جان شیریں بر آید از تالاب
 اگر یکی از انہا قدم بیرون انجادہ مستقیم اعتدال نہد نظم بر جہاں جزلے سلطنت دہم بہم
 و زیر و زبر گردد - و در این صورت نگہداشت آن مشکل بل من قبیل الحالات باشد و انائے گفته کہ
 بادشاہ بمنزلہ طبیب است در عیال بمنابہ بیماراں و عدل معجون معتدل و مفرح است - دیگری
 فرمودہ کہ عدالت زکوۃ سلطنت است و چنانکہ مال از ادای زکوۃ افزون گردد - ہم چنان
 ملک و سلطنت ہم از عدل رونق پذیرد و استحکام سلطنت مضاعف شود خداوند یکدم در کتب

ظلم و عدالت آن

انواع ہماکار از بی نوع انسان

بلکات عدل

مجیدی فرماید **إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ** پس معلوم شد که رعایت عدل نمودن رعایت و تکمیل حکم خدا و باعث خوشنودی خیر الوری است. عدل باعث آبادی و عمارت ملک و موجب استحکام سلطنت است و هم چنین ذریعہ نیک نامی و فرخ فوجی آخرت است۔ **بیست**

زند است نام فرخ نوشیروان بعدل گرچه بسی گذشت که نوشیروان ننماید
اگر عدل و انصاف در جهان فزاید و باشد در حکومت او و زوایا و پسر و ظالمان جابر و عیب
شده بگویند بخوبی منروی گردند و ضعیفان را رعایا مسرور و شادان می مانند رعیت و دوست بادشاه
عادل و دشمن عادل او باشد۔ بر خلاف این از ظلم ظالم تنگ آمده اعدای عدو او میگرددند
باعتیاد صلح کن و در جنگ خصم ایمین نشین زانکه شاهنشاه عادل را رعیت لشکر است
هر آئینه بر آئینه ضمیر روشن دلال و مراة قلب نکته رسا ظاهر و باهر است که ملک را ظلم
بر باد و دول شکران مسرور و شاد می گردود۔ دست اقویا بر حال ضعیفا دراز باشد و بدین سبب
ضعیفان و عاجزان مغلوب و مقهور شده پدید آید همان گزیران کنند بدعای مردم کس نیازار
مرد مستگار ذلیل و خوار شده رخت هستی بر باد و بدین درخت می بر و حضرت سعدی علیه الرحمۃ فرماید
بیس که ظلم جاری کم آزاری تم بیند شکر نیز روزی کشته تیغ رستم گردد
ظالم را تیغ ظلم خود بجز رویای دنیا و تنهایی عقلی چیزی واصل نشود۔ عاقبت الامر
خاسر الدنیا و الدین شده همه ناز بهنم می گردود۔ الغرض عدل افضل ترین فضائل و ظلم
بدترین زوائل است۔

آورده اند که بادشاهی با صولت و همیت و سلطانی با مکنات و حشمت از فقیری صاحب
صبر و قناعت مشتری ثواب حج شد فقیر جواب داد که من شصت بار حج بیت الله نمودم
و ثواب آن همه بشامی فروشم الا فقیرت یک حج من برای فقیرت همه دنیا و مافیها است از شنیدن
این جواب بادشاه مضطرب و لاجواب شد و گفت که درین صورت از خریدن ثواب قاصر م
فقیر گفت برائے شما پر آسان است۔

ثواب عدل گسری یک ساعت بمن بخشید و من ثواب حمله حج بشما ارزانی می نمائم۔

ظلم

ثواب

انہیں حکایت اہمیت و افضلیت حج ظاہر و روشن است۔ خداوند کریم کہ غفور الرحیم است۔ روئے سخن بخلق نمودہ می فرماید۔ لعنتہ اللہ علی الظالمین "چہ نحوست زیادہ انہیں وجہ مصیبت سخت ترین انہیں رزیت باشد حجاج را کہ دام مورد لعنت و نفرین است یا وجودیکہ مشرف بہ دین اسلام و فرمانروای روم و شام بود۔ بر خلاف آن شہنشاہ نوشیروان مایہ ناز ملک ایران بہ سبب عدل و انصاف ممدوح جہاں و ہمایان است ۵

زنداست نام فرخ نوشیروان بعدل گرچہ ہمہ گذشت کہ نوشیروان نمناہ

انسان و مشاغل مختلفہ

حمد حکیم مطلق و صانع (خالق) برحق از حیثہ حساب افزوں و تعریف و ثناء آں از چیز امکان بیرون است کہ موجودات گوناگون و مخلوقات بوقلموں را بیافریدہ انسان را کسوت حیات پوشانید و بہ عطای خلقت خلافت بر تہ اشرف المخلوقات رسانید حکیم علی الاطلاق بہ قدرت کاملہ و حکمت بالغہ خود را آفریدہ و بہ صنعت عجیب و قدرت امتزاج اجزائے متضادہ نمودہ است ظاہر است کہ ارکان اعلیٰ اجسام کہ مراد از باد۔ خاک۔ آتش و آب است متضاد و مخالف یک و گر باشد الا بقدرت باری عز اسمہ با ہم از در موافقت و مصالحت آمدہ منظر وجود انسان گشتہ اگر بر اندازہ کمیت و حقیقت آن غور کردہ آید۔ عقل حیران گردد۔ خداوند تعالیٰ می فرماید۔ **الانسان یسری و اناسوا**۔ چون بناے وجود انسان مبنی بر اجزائے متضادہ است چگونه ممکن است کہ با یک و گر از در منازعت و مخالفت در نیایند۔ در کتاب مستطاب در آیتہ اعجاز غایات می فرماید۔ **لبعضکم عد و لبعض** "اگر حال بدیں منوال نبویے کارخانہ عالم تباہ و برباد شدی و کار ہلے عالم سر انجام نگرنتے۔ اگر ممکناں مساوی الخرم و الارادہ بودندے نظم جہاں زیر و زبر شدہ مشاغل مختلفہ معترض نظر انیادے و بدیں سبب حوائج ضروریہ سر انجام پذیر شدے پس بھجوائے فعل الحکیمہ لا یخلو عن الحکمتہ راست آمدہ۔

پس ایں اختلاف طبائع متضمن بر حکمت الہی و قدرت نامتناہی است بھجوائے ۵

آنحس کہ تو گرت نئے گرداند او مصلحت تو از توبہ میداند
نتیجہ ایس اختلاف منتج آں شد کہ بعض مصروف کا شکار می و اکثری مشغول حرفت و
دشکاری و بعض منہک بہ کار حدادی و تجاری و بعض محو زرگری و سپاہ گری اندنی بینم کہ
بعض بیل و نہار مبتلاے شمار محنت و اکثری مست و سرشار نشہ محبت بودہ از دنیا وافیہا
بے خبر و از تغیرات لیل و نہار و انقلابات روزگار بے اثر باشند۔ یکی امیر است و دیگری فقیر۔
یکی پادشاہ عالیجاہ و دیگری گدای بے سرو پا بعض مستغرق در بامے غم و بعض عواص بحر
ہموم و بعض غوطہ زن در بامی عشرت و غواص بحر عشق و محبت اند کسی شمشیر کف آما دہ
جاں نثاری و کسی حربہ قلم بدست گرفتہ مصروف جنگ زرگری و دل آزاری۔ یک سوعاشق
سوختہ جاں مصروف زاری و فغان و جانب دیگر معشوق کج او تلخ زبان کسی خاسر الدین
والدین و کسی معشوق خدا و عین است بعض مالک مال و کنت بے شمار و دولت بسیار
اند بعض مفلس و نادار بعض در شبستان شاہی و بعض در کلبہ گدائی زندگی می گزارند بعض سوار
بر اسبای تازی نژاد و بعض پیادگان بی نوشہ و زاد اند۔ الخرض مشاغل مختلفہ و پیشہ ہای متفرقہ
را نصب العین خود ساخته مصروف کار اند۔ بغوا می کہ ہر کس بخمال خویش جعلی را
بعض طریقہ نکوکاری و پرہیزگاری اختیار کردند و بعض راہ بدعاشی و شرارت سپردند
بندگان صلح مشغول عبادت خدا اند۔ و بندگان حرص و ہوا عبد الاضنام شدہ مصروف
بت پرستی گشتن کسی مکر براصان و مروت بست و کسی دل ہائے مروت و نجست۔ یکی محسن و
کریم است و کسی ملقب بہ لقب تتم گرو لیم بغوا می کہ کسی را ہر کارے ساختہ کسی خجاری را
پسندیدہ کسی کار حلوائی را براے خود نسب و دیدہ کسی و مخصوص ہائے مختلفہ گرفتار و
برائے سرانجام ہی کار ہای ضروری تیار است۔ اگر ممکنان مساوی المذاق بودندی کار ہائے
عالم چگونہ سرانجام یافتی پس حکمت الہی انسان را دنی بلطبع ساختہ افراد آن را مختلف
الطباع و المذاق و متفاوت المذاج و الاشواق نمود تا ہر ج و مرج ہمیدانشدہ۔
کار ہائے عالم سرانجام پذیرد۔

رحم عفو و انتقام

معنی رحم عفو و درگذشتن از خطایاے مجربان است کنی الحقیقت مرکب جزا تم شده باشند بحالیکه عفو کننده قادر بر دادن سزا باشد۔ این عفو نباشد که بدول اثبات جرم ملزم را بخشند یا آنکه در حالیکه قدرت گرفتن انتقام نبوده باشد۔ آنرا در گذراند برخلاف این اگر جرم انجبری سرزده باشد از روی روئند و اوقه بپایه ثبوت هم برسد۔ آں را بسزا رسانیدن انتقام است اگر حقیقت و ماہیت هر دو نظر غائر انداخته شود هر دو اوصاف پدائنها حمیدہ و پسندیدہ است بدر بارہ عفو خداوند کریم بہ ختم المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم حکم "خدا العفو" فرمودہ است۔ چنانچہ بر ہمیں بنا چوں آنحضرت کمرامفتوح ساختند جملہ امرائے آل سرزمین را معاف فرمودند و خطاب و انتقام الطلاق دادند۔

خداوند کریم خود را ہوا الغفور الرحیم گوید و قلوب را تشریف خیر می دهد چوں عفو و رحم داخل اوصاف خدا و انبیا باشند۔ ما را حکم تخلوق باخلاق اللہ در اختیار کردن آن تامل و مذنب نباید کرد و ظاہر است کہ اگر گناہ نبودی صفت عفو چگونه بعرض ظهور در آمدی لہذا ایست کہ مستحق کرامت گناہگار راں اند۔ ناظرین شیریں زبان و راویان حقیقت ترجمان نقل می فرمایند۔ کہ خادمی از خدام سلطان عالی شان مرکب خطای شد و بہ سبب خوف و ہراس تا چند روز از نظر بادشاہ غائب ماند۔ چوں ترسان و ہراسان بخدمت پادشاہ رسید پادشاہ فرمود کہ اے نابکار زبناہ کار شرم از گناہ داشتی۔ اکنون چگونه بخصوم من در آمدی جواب داد و بامید عفو تو آمدم بہ این امید ہاے شاخ و در شاخ کرم ہاے تو مار اگر در گستاخ و سیاہ روی و ندامت و ذلت و خجالت را شفیع گنایم ساخته ام زیرا کہ من دانستم کہ بہر چند گناہ من بزرگ است صفت عفو بزرگتر از اں است۔ پادشاہ این نکتہ را پسندید و از انتقام دست کشید۔ و بہ اہل دربار فرمود کہ اگر از انتقام گرفتگی آتش غصہ و غضب من فرو نشسته الا اکنون دل تپڑہ مسرور شد و سعادت و اربین حاصل گشت لہذا ایست کہ عفو لذت نیست کہ

نزدیک رحم عفو و انتقام

تخصیص در تفسیر ہر یک از این کلمات

در انتقام نیست" اگر اہمیت و حقیقت انتقام را بنظر امعان ملاحظہ کردہ شود معلوم گردد کہ ہمیں سببہ مرضیہ و عادت حسنہ است کہ اگر ایں را ترک کردہ شود کار ہائے عالم خلل پذیر گردد کسی اگر کسی نمی ترسد حتی کہ نظم سلطنت در ہم برہم شود۔ عدل گاہی مقتضی ایں امر نباشد کہ از جرم مجرمی و گناہ کردہ شود۔ خداوند کریم خودی فرماید: "واللہ عزیز ذوالانتقام" اگر صفت انتقام مستحسن نبودی تا در مطلق اصلاً انتقام مگر قوی بل درین صورت وجود و نوح و بہشت بمعرض ظهور و نیامدی پس معلوم شد کہ ایں ہر دو وصف یعنی عفو و انتقام گزینہ نیست و تدبیری آسن از میانہ روی نباشد بخواہی "خیر الامور واساھلها" ہر سخن وقتی و بہر نکتہ مکانی دارد۔

صفت عفو بر موقوفہ عفو و صفت انتقام بر موقوفہ انتقام بعمل آوردن مناسب بل انساب است و موقع مناسب را بخوفاً خاطر داشتن واجب۔ مثلاً اگر کسی از برہم شخصی بجا لیکہ ضرر از آن بدات خود او رسیدہ باشد رگز نماید سخن است۔ الا اگر زید ثالث است و عمر کہ مجرم است و ضرر او بر بحر رسیدہ بچگونہ مستحسن شمار کردہ شود۔ اگر زید عمر را معاف کند زیرا کہ ایں عند الشرع و عند القوانین مجلس مناسب نیست۔ اما دظالمات و شتمکاران نمودن بعید از طریق خود مندی و شبوہ مال اندیشی است۔ چنانکہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ فرماید:

نکوی بآبدان کردن چنان است کہ بد کردن بجائے نیک مردان

الغرض از تقریر مذکورہ ثابت شد کہ ایں ہر دو صفت از صفات ضروریہ و از اوصاف لازمہ نشاء تعلیق است۔ اگر ہم دلی و عفو جاذب القلوب اند عدل و انتقام ناظم المخلوق و اگر آن سابقہ انجاء است۔ ایں طریقہ عادلان نصف شعرا است اگر از اشرف الشیخ گفتن رواست

ایں را اکمل السبایا نامیدن بجا است۔ اگر آن پسندیدہ رعایاست ابن حامی برآیا۔ اعنی وجود عفو و انتقام باعث آرام و اطمینان جملہ خلایق و کافہ انام است۔ اگر عفو و انتقام درین ہما ہو و نبودی کار ہائے جہاں در ہم برہم شدی بل شبیرانہ کتاب نظم جہاں و از شدہ اور آتش پریشان گشتی۔ واللہ غفور الرحیم۔ واللہ عزیز ذوالانتقام۔ اسلام علی التبع الشریعت خیر الانام۔

حلم و غضب و مقابلہ ہر دو

حلم کہ سرمایہ کمال و نیا و گنجینہ عزت و جمال عقبنی بود معنی آں ہر دو باری کردن و تحمل
جفاکاری و یگانہ شدہ مبتلائی غضب نہ نشدن است حکما ایں سبجیہ مرضیہ و خصلت فاضلہ را
عمدہ ترین خصائل و بہترین شامائل قرار می دهند و در حقیقت ایں صفت ستودہ ترین صفات و
پسندیدہ ترین عادات است۔ خلاف غضب کہ سبجیہ ابر و عادات بدتر است موجب وبال
و نیا و سبب زوال عقبنی است ۵

دیوبند است حلم گر دانی غضب از دست است ندانی

خداوند کیم از اشارۃ ان اللہ عفو الرحمن خود را حلیم می گوید۔ و ما را رغبت بہ ایں
خصلت ستودہ می نماید۔ برخلاف ایں بہ سبب غصہ و غضب شیطان بنے ایمان گمراہ کند و
بندگان را جہیم و لیم گفته و ما را حکم اجتناب از شر و آں فرمودہ است۔ حلم آں خصلتی و عاداتی
ست کہ انبیاء بہ آں موصوف و اولیاء اللہ بہ آں معروف بودند۔ و غضب آں عادت فبیح و
خصلت شنیع است کہ آہر من بہ آں مشہور ۵

بُرد باری خستہ نبرد خود است ہر کہ را حلم نیست دیو و دواست

حکما رعایت لفظی را ملحوظ داشتہ می گویند کہ اگر لفظ حلم را مقلوب کنند صلح گردد کہ معنی
آں نمک است پس انسان بے حلم مثل طعام بے نمک باشد از سبب ایں است کہ المرء بلا حکم
کطعام بلا صلح نوشیروان از بزرگ جہر بہر بارہ ماہیت حلم سوال کرد۔ جواب داد کہ حلم نمک
خوان اخلاق و باعث آرام و سرور اہل آفاق است۔ و در حقیقت راست گفته زیرا کہ بدول
ایں صفت محمودہ و خصلت ستودہ با اخلاق شدن داخل ناممکنات است۔

کسی از حضرت عیسیٰ علیہ السلام پرسید کہ سخت ترین اثباتا چیست جواب داد نہ چشم
خدا پرسید کہ آیا چیزی در جہاں یافتہ شود کہ در پناہ آں بودہ از شر و آں ایمن گردند۔ فرمود ز
تبارک الغضب کہ دید آنگاہ رحم آں بے شک شما را معاف خواہد فرمود ۵

ترک نشتم و شہوت و حرص آوری ہست مردی در رہ پیغمبری
 در انجا رآمدہ است کہ حضرت امام المومنین امام حسین بن علی کرم اللہ وجہہ در مجلس
 ضیافت نشستہ بودند۔ در ان اثنا برپا آئے گرم از دست غلامی بر سر آن حضرت برخت و سر دیش
 بتما بر سوخت۔ آن حضرت چوں بگاہ چشم آلود چشم غضب آمویدہ جانب غلام دید رنگ
 رویش پرید و گفت۔ و انکا ظہین الغیظ حضرت فرمودند من غصہ را فرود خورم آنگاہ غلام بدیں
 الفاظ گویا شد۔ العافین عن الناس۔ آن حضرت فرمود بخشیدم۔ باز غلام این آیت خواند
 واللہ یحب المحسین۔ آنگاہ امام مذکور فرمود۔ نرا آزاد کردم و متہد حال تو حال و قبائل تو
 شدم بہریت یعنی کسانیکہ پی برودہ اند بدی دیدہ و نیکی کردہ اند

حلم علت بزرگان و غضب حصلت کمینگان باشد۔ الحلم سجنہ فاضلۃ فی الواقع مثال
 صبح است۔ و من اطاع غضبہ اضاع ادبہ من کل الوجہ راست است حلم نشان ایمنی
 از شر و در جہاں و غضب مفسد ایمان و پیشرو لشکر شیطان است۔

چون بکسی غالب شود آن را دیوانہ و مجنون سازد۔ آنگاہ نہ پاس ادب بزرگان نہ لحاظ
 خردان۔ نہ خیال پیر و مرشد نہ پاس ادب والد ماجدی ماند۔ نہ اندیشہ توخ حکام نہ خطہ طعنہ انام
 و انای رموز زماں و شناسای اسرار جہاں حضرت سعدی علیہ الرحمۃ فرمودہ۔ جائے گل گل
 باش و جائے خار خار یعنی حلم برو قہ علم و غصہ برو قہ غصہ مستحسن و محمود باشد۔ بناء علیہ فرمود
بیت درشتی و نرمی ہم در بہر است چو رگ زن کہ تریح در ہم نہست

الا ایں ہر دو خیالات را با ہم مخلوط نمودن بعید از طریق خردمندی و دور از راہ دانش پسندی
 است زیرا کہ غضب و غصہ چیز بی دیگر و درشتی و سختی چیزی دیگر است۔

دریں شک نیست کہ اوزار و درشتی و سختی ہم در بعض اوقات مفید ثابت گردد۔ و بہرکت
 ای اکثر کار ہا ساخته شود۔ حلم بر دباری و نرم مزاجی صفات حسنہ را اگر کسی شعار خود سازد
 ممکن نیست کہ دیگران موافقت نہ کنند۔ چہ خوش گفت آنگاہ گفت۔

دل را بدل بہیت دریں گنبد سپہر از سوی کینہ کینہ و از سوی مہر مہر
 در مشاہدہ روز مہر می آید کہ اگر با کسی بد لطف و رحم سلوک نمودہ آید آن ہم بے شک

کتابت امام حسین و غلامی کہ از دست او کاشہ آتش کرد بر سر آن حضرت برخت و آن حضرت غلام را اسنان فرمودہ آرا نمود

بقای علم و غضب

غصہ و غضب را از درشتی و سختی نیز باید کرد

طوعاً یا کرهاً به مربانی پیش می آید و اگر با وجود نرمی و دلتلف سرکشی کند و از غضب خدا ترسد آنگاه واجب است که بر او سختی کرده شود - الاحتی الامکان حلم و مروت و دلتف و شفقت را شعار خود ساختن النسب بل واجب است -

ایفائی عهد

۲۳۱

معنی وفا که ماه آں وفاست پاس عهد و قول است ه

اگر به عهد محبت وفا کنی بر حق ز روی لطف و کرامت وفا کند با تو

خداوند کریم او فو بالعفو می فرماید و سبق لوفو بعهده می اوف بعهده می آموزد و در حدیث صحیح

آمده لادین لمن لا عهد له یعنی کسی که پاس عهد و قول خود ندارد و بی دین است - انین هم میگوید و ترغیب ایفای عهد تصور است و بعهده برگزیده خدا حمیه الوری حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم از قول "الکریم اذا وعد وفا" این را موهومی فرمایند ایفای عهد از احکام متواتره خدا و از پدایات متصله بخیر الوری است - چون نمایند این امر بدین تفصیل است لهذا بران عمل پیراشدن مستحق عنایت بے غایت خدا و موجب خوشنودی و فخر الانبیاء شدن است از ان بے نصیب نزدین جهان کدام است که متخلل بر این سجیه مرضیه نشده خاسر الدنیا و الدین گردد اگر معاللات و نیوی را ملحوظ و مرعی دارند تا مای این خصلت محموده و صفت متوده است که به سبب آن قدر و منزلت و آبرو و عزت انسان افزون می گردد - و صاحب آل عزیز الخالایق و محبوب القلوب اهل دیار شود ه

اگر از عهد عهد بر دل آید مرد از هر چه گمان بری فزون آید مرد

وفا بے عهد کار مردان صاحب صفات و ثنویه متوده که میاں صاحب سخا است و هم چنین شعاری پیشوایان دین و دثار جوان مردان صاحب تمکین باشد - طریق مرقدان صاحب کمال و سلیقه بزرگان عهده خصال است نشان نعمت ایمان و دستر خوان ضیافت احسان ه نیست بر مردم صاحب نظر خدمتی از عهد پسندیده تر

معنی ایفای عهد

تفسیر ایفای عهد از حدیث و در آیه صحیح

ضمیمات و نسبت ایفای عهد

و در ذکر حضرت اسماعیل علیہ السلام آمدہ است کہ در اثنا سیر و گشت با شخصی بنامہ
 او رفتند آن شخص عرض نمود کہ اندکے ایں جا گشت فرمایند۔ من بجانہ اینک بازمی آیم فرمودند
 برو (بسیار خوب) چوں بجانہ رفت بکاری چنان مصروف و منہمک شد کہ از دنیا و بانیہا بے
 خبر شدہ دوست بیرونی را کہ بہ او وعدہ واپسی خود نمودہ بود۔ کلینکہ فراموش بل نسیا منیا کرد۔
 بعد فراغ از آن کار آن دوست غفلت شعار از راہ دیگر آن مکان بدر رفت۔ چوں بعد
 انقضائے عرصہ سر یوم آنجا واپس آمد۔ حضرت اسمعیل را آنجا استناد و دید۔ از متشاہدہ
 آن حال بسیار تخییر و حیران شد۔ و سبب استنادن ایشان استفسار نمود فرمودند۔ شما کہ گفتہ
 بودید از شنیدن ایں کلمات وفا آیات و از استماع ایں الفاظ ایقانایات بسیار مضطرب و
 سرگردان و مضطرب و پریشان گشت و گفت کہ چوں من نیامدم اینجا استادن شما در پیچ حال
 ضروری نبود۔ فرمودند ایں خلاف عہد است۔ من عہد کنی کردہ چگونہ ترا روی نمودی و وعوے
 ایقاسے عہد نمودی۔ از ایراد ایں حکایت ایں امر بپایہ ثبوت می رسد۔ کہ پیشتر از دین چه قدر
 نیک کرد و وفادار بودہ اند و بچہ در چہ پاس عہد و نگہداشت قول نمودہ اند۔ از ہمیں است کہ
 در دین و دنیا نیک نام و فرخندہ فرجام شدہ سعادت و دارین و ظلال کونین اند و خند و لقلب بہ
 لقب صادق القول و صادق العہد گشتند۔

ولا در وفا باش ثابت قدم کہ بے سکہ رانج نہ باشد درم

چہ خوش گفت آنکہ گفت "وفا می عہد نکو باشد از بیا موزی"

اگر صفت ایقاسے عہد از اہل جہاں مفقود گردد نظم جہاں کار و بار زماں مختل شود از
 ہمیں است کہ خداوند کریم در کتاب مستطاب بار بار مقرر فرماید۔ و تاکید ایقاسے عہد می
 نماید۔ بل از ایت او فرمودی اوف بعہدکم صاف مترشح است کہ آنکہ پاس قول و عہد خود
 ندارد و اورا امیدوار رحمت الہی نباید شد۔ آن صفت ناستودہ کہ برخلاف ایں سنجیہ فاصلہ باشد
 بہ بیوفای نامیدہ شود و صاحب آن را بے وفا۔ کبد نہ و بے حیامی گویند۔ نقصانات بے
 وفای عیماں و خارج از حیضہ بیان است۔

خاموشی

۲۴۷

مراد از خاموشی سکوت و رزیدن و از گفتگوی لایعنی اخضر و اجتناب نمودن است
نه این که صم بچم شده با کسی مطلقاً حرف سرانگردد و چه خوش گفت آنکه گفت ۵
دو چیز طبع و عقل است دم فرو بستن یوقت گفتن و گفتن بوقت خاموشی
البته این امر را لحاظ خاطر باید داشت که زبان را که منصب آن اعلیٰ است گاه از
آرایش و دروغ بے فروغ و لغویات و فضولیات آلوده نگرداند و آن را زبوں نه سازد زیرا که
خاموشی از این چنین حرف سرای و در افتاشی بدرجهما بهتر و افضل است مولوی نظامی رحمتہ
اللہ علیہ در کتاب سکندر نامہ می فرماید ۵

سربی زبان کو بخوں تر بود به است از زبانی کہ بی سر بود
زبان بہ کہ او کا مکاری کند چو کا مش رسد کا مکاری کند
انہیں ابیات ترغیب خاموشی حاصل شود ہم چنین ترشح می گردد کہ بہ مواقع مناسب
حرف سرگشتن ضروری است بعضی انداکا بر روزگار و امرای با اقتدار و رؤسای نامدار در
حالت غضب زبان را بہ قابو نتوانند داشت و عادی این امر گردند کہ ہرچہ در دل ایشان
می آید بر زبان می آرند و پوشیدہ نیست کہ این عادت قبیح و دشمن جان گویندہ است چنانکہ از
شعز و بل اشاہ میرود ۵

نہ باشد بخود کسی مہربان کہ گوید ہر آنچہ آیدش بر زبان
با عیش این است کہ زبان گوشتین را بہ تیغ آہنیں تشبیہ دادہ اند ہم بہ لحاظ مناسبت
تشکیل و وضع و ہم بہ لحاظ عواقب امور و تحقیقت حال ہم بدین منوال است جہا عادت تیغ منہ
سے گردو آلا زخم ہائے لسان تا دم و اسپین اندال نہ پذیرد شاعر عربی گفتہ ۵

جراحات اللسان لها اللتیمام ولا یلتام ما جرح اللسان
آن و اہب العطا یا بے شک زبان بہ ایں غرض عطا فرمودہ کہ بذریعہ آن گفتگو کردہ

تاریخ خاموشی

ترغیب خاموشی

تاریخ خاموشی

زاد خاموشی

شود و مانی الضمیر بر او معرض بیان آورده شود و معنی اعلت فرموده از آلودگی سخنان قبیح و حرف های شنیع - اگر کسی را بر زبان قابو نباشد اولی و انسب همین است که خاموشی و سکوت ورز و رانگان طریق فضول گوئی نوردد

زبان بریده بکنج نشسته هم بجم   باز کسی که زبانش نباشد اندر حکم
علاوه ازین فوائد دیگر است که در خاموشی متصور شود - آن فوائد خاموشی مختصر درج ذیل گردد -

(۱) رعب سطوت حکام و عزت و کثرت امرای صاحب اختتام را مضاعف می کند -

(۲) مانع اشتغال و زریدن در فضولیات و لغویات می گردد -

(۳) فرصت اندیشیدن تجاویز و موقع سگالیدن تدابیر انتظامات ملکی می دهد -

(۴) پرده پوشانها و پهلدادان و استنار سفاهت و اشتیاق می باشد - چنانچه از شعر ذیل تصریح این امر شود

تامر و سخن نگفته باشد   عیب و هنرش نهفته باشد

پس ازین شعر ثابت گردد که از برکت خاموشی بهالت بهلاد پرده اخفا مستوری ماند -

چو در بسته باشد چه داند کسی   که جوهر فروش است یا بیشه گرد

(۵) عزت و اعتبار و بهاد و قار علمای اترقی می دهد - چنانچه حکایتی مختصر در ضمن این بیان کرده شود

حکایت - آورده اند که در مجلس نوشیروان امرا و سلطنت و وزرای مملکت در مصالح

سلطنت گفتگو می کردند - و در تجاویز و تدابیر ممد انتظام مملکت می اندیشیدند - الا وزیر

باتدبیر و مشیر بے نظیر او که بوزنجه نام داشت خاموش نشسته بود - چون مردم سبب

سکوتش استفسار نمود جواب داد -

چو کاری بے فضول من بر آید   مراد و سعه سخن گفتن نشاید

اگر بنیم که نابینا و چاه است   و گر خاموش نبشیم گناه است

و فی الحقیقت - راست گفته و تیر بر هدف زده - پس ثابت شد که خاموشی مستحسن است و محمود

الا حسب اقتضای وقت و گفتگو کردن فی الواقع پسندیده و ستوده الا بر موقع ضرورت و حاجت

شخصی از سقراط سوال کرد که چرا شنیدن تو از گفتن بیشتر است جواب داد - زیرا که

خاموشی بر لزوم است

مرا و گوش دادہ اند و یک زبان یعنی کہ دو بشنو و یکی بیش گو۔ علاوہ انہیں گفتگوی ہیودہ و الفاظ ناستودہ سمیت وقار و عزت و اعتبار را مضرب ثابت می گرد و قول الجہا است کہ کثرت تکلم مضعف و مانع باشد و انایان گفته اگر بینی کہ کسی بے فائدہ سخن می گوید۔ یقین داس کہ آن بسیار گویوانہ است پس از خاموشی حکمت و دانائی صاحب آن مترشح گرد۔ علاوہ انہیں صحت و مانع ہم متصور است۔ لہذا ہر یک صفت یہ موافقات مناسبت عمل پیرا شدن از مستحسانات شمرہ شود۔

مہاتما بدھ (عارف باشد)

۲۵۱

نام نامی و اسم گرامی آن تربدہ عارفان جہاں و قدودہ خدا شناسان و دران سدا ہا بنا بود او ہنائے مذہب خویش بہ آن خوش اسلوبی نہاد کہ رفعت لنگرہ اش بر فلک شہتم رسید۔ آسمان سماں زمان مرد با خدا یابی بنا سے حکم و جہان دید۔ اور نسبت بہ خاندانش نمودہ سماکی مٹی ہم می گفتند۔

ولادت و طفولیت۔ آن بانی بنائے عرفاں و رسنہ ۵۵۰ قبل از ولادت مسیح بخانہ یدہودن کہ پادشاہ نامدار و فرمانروای عالی مقدار ملک کپل دست بود متولد شد کپل دست واقعہ بر سر حد اوہ و نیپال است۔ ہم از عہد طفولیت مطہقش مائل زہد ریاضت و تقویٰ و عبادت شدہ بود۔ پدرش بخوف اینکہ مہا دانترتی و شہرت خاندانش رو بہ زوال نہد و باغ بتارش از نہال یادگار خالی بماند بعبادت ساگی با و ختر بلند اختر کہ در حسن و خوبی و لطافت و خوش اسلوبی عیم السہیم و بنے نظیر بود پیوند کتختہ الی داد۔ الا نزاکت و لطافت و حسن و ظرافت و ذوقہ اش اثرے برا و نمود و در دلش تخیلے راہ نیافت او تصور زمان پیری کہ زمانہ جامع المصائب و الذکالیف است آہ سر و زول گرم بر می آورد ہم چنین منتصد از مشاہدات روزمرہ شدہ لیل و نہار در نشہ اندیشہ مست و سرشار و در کار خدا پرستی مستعد و ہوشیار و برائے سفر آخرت کمر بستہ و تیار می ماند۔ و متفرق بحر تفکر

نام

ولادت و طفولیت

تفکر و عبادت

تا خواص دریاے اندیشہ شدہ گوہر نجات خلاصہ موجودات و اشرف الکائنات از دام غضبان و طغیان بدست آرد تا انسان ضعیف البنیان از ورطہ غموم و ہجوم بر ساحل مراد رسیدہ -
ہمکنار ساحل نجات گردود۔

برایے این مطلب اعلیٰ و مقصد والا بارہا تحمل فائقہ کشی شدہ طریقی نفس کشی و چلہ کشی بسپر و چون در ذہنش متکمن و مقرر شدہ بود کہ نہال حرص و ہوسے دنیا و مافیہا تلخ و جز خار حسرت نیرد و بجز سی سالگی بعد از ولادت پسرش محلات شاہی و شبستان عیش و ملاہی را خیر باد گفتہ رو بہ فرآورد۔ و زقاب و حفاظ را کہ خدمت حفاظت و پاسبانی و عمدہ پاس و نگہبانی بہ ایشان مفوض بود۔ انحال خود مطلقاً خیر نہارد۔

اولیں برائے تسکین قلب بشہر راجگرہ کہ در آن اوقات دار السلطنت مگدہ بود داخل شدہ و از ہر ہمنان آن سرزمین آن قدر علوم و فنون کہ آموختن آن ممکن بود بہا موخت چوں علمائے نامدار و فضلاء باوقار آن دیار دامن شوق اور از دریر انواع تعلیمات پُر گردند۔ اور اخص نمودند۔ آن عالم با عمل و فاضل بے بدل فارغ التحصیل شدہ و عرصہ شش سال تحمل ریاضات ثاقہ شد۔ و در زہد و مراقبہ بسر نمودہ۔ بعد از انقضای مدت مذکورہ بسوی آب نرخیارہ گرائے سفر شد۔ زیر وخت آرامید۔ و در مراقبہ فرو رفت و مستغرق بچرخیات شدہ انواع نزدات و تفکرات بردش استیلا یافت۔ زیر کہ از فلسفہ برہمناں اور انسکین قلب و طمانیت خاطر کہ مدفا و مقصد اول و حاصل نگشتہ۔ بہ الآخرہ عقدہ لایحل کہ در حل آن سالہا سے فراوان صرف کردہ بود۔ بہ استمداد انگشت تدبیر و خیال کہ در بادوی النظر کشودن آن محال ہی نمود۔ کشتہ اور معلوم شد کہ حیات ناپائدار و زندگی مستعلا انسان منبع جملہ نکالیف است و تکلیفی مصیبتی بمعرض ظہور در بیامدی۔ اگر انسان از کسوت حیات عادی نمود۔ و مدعای زندگی تہذیب نفس و روح است کہ بہ بسر نمودن زندگی مقدس بے لوث حاصل گردد۔ از بواعث غموم و ہجوم و توکلہوں آگاہ شدہ اول در شہر بنارس و بعدہ بر راج گرہ بر مسند وعظ و نصیحت متکمن شدہ مجلسی منعقد کرد و سامعین را از پند و نصائح خویش مستفید ساخت۔ از وعظ او جمعی از حاضرین و گردوپی از سامعین معروف

ذہد و کشتی

شہر

حصول تسکین قلب

و خط و نصیحت نمودن

حقانیت و حقیقت عقایدش شدہ مذہبش را قبول نمودند۔ زوجہ و مادرش ہم داخل آن
جماعت ہو کہ از فیضان تلقین او بہرہ ور شدہ معقدش گشتند۔ او تا عرصہ چیل سال در
دشت و جبال مصروف تعلیم و تادیب شاگردان و مریدان بودند۔ از انواع مواعظ و نصائح
ایشان را مستفید می ساخت تا آنکہ در عمر ہشتاد سالگی مرغ روضش از قفس عنصری پرواز نمودہ
سایہ برساکنان عرش عظیم انداخت۔ و عرصہ چہاں را از فراق دائمی خود تیرہ و بے نور ساخت
و او بمطابق اصول و قواعد مذہب نجات یافت این واقعہ در سنہ ۴۳۴ قبل مسیح بوقوع آمد
و خاکستر نعشش بمیان شاگردان و مریدانش تقسیم کردہ شد

عقیدہ۔ اومی دانست کہ عقائد و نیہالات و رسوم و رواجات مندرجہ کتب و بدعت
و لاطائل است۔ تا وقتی کہ انسان از شہوات نفسانی و ہواہوس شیطانی نجات حاصل نکند
این دور (متسلسل) تناسخ برہمیں منوال جاری ماند۔ برائے این ضروری است۔ کہ
انسان بر خواہشات نفسانی و جذبات حیوانی قدرت داشته باشد۔
قرآنی ہاے دینا بانی سود و استدوا زانہما عبث است۔

اصل حقیقت افعال و کردار انسان است۔ اصول پاداش و مکافات در ہمہ حال
مسلم الثبوت است تہذیب نفس نمودن پیر ضرور است۔ و ریس زندگی سترائے اعمال
زندگی سابقہ دادہ شود۔ و ہم چنین در زندگی مستقبل از جزای اعمال این زندگی انکار نیست و
در مطالع مذہب بودہاں اصول را مثلاً گرم گویند۔ ہر اشیاء از حیثی فانی است ابدی نیست۔

دینا و المومن و وبال و موجب جان کاپی و ذوال است زیرا کہ این جامع جرائم شستہ و باعث
گناہان مختلفہ است۔ بعد زندگی مرگ و بعدہ ہاں حیات موجب مصائب و آفات ترحم نمودن بر جملہ حیوات
ہم یکے از ذرائع نجات خیال کردہ شود و مختصراً اینکه انسان بلا تفرقہ مذہب و ادیان کرکل پیرا بر این
اصول باشد نجات ابدی و سرور سرمدی یافتہ موجب رضا کئے ہدا گردود۔
در رضائے خدا بدست آرد۔ زیرا کہ از جمیع جذبات نفس مخلصی یافتن اصل الاصول نجات است

روضۂ تاج محل

گاہے گاہے بازو اس دفتر پارینہ را تازہ خواہی داشتن گردا غماٹے سید را
عما ریت عظیم الشان با شان و شوکت و مقبرہ ایت باینار باٹے عالیشان با عظمت و رفعت
کہ در خوبی و لطافت و سنگی و نفاست چشم بسیار مثل اوندیدہ و گوش چرخ و وار مانند اوند شنیدہ
باویر پیمایان جہاں و راہ نور و ان عرصہ دوران مثل آں روضہ رضوان نشان نمی دہند و می گویند
کہ از وقتی کہ روی زمین بہ عمارات عالیشان و بہ باغات جنت نشان آراستہ شدہ مثلش تا
ایں دم از کتم عدم بر منصفہ ظہور جلوہ گر شد و ثانی اش بر صفحہ گیتی وہاں تا ایں زمان رنگ
ظہور نگرفت۔

قریباً عرصہ دو صد و ہشتاد سال منقضی شد کہ در شہر دہلی شہنشاہ عظیم الشان و فرمانروا
عالی و دودمان و خسرو گیتی ستاں و مفر سلاطین زمان موسوم بہ شاہ جہاں صاحب قرآن و ترنخت
سلطنت متکلم بودہ سایہ عدل و انصاف بر مفارق ساکنین ہندوستان انداخت و جملہ رعایا و
کادہ برابرا از فیض عدلت خویش بہرہ و رساخت۔ ملکہ داشت موسوم بہ ممتاز محل کہ در حسن و
لطافت و ذہن و ذکاوت و نفاست و نزاکت و نظامت و ظرافت مثالی نہ داشت۔ اگر آں
را ملکہ مہ نفا گویند رواست و اگر مہ النساء نامند بجاست۔

شہنشاہ موصوف با و محبتی عظیم و الفتی صمیم داشت۔ محبتی کہ زیادہ از اناں در حیطہ تصور
انسان و الفتی کہ برتر از اناں در اندیشہ و ہم و گماں در نیاید و وسعت میدانش را بیک خیال نہ
پیماید۔ آں ملکہ جہاں بہ چشم زخم زمان مبتلا می و در زہ شدہ امید حیاتش منقطع گشت و راں
حالت یاس باخوف و ہراس و یابوسی و یاس چوں پیمائہ عرش لبریز باشد شوہرش را بہ پیش
خود خواندہ وصیت نمود کہ من داعی اجل را بیک می گویم۔ و وصیت نمایم کہ بعد وفات من
چنان یاوگا محبت بر مزار من قائم گردد کہ بہرہ و زمان و انقراض دوران بوسیدہ نشو یعنی مقبرہ
گردوں مدار و مزار نشان دار تعمیر گردد۔ کہ عمارات جہاں و باغات زمان بہ بقا بلہ اویسچ بل کمتر از

نظارہ

صورت شہناہ عظیم الشان بانی روضہ

وصیت کردہ محل در بارہ بانی تعمیر روضہ

ایچ باشد۔ چوں طائر ریش از نفس عنصری طیاران نموده سایہ بر سر ساکنان عرش افکند شہنشاہ
 مذکور مختلف بیت الاحزان شدہ روی از لذائذ جہاں و خطائظ نشان بتافت و در عرصہ ہوم و
 بادبہ غوم بتاخت۔ و در آتش ذراق دائمی آن بدر زئیر و مہر تپہ تپہ نیاں و سوزاں گشت و حسب
 الوصیت آن ملکہ حور لقا در تعمیر این عمارت کہ از بہت عجاہبات عالم شمار کردہ شود
 مصروف گشت۔

صناعان زمان و چاکدستان دوران از اکناف و اطراف جہاں کہ بہ صنعت و حرمت
 گوی بہت از ہمسراں و انراں رہودہ بودند طلبیدہ شدند و حضرت شاہ جہاں عہد خود را کہ در
 محبت و مروت ملکہ بستہ بود۔ ہوفار سانید۔ یعنی روضہ ناز محل در شہر اگر تعمیر کنانید
 آنچہ گفتش از زبان آن را بہ سرحد وفا خود سانید و کراوہ عہدہ خود را خطا
 بر مزارش روضہ تعمیر کرد اندر جہاں کز ریاض و مہر نش نیست در زیر سما
 یساحان جہاں و مساحان دوران کہ ربع مسکون را سیاحت و ممالک گوناگون را
 مساحت نمودہ اند۔ چشم عبرت بر سیرنگی و عجاہبات زمان کشودہ اند و روضہ بدین شان و
 شکوت و مقبرہ بدین رفعت و عظمت ندیدہ اند۔

در شہر اگرہ برب آب جمن این عمارت پرچین مثل عروس دل کشا و نازنین دلریا اسنادہ
 و از جمال پر جلال خود ناظرین را سبق عبرت وادہ۔ از تعمیرات لیل و نہار و تبدلات روزگار
 آگاہ ساختہ۔ این عمارت کہ شاہ عدل و قاسے شاہ جہان است۔ ہم گواہ ناظرین بر بے وفائی
 زمان است۔ و بر زبان حال دست بر سر دارستہ قصہ بے وفای زمان و داستان جور و بے
 اعتنائی آسمان می گوید۔ و مینارش کہ با گنبد فلک و دار سرگوشی ہاسے می نماید و فوجی
 یا بگوشش شکوہ ہای بیوفائی می کنی و زندیمان کہن یا دمجھائی می کنی
 داستان بے وفائی دوران و جدای یاران بیان می کند۔

می گویند قدا و معماراں کہ روزانہ بکار عمارت می پرداختند بہت ہزار بود و ایشان تابست
 سال بکار عمارت مصروف ماندہ آہرا بہ اختتام رسانیدند۔

ناظرین انور و از عالی شان فلک نشان داخل شدہ بہ باغ وسیع و چمن وسیع کہ مشون از

وزخمان بقولمیں و اشجار گوناگون است می رسند۔ و صحن چمن فوارہ ہائے آب صافی بلوئی
 لا الابر محل گیاه سبزہ ریختہ۔ آب منقطر بر پشت و حجر بمیان اشجار و سبز زار مثل مار پیچاں و دوداں و
 برگریہ سبز مثل سیاب پزراں و تپاں بر چو تیز و وسیع عمارت روضہ قائم است کہ دیوار ہای سنگیں
 بر نقوش رنگیں آراستہ و اندر دوش از حروف جلی و خفی پیرا ستہ بر نقوش گوناگون نمونہ
 باغ و گلزار بر دیوار عیال۔ و وزیر گنبد آسمان شان و روضہ جنت نشان ملک ممتاز محل و
 شامشاہ شاہ جہاں مثل مہر و ماہ خفتمہ و وزیر زمین از نظر مردم ظاہر ہیں نہفتہ۔ نظر از نظارہ
 ایں باغ رنگیں طراوت و زبان از انما شیریں ایں گلشن جلالت می یابد۔ پیش روی ایں
 عمارت حوضی است مثل حوض کوثر یا شوکت و فروغ نہایت مثل سبلیل جلوہ گر۔ گنبد طلائی یا
 گنبد مینائی و دعوی ہمسری و برابر می نی نماید و مینار بلندش (سربہ آسمان می سایند) و عننائی
 و زیبائی اش و لہائے مردم از دوست می رباید۔ زر کشیر و مبلغات خطیر کہ صرف ایں تعمیر کنندہ
 از بارہ آل از حد و ہم و قیاس بیرون و از جبطہ و شمار و احصار افزون است ایں کی از ہفت
 عجائبات روزگار و نادر است گردش میل و نہار است۔

سیاحان از ممالک دور و دست راہ ہای دشوار گزار صحرا و دشت طے نموده ایں جامی
 آئینہ و چشم نظارہ بر آں کشودہ نیرنگی زمان وفای شاہ جہاں و بی وفائی دوران را مشاہدہ مے
 نمایند۔ و در شب ماہتاب سیر آں گلشن شاداب لطف عجیب و کیفیت غریب وارد و چون
 برگنبد و مینار آں از گنبد و دار آسمان نور ماہتاب پرتو خود می اندازد۔ ہمہ روضہ کہ و تعمیرش
 سنگ مرمر بکار بر بردہ اند نور علی نور می گردد۔ اندر دیوار نقوش فاعتبہ و یا اولی الابر صفا نایاب
 و صدای کل من علیہا فان و یقنی و جہ ربک ذو الجلال والا کرام بر پردہ گوش صدہ زمان و
 بیوفای جہاں و غداری دوران از ہر سو عیال۔

نور جہاں

۲۷

ملکہ بود مشہور روزگار و حاکمہ بود با سبیت و وفار کہ شادمان جہاں و فرمانروایان دول

معترف سطوت و شوکت آن و اکابر روزگار و عظمای هر دیار معتقد قدرت پرور روزگار بدر باره
 عروج و اقبال آن نمونه قدرت کردگار و عظیم السهم و بهائی گیری و جهان بانی و بی عدیل در
 کشور کشائی و جهان ستائی حسب و نسب و ولادت کسانیکه بپس به حقیقت برده و طریق تحقیق
 و تدقیق سپرده می گویند که میرزا عیانت نامی شخصی از شرفای ایران و مروی از عظمای خاندان
 والا نشان بود آبا و اجداد او امرای نامدار و اکابر عالی و قار بودند لیکن از گردش روزگار و ناهنجاری
 و نامساعدت فلک و در محتاج نان شبیه شد و از دست عسرت و افلاس و تنگدستی و بیاس
 العیانت گویان نالان و گریان وطن مملوت را خیر باو گفته راه هندوستان که در آن اطمینان بر لای
 فلک زندگان دارا لایمان بود گرفت زیر کار از گردش و تهازل و تقلبات روزگار کارش بجا و
 کار و به استخوان رسید پیدا بود و در آن اوقات به سبب میان آفات و بلیات و هدف سهام
 مصائب و تکلیفات ملجا و ما و لایس بزیان نموده

هر کارش تنگ شد از دست خود آسمان شد بر لای فارغ البالی سوی هندون
 در آن سفر که نمونه سفر بودنش هم همراه داشت چو آن آواره و شست ادبار و آزرده روزگار و نواحی
 قندهار رسید و خیر بلند اختر بجان او متولد شد و در آن حالت خوش و بیاس و مصیبت و
 افلاس همگان آن مولود را که در سعادت و شجاعت و شهادت و شهامت نظیری نداشت مخوس
 پنداشتند زیرا که آنچنین در پس پرده تقدیر بود از آن بے خبر و از اتفاقا ویر آسمانی بے اثر بودند و نمی
 دانستند که این مولود و خود روزی نام خود در زینت اقلیم عالم جهان روشن خواهد نمود که از آن چشم جهان
 خیره و جهان و چشم دشمنان تیره خواهد بود و فرقی از تاج سروری و دهم افسری نیست یافت
 پای اعتبارش و درجه اقتدارش بفرقان خواهد رسید - پدر و مادرش استطاعت پرورش
 او نداشتند چار و ناچار آن ستم و یگان روزگار و عزم می نمودند که آن عابر گوشه را بگوشه نهاده راه
 سفر گیرند بالاخره گریان و نالان بعد آه و ناله آن عابر پاره را بر زمین نهاده بیاب و در مضطرب
 و بی قرار روی به هندوستان نهادند و بر این شعر عمل نمودند

فرزند بنده ایست خدا را تو غم مخور تو گیتی که به زخم اسبند پروری
 از حسن اتفاق و مساعدت آفاق امیری نامور و ناجری مقتدر که ایر آن قافلہ نواز حالا

سبب

نارک وطن شده و ناله

دولت و جهان

استقامت و درخش

ستم دیدگان خبر داشت که بنجار سیده آن مولود مسعود را بوجده اجرت برائے پدرش حواله
مادرش نمود۔

می گویند که بذریعہ ہماں امیر قشتم رحم مجسم میرزا غیاث بدر بار اکبری رسائی یافت و اکبر
از بسکہ قدر شناسی شرفا و بنجار را شیوہ خود ساخته بود میرزا غیاث را بہ سبب جوہر قابلیت و رشاد
بر عمدہ جزیلہ و منصب جلیلہ ممتاز فرمود۔ آنگاہ آن دختر تریا لجاہ کیوان پانچگاہ بہ سن رشد و بلوغ
رسیدہ دھن و خوبی گوی سبقت از خوبرویان جہان و پری پیکران دوران در بود و موسوم بہ
مہر النساء شدہ از اشعہ حسن گلوسوز ظلمت و دو از صفہ جہاں زدود۔

مہر النساء و والدہ اش ہر دو در حرم سلطانی می آمدند۔ روزی شاہزادہ سلیم کہ آفتاب جوانی
اش بر نصف النہار شباب رسیدہ بہاغ شاہی آن مرقا را دید و حسن و جمالش ہزار جان
شبیختہ و شیدہ گردید۔ از واقعہ کہوتر آن طائر ہوش و غفلش از آشیانہ و ماغش پرید چون این خبر
وحشت اثر بہ اکبر رسید آن شہزادہ را در خلوت طلبیدہ مواعظ مشفقانہ و نصائح پدرانہ بدو
گفت و میرزا غیاث را حکم و ادابی کمٹ و تاخیر انتظام از و ارج آن تصویر تقدیر نماید چنانچہ
علی قلی خاں کہ در تقدیرش بہ سبب سوء الادبی کہ بدربارہ شوہر شدن فتنہ زمان نور جہاں
بوقوع آمد کشتہ شدن مرقوم بود۔ مجرم جرم رقابت شاہزادہ سلیم شدہ سلیم کہ شب دروز بہ یاد
مہر النساء مثل ماہی بی آب مضطرب و بی قرار و مثل سیلاب در زلزلہ مبتلا سے اضطراب بود۔ چون
بر تخت سلطنت متمکن شد بجام بنگالہ نوشت کہ اگر شیرانگن خاں خواہان سلطنتی جان است۔
نور جہاں را بہ شہستان مار سائیدہ از ظلمت فراق مارا مخلصی دہد۔ الا غیرت و حیبت شیرانہ
و جرأت و دلاوری و لیرانہ این داغ بی حیائی را بردامن عزت خود نہ پس ندید۔ آخر نوبت جنگ
رسید و دران جنگ آن شیر زور چنگ نمودہ شربت اجل نوشیدہ الا دست از کارانگشید۔
آخر کار از گردن بیل و ہمار نور جہاں کہ باعث قتل آن محمود آسمان (علی قلی خاں) بود
بہ شہستان شاہی داخل شدہ مصداق این شعر گشت۔

وفاداری مجوز لب لال چشم کہ ہر دم بر گل و گیہ سہرا بند
اگرچہ نظاہر مجبور از رسم روزگار از ہما نگیر چندی بی زار ماند۔ الا آخر کار فانی شوہر شہ را کہ

رسائی نہ خواہد داشت بدر بار اجال الین اکبر

عاشق شدن شہزادہ سلیم بہ نور النساء

قتل علی قلی خاں

داخل شدن ہور النساء زور جہاں، جرم سلطان زور جہاں

مقتول خنجر گنجایش بود به اختلاط و مرگت بیا سود و جواهر محبت را برشته نکاح برآمده - یعنی در ۱۶۷۸
ملکه هندوستان شده به پلوی جهانگیر شست و در سکه مضروب شد -

نور جهان گشت بفضل الہ ہمد و ہمراز جهانگیر شاہ
از نور عدل و انصاف ظلمت جور را اعتنائ از صفحہ جہاں زدود -

جهانگیر ہم بر عقل و درایت و فہم و فراست او اعتبار نموده کار ہائے سلطنت بدو مفوض
فرمود - والدش بر عمدہ جلیلہ وزارت رسید و برادرش (آصف خاں) کہ سلیماں شوکت
و سکند شہمت بود ہم بر منصب اعلیٰ ترین مناصب ممتاز شد -

آوردہ اند کہ نور جہاں در طبیعت جہانگیر انہری تمام پیدا کرد - چنانچہ بہرکت آں در شراب
نوشی کمی واقع شد - و دیگر عادات رویہ اش ہم رو بہ اصلاح نہاد - جہانگیری گفت ما سلطنت
بدست ملکہ بیک سیخ کتاب و دو جام شراب بفرستیم مستغنیان بخندست نور جہاں رسید
استغاثہ نمایند - و از کتب معتبرہ توارث بخ ثابت می گرد - کہ نور جہاں بہ سر یاد و غیثات
مظلومان می رسید -

وای برگردش گردون ناهنجار و انیثات از دست تقلبات روزگار کہ وفات شوہرش
جہاں را در حتم نور جہاں تیرہ ولی نور کرد - مقبرہ بر مرقد شوہرش تعمیر کنانید - کہ در باغ شاہد ^{لاہور}
شان جہانگیری و زیب شاہ جہانی می نماید - چندی بعد وفات شوہرش از جہاں گزراں رخت
رحلت بہ ملک جاو دال بر بست - و بجانب مغرب روضہ جہانگیر آں باز بچہ تقدیر پیوندد زمین

گشت ۵

بر فرازش نوشته اند این بیت
تا بدانند اینکہ نور جہاں
زیت، بر فراز ماغریباں نی چراغی نے گلے
نی پر پروانہ سوزنے صدای بلبلے
از طریق تطویل احتراز نموده اختتام مضمون بر این رباعی می نمایم ۵

نے جہانگیر است و فی نور جہاں
ہست یک افانہ رنج والم
داغ حسرت ہست برومان شان
عبرت آموزاست بس این داستان

انور جہت نور جہاں طبیعت نور الدین جہانگیر

وفات نور الدین جہانگیر

یورش نادری برہند

۲۸

یورش نادری باد صرر بود برائے کشتن چراغ شہستان سلطنت چغتائیہ یا
گردوں بران بود۔ برائے بریدن رخ شکوت مملکت مغلیہ۔ دریں شک نیست کہ بعد از
انقراض زمان محی الدین اورنگ زیب طوآلف الملوکی در مملکت راہ یافت و بہ سبب
حملات مراتبان مختلف بن این و آن سلطنت را استحکام و قوام و اہل مملکت را اطمینان و
آرام حاصل نبود۔ بہ سبب خانہ جنگی ہاشمیرازہ سلطنت و اشدرہ اوراق کتاب مملکت
پریشیاں و ازویدین شعبدہ بازی فلک دوار و جلدہ سازی چرخ مکار عقل ہر دیار حیران۔
کیفیت سلطنت محمد شاہ۔ بعد از اقتضای زمان سلطنت شہنشاہ محی الدین کر زیب
بخش اورنگ خلافت و زینت و بیہم نیابت بود سلاطین مختلفہ سریر آراء سلطنت
ہندوستان بختند و رعایا و برابہ سبب سوء تدبیر بادشاہ و وزیر شکاری و نالائ و ہر فرد بشر
از دست ظلم مصروف آہ و فغاں بود۔ تا اینکہ نوبت بہ محمد شاہ غازی رسید۔ آں بادشاہ بہ
بود و خیف الرائے و تن آسان و شہنشاہ بود و خیف الحركات و نادان مصنف نادان نامہ
می گوید کہ گاہی دستش بے جام و کنارش بے دلارام نموی و ایں شعر را و روزباں
کو حظاً نظر بجان نمودی ۵

نور و زونہ ہارومی دل را خوش است   بالعبیش کوش کہ عالم دوبارہ نیست
از انقا و مجلس عیش و نشاط و محفل سرور و انبساط و استان ہائے جشن جمشیدی
محو از دفتر قلوب خلائق شدہ عیش پرستی و خمر نوشی ہر جا نگیر ہم بر طاق نیبان گزاشتند آں
عیماش یگانہ مجلس بہ لباس زنانہ نابلد از اطوار زمانہ و متغیر از صحبت مرد و فرزانہ و از عقل
و شعور بیگانہ می ماند می گفت ۵

شب صحبت غنیمت و ان داد خوش دلی بستان
ایسے گردش کند گردوں ایسے لیسل و ہمار آرد

کیفیت سلطنت مغلیہ ہندوستان اورنگ زیب

کیفیت سلطنت محمد شاہ غازی و اخلاق و عادات شہنشاہ مذکور

دور زبانش بود

آرام و لطف و خوش ملی و انبساط و عیش ایں رکن پنجگانه شدہ در نماز ما
و از انصرام کار سلطنت روگردان شدہ عنان مملکت بدست دیگران نہادہ و آن
متصدیان سلطنت و منتظران مملکت با ہم منازعت و مخالفت داشتند و بدین سبب
در انتظام سلطنت اختلال و ملال بکلی راہ یافتہ چون حال بدین منوال بود۔ حملہ آوردان
بہاں و ترکزان زمان و ندان طمع بر سلطنت ہندوستان تیز کردہ مترصد فرصت و موقعہ بودند
کہ یکی از اہل جملہ از سلطنت ایران برخاستہ و چون برق در عداختہ و بزنافتہ عنان بسوی
ہندوستان کشیدہ کیفیتش بدین تفصیل است۔

نادر شاہ۔ ادا از قبیلہ افشار و سپہر شخصی ناشناختہ ابنای روزگار بود۔ الّا بہ سبب
طالع کامگار و مساعدت روزگار و بد شہامت و جلاوت و شجاعت و رشادت سردار قبیلہ
نہود شدہ در اخراج افغنہ از ایران کمر ہمت داشتہ و استقلال پرست۔ فراریان آں دیار داخل
مملکت ہندوستان شدہ۔ آنجا پناہ و قرائی گرفتند۔ لہذا نادر شاہ بنا بر قواعد و ضوابط اتحادی
ما بین مملکتیں ایران و ہندوستان الچی بہ ہندوستان فرستادہ التجا نمود کہ باغبان را در اں جا
اصلاً پناہ نہ دہند۔ با وجود تاکید اکید بادشاہ ہندوستان بیچ پرواہ و اعتنا نمود بل الچی کشتہ شدہ
می گویند کہ چون فاصدے نامہ برنامہ مشتعل براستدعای اخراج افغنہ آورد محمد شاہ
غازی مجلس عیش و نشاط و محفل سرور و انبساط گرم ساختہ بود نامہ پر جام شراب تر کردہ
گفت ہ ایں دفتر بے معنی غرق مے ناب اوئے

الغرض ازیں معاملہ نادرہ غضب نادر شاہ مشتعل شدہ عنان بسوی ہندوستان کشید
و کابل و قندھار و قوچی آں دیار را بہ صرف آوردہ داخل ہندوستان شد۔

اخبار ورود نادر بر ساحل و بنا و بدربار محمد شاہ بہادر می رسید الّا باور نمودہ می
گفت ہنوز دہلی دور است تا آنکہ نادر شاہ بعد از عبور آب سندھ داخل پنجاب شد آنگاہ چشم
از خواب غفلت بر کشاوند۔

در صحرائے کربال کہ قصبہ انیسیت در جانب شرق دریاے جہن در ۳۹۹۰ م تلاقی

فریقین شد۔ بعد از جنگ و جدال قتل و قتل شدید و محاصره دید محمد شاه شکست خورده
استمدعای صلح نمود۔ هر دو دشمن شاه فلک اشتباه آسمان کلاه و سوار شوق دوستانه و دهمود
برادرانه و اخل بلده دلی شدند و محافل سرور و اندسا طاجند روز گرم ساختند۔

آخر شعبده بازی چرخ مکار و کجروی فلک نامهور و گردش گردن نامہنچار و تقلبات
روزگار رنگ دیگر بر آورد۔ (براسخت) اعنی خیر قتل نادر شاه در اقواء انداختند و قزلباشان
نادری را که در گشت می نمودند بغوای اقلویم حیث و جد توهم۔ عمل نموده آنرا که یافتند عرصه
تینغ بے دینغ ساختند چون این اخبار و حشمت آثار به مسامح شهر یار رسید اونیگ از بندید۔
و خون حمیت و عروق غیرت و وید و در مسجد روشن الدود که در وسط شهر بود تیغ از میان کشید
و لغزه بر کشید که زن ہیں که گفت لشکر جلار در محلات و کوچہ با تیغ ہائے آبادار و خنجر ہائے
برق بارانتشار یافتہ در عرصه قتل مردمان کثیر از برناؤ پیرامیہ و فقیر القمہ نہنگ شمشیر ساختند۔
می گویند کہ در آن روز و کوچہ بازار آن شهر محصور و روزگار جو ہای خون ناب بہ سرعت و قتل
رواں با ابدان و اجسام بے روح و رواں می نمود۔ و در دزبان ہندیان بودے

شامت اعمال با صورت نادر گرفت

آخر وزیرے از دوزخے در بار از روے اضطراب عامہ و در گردن انداختہ چون مجربان
بدرگاہ فلک اشتباه نادر حاضر شد و گفت ۵

کسی نماند کہ اکنون بہ تیغ نازگشتی مگر کہ زندہ کنی خلق را و بازگشتی

آخرا از استماع این شعردل گذار نادر شاه از راہ ترحم بہ بہادران جانباز حکم داد تا از
کشتار باز آیند۔ و تیغ خون آتش را و در نیام آمدند۔ گویند فی الفور تعمیل این حکم کردہ شد۔
آخر کار در جلوت و خلوت ناچند روز با محمد شاه انصاح مشفقانہ و مواظط و دستانہ نمودہ
عازم ایران شد و تاج سلطنت ہندوستان بدو بخشیدہ جان بخشی ہانمود۔

نادر دولت و ثروت و مال و شہمت و جواہر بدار و در شہار و لالی آہ بدار گوہر ہائے
تاجدار و یو اقیٹیشہار کہ سلاطین و جغتایہ از ہفت پشت ذخیرہ نمادہ بودند فراہم نمود و بمبہ تخت
طاؤس باصولت کیکاؤس رواں بہ ایران شد۔

چراغ سلطنت چغتایہ انیس ہواے عاصف چہاں گل شد کہ دیگر امید افزو حقن آں نامند
انیں جنگ و فساد شہر دہلی تباہ و برباد شد۔ فرش ہائے شہر دہلی ناکنوں از سرخی آں خون
رنگین و داستان غم دل نشین جملہ کمین و ہمین است۔ ساکنین آں شہر مور قتر تا عرصہ
در از مہر خواب شیریں نہ چشیدند و روی شاہد خواب تاملت مدینہ خواب ہم ندیدند۔
یا الہی شہر دہلی را ہزاراں سال و ماہ در پناہ شاہ عادل دار محفوظ از بلا

فاجعہ و یا اولایصار۔

فارس و شیراز

۱۹

در جنوب مغرب ایران بر کنار خلیج فارس خطہ ایست فیرج کہ اہل عرب آنرا موسوم بہ
فارس می کنند در زمان قدیم جملہ ایران را پارس می گفتند الا ویرس او ایں حصہ خاص
پارس نامیدہ شود۔ ویرس ولایت بعض مناظر قدرت و مناظر قدرت بہ آں خوبی و دلچسپی
است کہ اگر آن را نمونہ عجائبات عالم گوئیم رواست و اگر لب لباب نادرات روزگار بنامیم
بہجاست نصف حصہ ماک کوہستانی و دیگر نصف آں میدانی است۔ ہمیں سبب است کہ
آب و ہوا ی آں مختلف است۔ گرمی و سردی بہ حد افراط و تفریط رسیدہ است۔ اکثر صحرای
آں سرسبز و شاداب و در ہر سرزمین انہار و آبشار و ہر قطعہ اش مملو از اشجار شمر دار و یا بسمن
و گلاب است۔

صحرائے شاہ پور کہ بہ نواح شیراز واقع است قطعہ بیسع دارد کہ آن را شعب ہواں می
گویند منہ اہل عرب چار تفرج گاہ است کہ در خوبی فضا و نظارہ ہای دل کشا و مناظر
روح افزا فطریہ خود ندارد۔ صفہ سمرقند۔ غوطہ دمشق۔ نہر ابلہ۔ شعب ہواں۔

اتابک ابوبکر بن سعد زنگی کہ در عہد حکومتش شیخ گستان تصنیف کردہ است ہمیشہ
فخر یہی گفت کہ در ملک ما قلعہ سفید و نر بہت گاہ شعب ہواں ہم در حالت خوف و ہم در
حالت اطمینان برائے سلاطین ایران از بس لایہ و ناگزیر است۔ اکثر شعرائے عرب در
تعریف آں قصائد عز انوشہ بنجیر آں شاعری قصیدہ بقرائش عضد الدولہ سلجوقی و

مہاراجہ شاہ بہادر شاہ
شاہی دہلی

مقام وقوع

وگفت ۵ اذ ان شرف المحزون من راس قلعه علی شعب یوان استرلج من الکرب
چشمه های آب گرم و معدنیات هر قسم در فارس یافته شود۔ آثار قدیمه و صنایع عظیمه
فارس از عجایبات دنیا محسوب می گردد۔ چنانکه عرفی شیرازی بدر باره آثار قدیمه می گوید
از نقش و نگار در و دیوار شکسته آثار پدید است صنایع وید عجم را
علاوه آثار قدیمه بعض خصوصیات آن چنان است که از مشاهده آن در قوای انسان
شگفتگی و بالیدگی پیدامی شود۔ از همین است که اکثر بلاد فارس مردم خیر گفته شده علما و فضلا
و ادبا و شعراب بکثرت بوده اند تصنیفات آنها تا کنون رنگ بقا دارد۔

مخجله آن بلاد به شیراز که از صد سال و از سلطنت ایران بوده است۔ لقب
دارالعلوم یافته۔ اگر چه علم فضل شیراز به سبب انقلاب زمان و گردش دوران و تزلزل سلطنت
اسلامیایا کنون بحالت زوال است۔ لیکن حالت انسال موجوده آن شاید است۔ که
ایشان تا کنون سرشار نشسته بزرگی و بزرگی اند۔

یکی از تذکره نویسان نوشته که خرد و بزرگ و پیر و بزای شیراز شیدای مجالس و فریفته
مخافل اند۔ و رفقه خانه های و زینت گاه های اجتماع و قیام دارند۔ ایشان متصف به
صفت قناعت اند۔ همین سبب است که در اکتساب معاش بقدر ضرورت سعی می نمایند
و بر اندک که به سهولت و آسانی میسر گردد بسند می کنند۔

شهر شیراز۔ بزمانه اسلام بنیاد نهاده شد۔ محمد بن قاسم که نخستین از اهل اسلام برهندستان
لشکر کشی نموده بانی شیراز بوده است۔ این شهر در آخری صدی اول بر قطعه زمین که از بس
سر سبز و شاداب است آباد شده است۔ در تقویم البلدان مسطور است که مکانات و بازار
های شیراز بسیار وسیع و پر رونق است در هر خانه نهر جاری است و خانه نیست که باغی
نداشته باشد۔ و در عهد عضد الدوله آبادی این شهر از و یاد و ترقی گرفت که چنان که در
شهر گنجایش اهل لشکر نمائند۔ پس خارج شهر عمارتی جدید ساخته شد که نامش سوق الامیر
نهادند۔ و پسرش مصمص الدوله که گرد آن عمارت فعیصل تیار کرد۔

آب و هوای شیراز۔ از بس دلنواز و معتدل و خوش گوار است۔ شیخ سعدی و خواجه حافظ

و اکثر شعر لے سلف اشعار و قصاید نوشتہ اند کہ انراں جملہ خواجہ حافظ گفتہ ۷
 ہمدہ ساقی می باقی کہ در جنت نخواہی یافت کنار آب رکنا باد و گل گشت مصطفیٰ را
 شیخ علی حزمین در قرن دوازدهم میلادی یونانی کہ رولتی شیراز کلیتہ مفقود شدہ بود آنرا
 دیدہ است اورے سوا سخ خوش ثبت می نماید کہ آب و ہوا ی شیراز بہ دماغ مناسبت تمام
 دارد۔ ہر چند کہ مطالعہ کتب و عمور و خوض در مضامین علمیہ و مسائل حکمیہ کردہ شود طبیعت
 را طلال و کلال نہا شد۔

و ایں امر از مسلمات است کہ محل وقوع و خوبی آب و ہوا و فصاحت فضا و لطافت
 باغات و خوش اسلوبی عمارات بر قومی و خیالات ہا سبب نکال اثر عجیب دارد۔ از ہنہاں است
 کہ اکثر مشائخ و علمائے شیراز و شعر و فضلا می ایں خطہ دل و از ان پاکیزہ طبع لطیف و ظریف
 بودہ اند۔ شیخ درویشاچہ بوستان ساکنان شیراز را بر ہنہاں باشندگان مختلف الممالک کہ در
 اثنا سیر و سیاحت با ایشان ملاقی شدہ تزیح دادہ است چنانچہ می گوید۔

چو پاکان شیراز خاکی نہاد ندیم کہ رحمت برا خاک باد
 از کثرت تعدا و علماء و مشائخ و شعر و مصنفین و مؤلفین کہ از ابتدا تا ایں دم در شیراز
 بودہ اند و حالات شان و تذکرات مسلمانان ہر جا مذکور است اندازہ توان کرد کہ خاک ایں
 شہر علم و ہنر چہ قدر مناسبت دارد۔ و از ثمرت و قبولیت کلام شیخ ایں امر بایہ ثبوت می
 رسد کہ وجود شیخ باعث فخر بودیم برائے شیراز و ہم برائے جملہ ساکنین ایں خطہ و لنواز۔

نظارہ گلزار در فصل بہار

کسانیکہ نظر بر مناظر قدرت و مظاہر فطرت انداختہ اند ایشان سطح زمین را حقیقہ فطرت
 و کتاب دقیق قدرت انگاشتہ اند۔ از ہنہاں است کہ ہر نقطہ کتاب قدرت کہ مصنف آں
 حکیم علی الاطلاق است نزد شان قابل غور و خوض باشد۔
 فصل بہار نزد مردم ہوشیار جلہ گاہ فیاضی ہائے مختلفہ گردگار است۔ اہل دل

و اصحابِ دول آنرا بہمان نظری بینید کہ باید و شاید۔ دریں موسم عجائبِ قدرت است و اگر
 گوئید کسی بہ چہستان شود نظارہ تبصر آید کہ کیفیتِ آن بر دل از حد تحریر و فزوں از جہیز
 تحریر باشد۔ نہ فقط گلہائی دل فریب بل برگ و گیاہ چہستان شانِ دل فریبی میآورد بخوا
 ۵ برگ درختان سبز و در نظر ہوشیار ہر ورق دفتر سیست معرفت کردگار

رنگ گل با صرہ و بوسے او شامہ را خرفیہ می کند نغمہ طرازی طیور قوت سامہ
 را شیفتمہ می نماید۔ بر دل و دماغِ آن عالم نشاط و انبساط طاری نماید کہ بایش اصل
 ناممکنات است۔ گہی ساوگی گل و گہی شوخی مل۔ گہی بوئی مشام نواز گہی صورت
 دل فریب و حسن طراز۔ مظہر کمال قدرت و جمالِ فطرت بودہ ناظر را معترف قدرت
 کاملہ و معتقد حکمت بالغہ حکیم خیر و خدائے قدیر می نماید۔ اگر بنظر تفتن دیدہ شود معلوم
 گردد کہ برائے دیدن جلوه خاص فطرت چندی بہتر از گل و افضل از مل نباشد۔ حسن
 انسانی ہم دریں شک کہ اعلیٰ نمونہ صنعت باری تعالیٰ است لیکن ہر لے دیدن آن
 نگاہی در کار است کہ ازاں انسان کلینتہ محروم است۔

و فصل بہار باغ و دراغ و دشت و کوہسار و گلشن و گلزار ہمہ نمونہ صنعت کردگار
 است فصل ربیع ہمہ نباتات و بقولات را جامہ سرخ و خلعت بہار پوشانیدہ بر
 مسند عزت نشاندیدہ است نغمہ سنجی ببل بر شاخ گل اثر عجیب و طفت غریب دارد کہ
 در اوصافِ آن صفحات و ادبین شعر لے ہر پاک و دیار و اوراق بیاض سخنور ایں
 عرصہ روزگار نگین است شعر لے فارس چوں عندلیب را بر شاخ گل نشستہ و بانغمہ با
 بوتلموں و سرو ہائے گوناگون ترانہ سبغ دیدہ آتر موسوم بہ نہار و استان نمودند۔

قبل از رسیدن بہار در گلزار و در مشاہدہ مرد و ہوشیار می آید کہ فصل بہمیدوی
 و بے رحمی برگ اشجار می ریزد۔ ازیں نظارہ اندوگین قلوب مردم ذوق بین بدرجہ
 غایت متاثر می گردد۔ و تصویرِ حدوثِ جہاں و حشیم می گردد چنانکہ عرفی شیرازی میگوید
 ای بطبع باغ کون از بہر بہانِ حدیث طرح رنگ آئینی از فصل خزان آمد
 درختان ہر سبز و شاداب و بونہ ہای یاسمن و گلاب خشک و بے برگ مے ماند

اَلَا اَکْزَبِیْ مَعَالِمَ فِطْرَتٍ مِّسْئَلِ قَدْرَتٍ غُورِ مُوَدَّهٍ اَیْدِ اِیْسِ بَرْگِ رِیْزِیْ مَبْنِیْ اَعْمَلِ حِمَامِ
باشد کہ کارکنانِ بہار و عالمانِ کردگار قبل از پوشانیدن خلعتِ سبز بہ اشجار می دہند حضرت
سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید

مژدگانے گل از غنچہ برون می آید صدہزار آتچہ ریزند عروسانِ بہار
خوشبوی گلہا دماغ را معطر و دل را متاثر می سازد۔ از ہوا شاخہاے گل مستانہ
می جنبند۔ در ساحتِ باغ فرشِ مخمل گسترده و اشجار از موزونی گل ہاشل عروس رعنا بصنداز
و ادا دل ہائے مردم برودہ۔ روی گل بہ سبب نقش و نگار شل چہرہ یارے

نگار خانہ کشمیریان بوقتِ بہار باغ کردہ ہمہ نقش و خشتین تسلیم
از نغمہ سنجی طائرانِ بلند پرواز و ترانہ سازی پرندگان شیریں نواز محسوس می شود کہ ایشان
ہم از اثر فصلِ بہار متاثر شدہ اند۔ نہ فقط در وحوش و طیور حالتِ لطف و سرور پیدا میشود
بل و حضرت انسان ہم کہ خود مظہرِ فطرتِ الہی و منظرِ قدرتِ نامتناہی آفرینش تمام یافتہ شود۔
از جلوه ہائے بہار برون دادگانِ یار خارج از طاقتِ خامہ حقایقِ نگار است۔
از بونے گل یاد محبوب گل رو و تصویر یاد بسمن بودل را بدرجہ غایت متاثر می سازد و چنانکہ
امیر خسرو می فرماید

باغ در ایامِ بہار دل خوش است موسمِ گلِ یارِ بخِ یارانِ خوش است
کسانیکہ دل بدستِ یارِ طرحدار و معشوقِ ز رنگار و محبوبِ دل آزار و نگارِ رشک
بہار دادہ بے دل شدند۔ و در دافنگی و جنونِ بوقلموں و سودا ہائے گوناگون بے نظیر
و بے بدل گشتند در حالتِ یلوسی و دوا یس اشعار می نمایند

موسمِ گل در رسیدنِ بہار	من بہاراں را چہ سازم گشتِ بریم کا دین
از نگارشِ ہایِ بہستانِ نقوشِ گلستان	دلغِ حسرتِ راہیں رسیدنِ انگارِ من
ای بہار این گلفشانی آتشی در دل زند	چوں نیامد با من اندر باغِ گل رخسارِ من
انفک مارا امیدِ مہربانی چوں شود	مہرباں بہن گشتہ چو دل دلداری من
از فراقِ یارِ جانی گشتم کلخن شدہ	ہر گِ گل خار باشد و فراقِ یارِ من

اشعار بر گلستان

کفایت اشعار در مکرر بہار
از بہار و فصلِ بہار و مکرر بہار

میاں محمد سالک طریق سلوک مصنف سیف الملوک می فرماید۔ ترجمہ اشعار پنجابی۔

باغ و بہار و گلشن و گلزار و بوستان | بے یار یک نمونہ و دینخ بود مرا
دیدار یار رشک گلستان اگر بود | صد شکر باہزار مسرت شود مرا
کشمیری بچہ را دیدم کہ در محفل سرود بہ نغمہ سرائی دل ربائی می کرد و می گفت ۔
گل و گلشن و گلستان را چہ سازم | چہ یارم نہا شد ہمہ را بسوزم
نگاہم گل چون بہفت و گلشن | دلم را بہ خار غم و رنج و دوزم
و گاہ بہ تبدیل قافیہ می سرودے

بہار گلستان بے دید دل را | بود خار دل دوزخ بقلب مضطر
اگر دل بر ما میر نہا شد | بود کارین در ہماں خوار و بتر
اگر رشک گلشن بہادر نیاید | مرا رنج افزا شود رقص و دختر

از عارض گل و رخسارہ مل عیسان است کہ مشاطہ بہار غارۂ خوشنما بہ چہرہ دل ربایا بود
از آب و تاب و شادابی گل گلاب مترشح کردے کہ ماء الحیات برائے دل وادگان خواہشات
دارد۔ الغرض بہر سو کہ نگاہ کنیم قدرت باری عزائمہ عیسان می گردد۔

فصل گل و موسم بہار است | گلزار بزرگ و بوی یار است

حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرمایدے

بامداداں کہ تفاوت نکند بیل و نہار | خوش بود دامن صحرا و تماشا شائے بہار
صوفی از صومعہ گوخیمہ بزبان در گلزار | وقت آن نیست کہ در خانہ نشینی بیکار

حرص و خواہش ترقی

اِس ہر دو لفظ اگرچہ نزدیک و ظاہر ہیں قریب المفہوم است لیکن اگر بہ نظر معانی دیدہ
شود معلوم گردد کہ ما بین ہر دو فرق بسیار و تفاوت بے شمار است۔

حرص۔ ضد قناعت است و خواہش ترقی ضد خستگی و کاپلی و میان ہر دو امتیاز

داشتن ضروری است۔ در مذمت حرص شعری شیریں مقال و علمائی زمانہ ماضی و حال
مبالغہ ہائی بے شمار نموده و گفتہ و حقیقت گوہر راستی منقذہ ۵
طمع را سر حرف است و ہر سہ تہی ازاں نیست مرطامع را ہی
بیسدل می گوید ۵

حرص قانع نیست بیسدل ورنہ اسباب معاش
آنچہ مادر کار داریم اکثرش در کار نیست
حرصی و طامع مثل سگے است کہ استخوان و ردہاں باشد و در آب عکس خود دیدہ
تصور کند کہ سگ دیگر دہان پُر از استخوان دارد۔ و خواہد کہ استخوان ازاں غضب نماید۔ چوں
آتش حرص و غضب در جوش آید۔ و دہن کشاید و دست ازاں استخوان ہم بشوید۔ مولانا روم در
مثنوی می فرماید ۵

کیدہ چشم حرصیاں پُر نہ شد تا صدف قانع نہ شد پُر در نہ شد
بدر بارہ الحویص محروم حکایات بسیار و روایات بے شمار در کتب و اسفار منبج
است کہ حاجت نگار ندارد۔ ازاں جملہ روایات ایں امر بیایہ اثبات می رسد کہ الحویص محروم
از ہمیں است کہ گفتہ اند ۵

طمع را سر حرف است و ہر سہ تہی ازاں نیست مرطامع را ہی ۶
حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در کتاب گلستان جای کہ ذکر تاجر حرص و مکالمہ اومی نماید مے فرماید
اں شنیدستی کہ وقتی تاجر سر در بیابانی بیفتاد از ستور
گفت چشم تنگ و دنیا دار را یا قناعت پُر کنسد یا خاک گور
بقدر حلاج ضروریہ و نشاندہ تعلق برائے حصول معاش و حصول عزت و چشمہ اقران و
امثال کہ نشان بودن بد نیست ایں کلیتہ مختلف از حرص است اگر طریقی اعتدال را معرفی
دارند ایں خواہش ترقی در امور دنیا و عقبی متضمن بر فوائد جلیلہ و منافع جزئیہ می گردد۔ مثلاً
آنکہ در امور معاش سعی بلین نماید تا اوقات خودش ہم بر فایہیت گزرد و دیگران را ہم کہ مستحق
اداء اندازد و در معاونت غنہ محروم نگذارد و بہ نظر عوام عزت بدیزد کہ ایں فعل ایشان متضمن

نفع رسانی و بی‌خوای عوام است۔

آنکه در تعلیم و تعلم و درس و تدریس اظهار شیفتگی نماید و متعش و درین کار بدرجه کمال می رسد معز و موفّر گردد۔ زیرا که اوقات قیمتی خود را صرف مطالعه کتب علوم و فنون نموده خود را بر فلک ششم می رساند و لوح دیش متحمل نقوش علمیه و صور علمیه شده زنگ جهالت از آئینه دیش زدوده شود و این خواهش ترقی اش هر چند که زیاده باشد افضل و بهتر شمرده شود۔

خواه شغفش در تحصیل علوم و نبیوی باشد خواه بجانب علوم الهیات و در هر دو حال مستحسن است۔ اگر متقدمین و علوم و فنون و صنعت و حرمت خواهش ترقی ننمودند چه چگونه این چنین فوائد جزئی و منافع جلیله بپا رسیدی۔ نام نامی آن فارسان مضمار ترقی بر صفحه زمان به حرف طلا ثبت است۔ کسانیکه در تزکیه نفس ترقی نموده بزمه اولیا و اصفیاء آمده شهرت عام و بقائے دوام حاصل کردند۔ اگر کسی اوقات عزیز را بگردآوری مال و مکنت گذارد و هم جانب آخرت را فرود نگذازد چه بد است۔ در تحصیل خیر عواقب امور اقبال و ددانته و زر زین خاسر الدینا و الدین گردیدن است۔ حریص جهان گردد و طامع صحرا نورد و دور از طریق خردمندی و بعید از انصاف پستندی باشد اسب طمع در میدان حرص تا فتن و جواهر زو اهر عزیز را در آتش زاری مطالبات نفسانی باختن عند الغفل و الشرح مذموم است۔ حضرت سعدی می فرماید:

خبر ده حریص جهان گرد را   قناعت تو نگر کند مرد را

در حصول باقیات صالحات کوشیدن و اخل مستحبات است۔ برائے ذخیره

بنادان مال و زر در بدر شدن و اوقات عزیز را صرف این کار نمودن و از عواقب امور غافل بودن بخیر نادان کسی برخورد ناپسندند

از تقریرات مذکوره عیاں میگردد که بقدر مصلحت در امور معاش و معاد سعی و کوشش شده ترقی نمودن از بس محمود و مستحسن شمار کرده شود و بر خلاف آن حرص و طمع و اشتغال خود ساختن و مثل سگ حریص در بدر خوار شدن مذموم و قبیح خیال کرده شود۔

خواهش ترقی مستحسن است

بجای

نقصانات نفاق

نفاق

اتفاق آن سجیہ نامرضیہ است کہ خصلتی بدتر و عادت ابراز آن در حیطہ خیال نمی آید بلایست عظیم کہ بہ سبب آن خاندان ہائے قدیم ہرباد و تنہائی گردود و سختی است کہ در آن سوای خار ہائے زہر دار و اثمار ناخوش گوار یری حاصل نمی شود۔

مضرات نفاق

رو بیماہی و تنہایی کہ ازین حاصل شود ہرگز بہرگز از صفحہ حال و استقبال زایل نگردد و زہر ہلاہل این موزی آن اثر بہر قبر یافتہ شود کہ کسی از زندگان برتواند شد۔ مجموعہ خرابی ہا است کہ از ان عزت و آدم و بل دین و ایمان و جان و خاندان تنہائی گرد و یکی از صفات رفیلہ است کہ ازین خالق و مخلوق ہر دو ناراض اند۔ فتنہ البیت کہ از ان روی نیکو بیدان نیاید۔ مرضیست جانکا کہ بہمراہیں مرض گاہے بر بستر آرام و راحت استراحت نمند مفسد دین و ایمان و دشمن ہر مسلمان است۔ چنانکہ خداوند کریم می فرماید۔ ان الله لا يحب المفسدين۔ ہم چنین می فرماید۔ لا تفسدوا فی الارض و جای دیگر از خدا فرمود ان المنافقين فی الدنک الاسفل من النار۔ لن تجد لهم نصیراً و جائے دیگر مروی است کہ روزی حضرت جبرائیل علیہ السلام پیش حضرت رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم نشستہ بود۔ حضرت چنان آواز مہیب بلند کرد کہ دل رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم موعوب شد۔ حضرت رسالت مآب از ملک مذکور بدر بارہ آن آواز مہیب سوال کردند۔ ملک مقرب عرض نمود کہ قبل از ظهور آدم علیہ السلام سنگ گراں بدوزخ انداختہ شدہ بود و امر و زور تہ آن رسیدہ است۔ این آواز رختن و افتادن آن است۔ حضرت پرسیدند کہ کدام مردمان بہیمہ آن دوزخ خواہن رشتند۔ جبرائیل علیہ السلام گفت ملجا و ماوائے منافقین و دارالقرار مفسدین است۔ در اکثر کتب روایات مسطور است کہ چوں ماہین ممالک مختلفہ جنگ عظیم شروع کرد۔ و تکالیف گوناگون و مصائب بوقلموں و معرض ظہوری آید۔ مثلاً گرانی بدوزخ اشیاء واقع شود۔ کہ بہ سبب آن وقت ہر نوع پیش می آید۔ در کار بار تجارت

نقصان عاید گردد۔ درہر پیشہ و حرفہ حرج و مرج نموداری گردد۔ ہزار ہا مردم عرضہ تیغ گردند
 زرو سیم نقصان پذیرد۔ دواب و انعام ہلاک می شوند۔ الغرض موجب این جملہ نکالیہ
 نفاق است۔ کس را ذوق نیست کہ انجام کار حسبت
 علاوہ ازیں نارخافت ہائے اندرونی کہ بہ سبب استحکام سلطنت مغلوب می ماند
 بحالت نفاق و نزع مشتعل گردد۔ اعدا باللہ من ہذا السجیۃ اگر کسی بازوچہ خود ازور
 نفاق باشد برادی و نیاہی خانہ بظہور آید۔ زندگی تلخ گردد۔ عیش و آرام درپردہ اختاستور
 شود۔ علی ہذا قباس نفاق باہم نشینان و ہم ساکنان و وزیدن صاحب آن را بے آرام
 وارو۔ چنانچہ شیخ علیہ الرحمۃ و رگلاتان فرمود۔

زینہار از قرین بدنہار و قنار بنا عذاب النار

اگر کسی با اقارب و احباب ازور نفاق باشد کسی از ایشان بوقت مصیبت و گرفتاری
 و رنج و زاری معین و مددگار و ناصر و یار نگردد۔ رشتہ داران بوقت حاجت حمایت نمی
 کنند۔ نفاق با حکما و اطبا صورت مرگ راجی نماید۔ نفاق با حکام داخل زندان سازد
 الغرض در ہر حال بجز نقصان و زیان بے پایاں و ذلت فراوان فائدہ نمی دہد کسانیکہ این
 عادت مذمومہ را شیوہ خودی سازند۔ ہمیشہ ذلیل و خوار و ید نام و بے وقار می مانند چنانکہ
 مانند شان در شقاوت و بد حالی یافتہ شود۔ بہ سبب نفاق رنج ہائے فراوان و تکلیف
 ہائے بے پایاں بہ اہل آفاق عاید می گردد۔

مجدد شمس الدین خواجہ حافظ رحمۃ اللہ علیہ

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد عشق ثبت است بر حبیبہ عالم دوام ما
 حافظ کہ فاکش از عشق تحقیق سرشت بود بعد از شیخ شاعرے بود با کمال و صوفی بود
 بے مثال شیرینی غریبات وے کسی اگر چشیدہ با تلخی دوزان نہ زویدہ حفاکہ فایق
 ہمسراں و ہم عصران بودہ سرچشمہ حیات دائمی و رشاخ تہات وے پوشیدہ است

بقائے ابدی در سطور دیوان اوستور است۔ این چنینی موصافی را اگر بقایے دو و اوست
حاصل نشدے۔ دیگرے کہ مستحق خواهد بود۔ او یکی از امیدواران تخی حقیقی است۔ بلکہ
چنانکہ او گفتہ ۵

ایں جان عاریت کہی فظ سپردہ دست   رونے رخس بہیم و سلیم کے کغم
وے بلبے بود کہ محتاج کل دل نہ باشد۔ از درگاہ خاص برآہ راست فیض جلوہ حقیقی
برودہ و تمام عمر در ضائے خالق بچوں بسر کردہ ۵

غافل در کار خویش و عاقل در کار دوست   عاشقان از سر و فایز محمودیدار دوست
بندہ پیچیدہ ان راجہ یا را کہ سوانح عمری عارفی کامل نبوسیم۔ ہرچہ بہت از کتب متداولہ
فراہم آوردیم و اجمالاً نذر شاہین کردیم تو از خطائے درگزند و اصل مطلب حاصل کنند۔ مضمون
محمد نام شمس الدین نقب ہے چوں حافظ قرآن بود۔ انیس ہجرت خود را بہ حافظ
متخلص گردانید۔ سرکان کہ نزد شہر نہاوند از مضامین اصفہان است۔ مولود مسکن آبا و
اجداد وے است۔ غالباً جہ حافظ صاحب نقل مکانی کردہ بلکہ انا بکان در شیراز سکونت
پذیر شد۔ مولانا شبلی نعمانی در شعر العجم نام پدر وے بہاؤ الدین نوشتہ و مصنف حیات حافظ
کمال الدین مندرج کردہ قطع نظر از این اختلاف اتفاق است کہ پدر وے در سوداگری
مشغول بود۔ مگر ایں ہم اصغرا شدہ کہ خاندانش در علم و فضل بہرہ وافر می داشت۔

در حیات حافظ مرقوم است کہ چوں پدر وے ولایت حیات را بخدا سپرد۔ سہ سپہ
گذاشت کہ حافظ کو چک ترین ایشان بود۔ تا مدتہا برتر کہ پدر گزیر اوقات کردند۔ مگر تا بہ کے
ہر دو برادر کانش بہ جستجوے معاش مجبور بر تاراک الوطنی شدند۔ و بالآخر بہ باد یہ پیمائی افتند
مگر حافظ بوجہ صغر سن در خانہ مقیم ماند۔ و ..... منقول است کہ مادرش از افلاس
سنگ آمدہ حافظ را بخد متروک کہ بہ خلق بود برائے پرورش تعلیم و تربیت بسپرد۔
چندے نگزشت کہ خواجہ از پنجہ اوربائی یافتہ رو بہ سفر نمود تا سالے بہ مشقت تمام شکم پروری
و ہم تحصیل علم نمودی گویند کہ قرآن مجید آسجیا حفظ کرد۔ و از صحبت بزرائے کہ در شعر گوئی
ملکہ داشت فیض سخن مدیر آمد۔ و مذکور است کہ سعدی علیہ الرحمۃ حافظ را عموئے بود و نذر گو

بذلہ سنج شعر گفت و قدر شناس شعر ابود۔ روزے غزلے می نوشت۔ و ہنوز یک مصرعہ نوشتہ بود۔ کہ حاجت پیریں رفت۔ حافظ در غیر حاضر نشین نہ صرف مصرعہ دیگر نوشت۔ بلکہ غزل را با تمام رسانید۔ چوں واپس آمد۔ دید۔ کہ غزل تمام است۔ از حافظ پرسید۔ کہ ایں را نگہمیل دادہ حافظ بخود اشارت کرد۔ پس عذمانمود۔ کہ اثر غزل تو نقش دورم گیرد۔ و ہر کہ غزل تو خواند الحق کہ مجذب شود چنانچہ ایں خیال تا کنوں زندہ است۔ کہ ہر کہ دیوان حافظ خواند۔ روزے مجذب شود۔ را دیان شیریں زبان و حاکمان فصیح البیان روایت نمودہ اند۔ کہ بیشتر غزلہائے حافظ چنداں مرغوب نہ بود۔ و حافظ اکثر از میں رنجیدہ می ماند۔ روزے بہ مزاج بابائے کوہی رفت و گریہ و زاری نمود۔ و از خلوص خاص بدرگاہ الہی استمدعا کرد۔ کہ یا الہی غزل مرا بہ اعجاز برسان۔ چنانچہ شبے در خواب دید۔ کہ مرد بزرگ اور القمہ می خواند و می گوید۔ کہ برو۔ بر تو ابواب علم و فضل کشادہ شدہ۔ بعد از آمدن بابائے کوہی خواجہ صبح در طبیعت خود اثر غیر معمولی یافت۔ چنانچہ دیں غزل اشارہ یاک است۔

دوش وقت سحر از غصہ بنجامت دادند و ندران ظلمت نشب آبجی نام دادند
 ایں روایت را دیگران بطریق دیگر نوشتہ اند۔ مگر مقصد ہمین است۔
 شمس الدین محمد عبداللہ شیرازی کہ در علم و فضل بکثرت روزگار و زبده علمائے
 کبار و قدو و شمع و انار بود و صحبت فضلش و اکثاف و اطراف عالم رفتہ خواجہ از و در تفسیر و فقہ استفادہ
 نمود۔ شمس الدین لقب از زمین فیض اوست و منقول است کہ حافظ در خدمت سید
 شریف جرجانی زانوئے شاگردی نہ کردہ مطلق و حکمت آموخت لیکن نزدیک محمد اسلم حبیبپور می
 ایں واقعہ سراپا غلط است۔ زیرا کہ سید شریف از حافظ خردتر بود مگر مالیں را
 قابل تعجب نہ پسنداریم چہ کبرنی شاگرد و صغریٰ استناد منانی ایں امر نیست۔ کہ خواجہ
 از بیچ حاصل نہ کردہ باشد۔ امثال ہائے بسیار آکان دیں زمان از مناظر ما است۔
 خواجہ اگرچہ در منطق و فلسفہ و در فقہ بہرہ تمام داشت مگر در علوم قرآنی و تحقیق کلام
 ربانی کمال نمود و تمام عمر وے در معارف و نکات آں صرف شد۔ او نہ صرف شاعر بود

فصیح و بلیغ بل متعلی بہ جلیہ علم و فضل کتاب مفتاح را کہ از علامہ سکاکی است شتمثل بر معانی و بیان
است۔ اکثر مطالعہ می نمود بر تفسیر کشف کہ از مولانا جارا شد است۔ حاشیہ نوشت علاوہ
انہیں مصباح را ہم محشی ساختہ۔

آں مرد آزاد منش بود۔ نہ بایں طور کہ کلیتہ ترک دنیا نمودہ باشند نہ آنکہ در قیو و عالم
گرفتار۔ مے مرے بود ہر دلعزیز و صلح کل۔ غزلیات می نوشت مگر نہ یہ طبع و انعام۔ بیشک
روقی بزم و زینت و بار بود۔ مگر نہ بہ حیثیت غزل خوانی و قصیدہ گوئی۔ بل بہ لحاظ فضیلت
و قابلیت و علمیت و الہیت ہرچہ فاضل کامل و عالم اکمل و محافل علما و رقی انجمن و در مجالس
شربا نجیب الزمن بود کسی اگر بہ کمال عقیدت برویش پیش می نمود۔ قبول می فرمودند و حرف
سوال بر زبان نیاوردند۔

ما آبروے فقر و تناعت نمی بریم   بایادشاہ بگوئے کہ روزی مقرر است
و آں چنان عالی بہت بود کہ می گفت کہ در بارگاہ کریم ہرگز بر زبان احتیاج را نہ باید کشادہ
ارباب حاجتیم و زبان سوال نیست   در حضرت کریم تمتاچہ حاجت است
جام ہماں نما است ضمیمہ نیز دوست   اظہار احتیاج خود آنجاچہ حاجت است
در جائیکہ خواجہ تقاضا ہم نمودہ چنداں خفیف و لطیف می نماید کہ تا سرحد سوال نہ رسیدہ
بہ خلاف ایں محاصرین و پیشرواں بہ طریق فرومانگاں مدح می کردند۔ و صلہ می طلبیدند۔
اگر وقتی مدوح نہ دادہ گلہ گردند و بچو گفتند۔ مگر علو ہمتی و شرافت ذاتی تا بہ ایں درجہ رسیدہ
بود۔ کہ یک کلمہ ناگفتی از زبان مبارک صدر نہ شدہ و امر خلاف تہذیب و توقوع یافتہ۔
و بعضی گفتہ اند کہ در دیوان کلمہ دسگ ہم موجود نیست۔ شاید بہ نظر ایشان ایں شعر
حافظ نہ رسیدہ۔

شنیدہ ام کہ سگان را قتلادہ می بندی   چرا بہ گردان حافظ نمی کنی رے
قدرواناں نہ در ایران و توران بودند بلکہ در ممالک غیر ہم مگر خواجہ از کنار کن آباد و گلگشت
مصلی یک لمحہ جدا نہ شد۔ چنانچہ می فرماید
بدہ ساقی می باقی کہ در جنت نہ خواہی یافت   کنار آب رکن آباد و گلگشت مصت ارا

سلطان احمد بن اولیس حاکم بغداد و خود صاحب کمال بود و خواجہ را چند بار نوشت و اشتیاق زیارت نمود مگر دشوار از شیراز قدم بیرون نهادن گوارا نگردید
 راه نہ برویم بہ مقصود خود اندر شیراز خرم آن روز کہ حافظ رہ بغداد کند

۵

عراق و پارس گرفتنی نہ شعر خود حافظ
 بیا کہ نو بہت بغداد و وقت تیریز است
 مشرب و ملت ۵

جنگ ہفتاد و ملت ہمہ را نہ بنہ چوں ندیدند حقیقت رو افسانہ زدند
 در آن قیل و قال کہ خود حافظ نیفتادہ بحث کردن جائز نیست مگر مجبوریم زیرا کہ بیشتر از ما
 محققین و مدققین درین مباحثہ وقت کثیر صرف نمودہ اند۔ لہذا قدرے از ان نوشتن ضرورت
 در ملاحظہ آمدہ کہ اکثر تذکرہ مشاہیر عالم را بر مرثیہ خود آوردند یا کوشش کردہ اند۔ چنانچہ اہل
 سنت این جنس صلحا را سنی ثابت کردند۔ و اہل تشیع شیعہ حقیقت این امر کہ او ازین قید
 دورنگی آزاد بود۔ فرمودہ خدا و رسول و قرآن را مذہب خودی دانستند و علاوہ ازین
 فروعات۔ قاضی نور اللہ شوشتری در مجالس المؤمنین خواجہ صاحب را از اہل تشیع
 ثابت کردہ و بدلیل چند اشعار خواجہ صاحب نوشتہ لیکن از ان اشعار مشرب خواجہ صاحب
 نہ تسنن ثابت می شود نہ تشیع و اہل سنت این شعر را بدلیل بیان خود پیش می کنند۔

بہیں بلال محرم بخواہ ساغر اراج کہ ماہ امن و امان آشت و سال صلح صلاح
 لیکن ہر مومن بل ہر کافر معتقد این شعر خواہد گشت۔ شعر غزل اولین کہ در دیوان حافظ موجود است
 اول حسن اش از یزید است و صورت شعر نیز بدین است۔

انا المسموم ما عنی تبرا بقی لاریاتی اور کاسہ و نادولہا۔ لایا ایہا الساقی
 آریا این ممکن است کہ از مقصر عہد یزید ملت حافظ صاحب بچو یزید ثابت گردد۔ شارحین این
 مصرعہ را بنظر استخوان ندیدہ اند۔

و بعضی از مردمان حافظ صاحب را معتز کہ گفتہ اند لیکن این امر محقق نمی شود۔ بل
 این اشعار در ترویج دین امر و اثن ۵

ایں جان عاریت را بحافظ سپردہ دوست
روئے خوش بینیم و تسلیم مے کنم
مصحف رُخ و لدا آیتے برخواں
کہ آں بیان مقامات کشف کشف است
خلاصہ کلام حافظ صاحب مسلمان آزاد منش بود و تصوف از دستر شرح۔

خواجہ صاحب اگرچہ رند مشرف و آزاده رہا بود لیکن نہ تارک الدنیا نہ تابع حرص و ہوا
عومی کرد و چند سپہرسم آوردند۔ چنانچہ انہیں مرانی حقیقت حال معلوم فی ثنود۔ بروفات
زوجہ خود می گوید ے

صلح جمعہ بدو سادس ربیع الاول
گشت فرقت آں مہجرت تم عامل
بسال ہفت صد و شصت چہار ہجرت
چو آب حل بشدم این دقیقہ فکحل
درینغ و درو قاسف کجا بدہ سودے
کنوں کہ عمر بایکچہ رفت بے حاصل

و در نوحہ پسر ے

بلبلے خون جگر خورد و گلے حاصل کرد
باو غیرت بعدش حال پریشان دل کرد

سن ولادت خواجہ صاحب تا کنون معلوم نیست و تا ہم چنداں مشہور است۔ کہ حافظ
صاحب در آغاز صدی ششم متولد گشتند۔ محمد گلندام کہ دیوانش را مرتب کردہ است
نوشتہ کہ خواجہ در ۶۹۱ھ فوت گردید۔ پروفیسر باہر متفق این تاریخ است و از جملہ تواریخ
سال وفاتش ۶۹۱ھ یا ۶۹۲ھ برآمدہ است۔ مولانا شبلی نعمانی ۶۹۳ھ نوشتہ اند و تاریخ
وفاتش کہ محمد گلندام گفتہ این است ے

بسال باد صا و ذال الحجہ
نور ویر ہجرت مجہول احمد
بسوی جنت اعلیٰ رواں شد
فرید عیش الدین مسد
چراغ اہل معنی خواجہ حافظ
کہ شمع بود از نور تجلی
پو و رخاک مصلی یافت منزل
چو تا رخیش از خاک مصلی

مرقدش در خاک مصلی تا کنون موجود است و حافظیہ نام دارو۔ و زیارت گاہ اہل ایران
و جہانیاں است ے

بر سر تہہ بیت ماچوں گزری بہت خواہ
کہ زیارت گہ رندان جہاں خواہد بود۔ ے

زپائے تابش ہر کجا کہ می نگرم کرشمہ دامن دل می کشد کہ جابجا است

دیوان غزل سرمایہ عمر تمام است کہ مقبول خاص و عام است ما لبیم اللہ تا مدت بالخیبر
خوابید شیرہ شیراز است کہ دہن را شکریں یا شیریں می سازد۔ مولانا آزاد و فرزند عامہ
نوشتہ کہ اکثر اشعار و تقریبی است۔ مولی لاری کہ یکے از تلامذہ علامہ دوانی است۔
دیوان اور با تقریبات از برداشت مولانا جامی در بہارستان می نویسند۔ اشعار و مطیف
و مطبوع است۔ و بعضی قریب بہ سرحد اعجاز رسیدہ۔ و غزلیات دے بہ غزلیات
دیگر اس در سلاست و روانی حکم قصائد ظہیر دارد۔ بہ نسبت قصائد دیگر اس سلیقہ شعر وے
نزدیک طرفندی تہستانی وچوں اشعار وے تکلف ظاہر نیست وے را سان الغیب
لقب کردہ اند۔ و در نفحات الانس مسطور است۔

وے را سان الغیب و زجران الاسرار است۔ بسا اسرار عجیب و معانی لطیف کہ در کتب
صورت و لباس مجاز یا زبانی نموده۔ درست کردہ۔ یکے از غزلیان سلسلہ خراجگان قدس اللہ تعالیٰ
ابراہیم فرمودہ است۔ کہ بیچ دیوان بہ از دیوان حافظ نیست۔ اگر مرد و صوفی باشند چوں اشعار
وے از ان مفروق می گردد۔ (نفحات الانس)

صائب حکیم غنی۔ گرویدہ غزلیات اند۔ چنانچہ غنی در آں مقام کہ ہر شاعر اس را
بیچ شمرده۔ بہ نسبت خواجہ صاحب می گوید۔
برال متبع حافظ رواست چوں غنی کہ دل بکار وور از سخنوری داند

و جائے دیگر نوشتہ

بجز در مرتبہ حافظ کہ عجب سخن است در آیدم بعزم طواف در پرہ واز
بقول مولانا آزاد بلگرامی وے ورمیخانہ عرفان کشادہ و صلاے اور کا سا و نا و لہا دادہ اشعار
آوردم ناچایان و طبقہ خراباتیان است۔

میر حسین دوست سنبھلی مصنف تذکرہ حسینی مے نویسند۔ حافظ شیراز سر حلقہ عارفان
صاحب حال بود۔ و در فصاحت عظیم المثال و در علم و فرائد نیز ہمارت تمام داشتہ۔
دیوانش سراپا انتخاب است گویا میر حسین ہم نوائے صاحب است۔ کہ می گوید۔ انتخاب

دیوان حافظ بنی شود۔

ایران - ہند - مصر - روم - گرویدہ دیوان است۔ مگر اہل فننگ ہم از لذت و ہاشنی او
بے بہرہ بینند۔ در السنہ - فرانس و جرمن بہ طریق مختلف ترجمہ شدہ است۔ و قریباً در ہفدہ
زبان ہائے فننگ مترجم شدہ۔ از دیوان او فال می گیرند۔ ایں بہ خوش اعتقادی مریدان
وے است۔ ہر مطبع و ہر کتب خانہ از جلد دیوان حافظ آراستہ جلی و خفی و سادہ و رنگین
بہر طرز موجود است۔ و فلیفہ خود دانستہ ہمہ عمر در مطالعہ اش صرف نمودند۔ و تا دم واپسین ویرد
خود دانستند حزن قبولش محتاج بیان نیست۔ و طاقت زبان نیست۔ کہ اوصافش گوید و ظلم
رایا رانے۔ کہ رقم کند۔

فردوسی طوسی علیہ الرحمۃ

نام نامی واسم گرامی آں قدوہ شعر آئے زماں وز بدوہ فضل آئے وراں معدن علم و حکم
سبحان العجم حسن بن اسحاق بن شرف شاہ است۔ سوری بن ابومعشر در روستای طوس
کا ریزے و چہار باغے داشتہ۔ فردوس نام و پدر فردوسی بر خدمت باغبانی آں مزرعہ مامور
بود بدین رعایت متخلص بہ فردوسی شد۔

بہ سن رشد و تمیز رسیدہ در تحصیل علم و حکم مصروف شد۔ گویند حاکم طوس بر و تعدی
نمود۔ بدین سبب بزمکایت عامل غزنی رفتہ تا عمر مہ در آسنا بکشت نمود۔ الا موقعہ باریابی
سلطان فلک شان میسر نہ شد۔ حتی کہ زاد راہ و توشہ ہم بہ اختتام رسید۔ آنگاہ از مادہ
شاعری کہ فطرۃ در طبیعت او مجبول بود۔ استمداد نمودہ و قطعات و قصائد شگفتن آغاز کرد۔
و انیس محروجہ معاش حاصل می نمود۔ دہیشہ برائے حصول صحبت انشا و عنصری کہ دہل
زماں ملک الشعر بود۔ مضطرب می ماند۔ و برائے حصول ایں مقصد اعلیٰ ہمیشہ کو خان و
پہچان می بود۔ الا رفعت مرتبش و بلندی جایش اورا بحال باریابی نمیداد۔ تا آنکہ در سہ
از مساعدت روزگار و موافقت طالع کامگار خود را در مجلس عنصری رسانید و باغے کہ

نام و تخلص

ادام حال از نوری

بازیابی

مجلس عیش و نشاط و محفل سرور و انبساط آراستہ و باشکوه داشت (عسجدی و فرخی) قیام داشتہ چون استاد غنصری آن را بہ لباس روستائی و ہیئت کزائی دید۔ آن را عنصہ مخالف پنداشتہ محل صحبت دانست و بطریق تہذیب گفت ۔ امی برادر و مجلس شہراجز شاعر کسی را گنجایش نیست ۔ ماہر سہ شاعر عجم و مشاعرہ می کنیم ۔ فردوسی بجاوب گفت ۔ بندہ ہم دریں فن دستہ دارد استاد غنصری بغرض طبع آزمائی او گفت ۔ ماہر یک مصرعہ می گویم کہ رابع آن نہداشتہ باشد اگر تو آن را بگوئی ترا مسلم داریم ۔ غنصری گفت ۔ چون عارض تو نہا شد روشن عجمی کیا گفت ۔ ما نہ درخت گل نہ بود در گلشن ۔ فردوسی گفت ۔ شہر گانت بھی کند گرز از بوشن ۔ فردوسی گفت ۔ ما نہ دستان گیو در جنگ پیشن ۔

سامعین از حسن کلام معجز نظام او در درطہ استعجاب مستغرق شدہ اور امور و آفرین ساختند ۔ استاد غنصری گفت جائے استاد خالی است ۔ بہ شک بہم این سخن گوی سبقت ربودی ۔ اما بگو کہ دنا تاریخ ملوک عجم و فوسفے داری ؛ گفت ۔ بلے اما تاریخ ملوک عجم بہرہ دارم غنصری اور امتحان نمودہ در شیوہ شاعری و طریقہ سخنوری استاد مسلم الثبوت یافت و عذر خواہی نمودہ ۔ لفظوے ۔

کہ ہیئت قدر تو نہ شناختم بشکرت و مت نہ پر داختم
بہ سبب حسن لیاقت و قابلیت و رشادت اور اہم صاحبیت خود گرفت ۔ و گویند سلطان محمود از بس شایق تاریخ ملوک عجم بود غنصری را فرمایند نظم کردن آن کردہ الا غنصری کثرت اشغال را بہانہ ساختہ لیت و لعل می نمودہ ۔ و در آن روزگار فاضلہ از فضلائے نامہ اہل این کار نظر نمی آمد ۔ غنصری و درو و فردوسی را غنیمت دانستہ از بدر بارہ این کار پرسید ۔ فردوسی لفظ انشاء اللہ بر زبان آوردہ اور مطمئن ساخت ۔

غنصری بخیر دست سلطان بدر بارہ قابلیت و لیاقت فردوسی عرض نمودہ اظهار این امر کردہ کہ آن شاعر ناموزن عمدہ نظم تاریخ عجم بیرون تواند آمد ۔ بہ ایمانے سلطان محمود چند بیت بحدج او موزون نمودہ کہ یکی از این ابیات این است ۔
چو کوک لب از شیر مادر لبشت بہ گوارہ مسود گوید نخست

سلطان را بسیار پسند افتاد و نظم شاهنامہ حکم داد و تہجد حال او نمود لیکن راست
 این است کہ قبل ازین در وطن خود بغرض بقائے نام و ایمائے نام اسلام خود شروع
 بہ این کار نمود چنانچہ او خود می گوید۔

بسی رنج بروم دریں سال سی   عجم زندہ کردم بدیں پارسی
 ہمہ مرده از روزگار دراز   شد از گفت من نام شان ندہ بنا

و سلطان ہمیشہ تفقد بر حال او می نمود۔ و از ملاحظہ ابیات بنایت مسروری شد
 کار تصنیف بہ سرپرستی و کفالت شمس اکفایہ خواجہ احمد بن حسن میمنہ سی می نمود۔ و بسا اوقات
 و در مدح او ہم رطب اللسان می بود۔ الا انفاقتی بر حالتی ایاز کہ از خاصان سلطان بود
 نرفت۔ و او بدیں سبب ہمیشہ در فکر انتقام می ماند۔ روزی موقعی یافتہ بخدمت سلطان
 عرض نمود کہ فردوسی را فاضی است۔ و سلطان در آن احوال رافضہ را دشمن اسلام خیال
 کردہ ہمیشہ از ایشان متنفر می ماند۔ ایاز از گفتن این الفاظ طبع سلطان را بر دوغیر ساخت
 گویند کہ فردوسی از این معاملہ آگاہ شدہ بخدمت سلطان حاضر شد و معذرت خواست۔ لیکن
 با وجود معذرت سلطان از فردوسی بدگمان و فردوسی از دہر اسال می ماند۔ و ردت سی و
 پنج سال کتاب شاهنامہ بہ اختتام رسانید۔ بطبع آنکہ موروثی مطلقات سلطانی شدہ و امن
 سوال از جواهر عطا و نوال پر خواہد کرد۔ الا چون سلطان از خوش نبود او را شصت ہزار
 درم بجائے شصت ہزار دینار زربیش کرد۔ فردوسی این انعام را بنایت تحقیر پنداشت
 و بے اغنائی تمام گرفتہ سخاوت نمود و گفت۔

سی و پنج سال از سر لے پننج   بے رنج بروم بہ امید گنج
 چو بر باد دادند گنج مرا   بند حاصلے سی و پنج مرا

میگویند کہ ازین سلوک سلطان دش بنایت مخوم شدہ و بسیار زبان و پیاچ می
 ماند۔ حتیٰ بحجلہ کتاب شاهنامہ از کتاب دار سلطان گرفت و چند بیت در خدمت سلطان
 بہ اولیٰ حق ساخت کہ دوسرہ از آن جملہ این جا منقول گردود۔

اگر شاہ از شاہ بودے پدر   بسر بر نہادے مرا تاج در

دگر مادر شاہ بانو بُدے   مرا سیم وزرتا بزافو بُدے
 پرستار زادہ نیاید بکار   دگر چند دارد پدر شہر یار
 و خود از خوف سلطان در شہر غزنی مخفی شد و از اسخاراہ طوس گرفت۔ گویند وقتے سلطان
 در سفر ہندوستان نامہ بہ بادشاہ دہلی فرستاد و بخواجہ حسن مہمندی متوجہ شدہ گفت اگر جواب
 بروفتی مرادمانیاید چہ ندبیر باید ساخت۔ خواجہ ابن بیت از شاہنامہ خواندے
 اگر جز بکام من آید جواب   من و گرز و میدان و افراسیاب
 سلطان از استماع ابن بیت بغایت متاثر شدہ وقتے در دوش پیدا شدہ و گفت در
 حق فرودوسی ظلم نمودم فرمود از رکشیر و مال خطیرہ بدادن فرودوسی بطوس بُروند۔ آلاہوں بدروانہ
 شہر رسیدند و دیدند کہ جنازہ آں بقبرستان جی آوردند۔ آں دینار ہائے سرخ بہ دخترش
 پیش نمودند۔ آلا غیرت و حمیت آں اجازت گرفتن آں نداد۔ روایت است کہ سلطان
 محمود از ان روپیہ کاروان سرائے بنام فرودوسی مابین مرو و نیشاپور تعمیر کنانید۔
 بعمر ہشتاد سالگی پدروایں جہان ناپایدار نمود در آسمان چنانچہ خود گویدے
 کنوں عمر نزدیک ہشتاد شد   امبدم بہ یک بار بر باد شد
 بیرون شہر در باغے مدفون شد و مرقش مزج خاص و عام و مزار کا قہ نام گشت۔
 اتفاق جملہ علمائے جہان و قاطبہ فضلائے زمان است کہ در عہد حکومت اسلامیہ
 شاعرے مثل او از کتم عدم بمعورہ وجود جلوہ گر و سخنورے مانند او در مضمار سخنوری راہ
 سپر نہ شد۔ در میان فصاحت گوئے سبقت از اقراں و ہمسراں در ربوہ۔ چنانچہ در
 جواب کتاب شاہنامہ فصائے روزگار و بلنائے ہر دیار عاجز ماند۔ پس ایں فضیلت کہ
 اور اسلام کسی را حاصل نمود۔ ذالک فضل اللہ لعنی من یشاء چنانچہ ضاعلی گفتہ
 سکہ کا ندر سخن فرودوسی طوسی نشاند   کافر گم رہیج کس از مردم فرسی نشاند
 اول از بالائے کرسی بر زمیں آمد سخن   او سخن را باز بالا برد و بر کرسی نشاند
 ہم جنس در بیان اوصاف موصوف علمائے روزگار و معروف فضلائے ہر دیار
 است۔ حتی کہ اور اسپغیر ہی من جملہ سپہنمیران سخن می دانندے

در شعر سرتن ہمیر انہند | ہر چند کہ لانی بعدی
 ابیات و قصیدہ و غزل را | فردوسی و انوری و سعدی
 اگر بجائے پیغمبر سخن اورا بدربارۂ اوصاف گزاری گفتہ شود بجا است۔ زیرا کہ دیں
 فرین شاعری از شعر اے ہماں یار اے مقابلت آں ندارد۔ ملک الشعر انوری می گوید
 آفریں بر روانِ فدوسی | آں ہمایوں نشاود فرخندہ
 آں نہ استاد بود و ماش گرد | آں خداوند بود و مابندہ
 کتابش (شاہنامہ) را قرآن العجم می گویند۔
 افسوس! محمود و ماند نہ فردوسی ہر دو بہ حسرت۔ مایوسی ازین سر اے ناپایدار سفر نمودند
 داغ بدنامی بر دیامن محمود ماند و بس۔

قطعہ

خوش است قدر شناسی کہ چوین خمیدہ سپہا | سهام حادثہ را کرد و عاقبت قوسی
 برقت شوکت محمود و در زمانہ نماند | جز آں فساد کہ نشت باخت قدر فردوسی

مختصر تذکرہ شیخ سعدی

شیخ از مشاہیر عالم متفرد و یکتا است۔ او نہ صرف شاعر ہے۔ بل فصیح و بلیغ۔ بل فاضل بود اہل
 و کلاے بود اہل زہر فرقت و ہر نہد بہب و نہ نہر و ہر ملت سبقی حاصل کردے
 تمتع زہر گوشہ یافتم | زہر خرمنے خوشہ یافتم
 و بسیار ممالک و نیار را بیاحت نمود چہین و خراسان۔ روم و ایران۔ افریقہ و ہندوستان
 را جولان کا و خود ساخت۔ و ہر چہ از عجائبات روزگار و نفائس ہر دیار دید۔ یعنی تمنی و شیریں
 کانی و ترشی و خوش کلانی را در کتاب خود کہ موسوم بہ گلستان است جا و ادبنا پنچہ خود میگوید
 در اقصائے عالم بگشت بسی | بسرِ روم ایام باہر کسے
 تمتع زہر گوشہ یافتم | زہر خرمنی خوشہ یافتم

شیخ چنانکہ بہ عطر طبعی رسیدہ بود۔ بہان صورت مودی بود کامل و متوسع۔ متقی و متشرع۔
 اور فن شعر گوئی از ہمہ شاعران قدیم و جدید گوئے سبقت ربودہ۔ ہمہ سخن دانان اتفاق نمودہ
 اند۔ کہ از پیغمبر غزل است۔ اگرچہ خواجہ حافظ و غزل کمال حاصل کردہ۔ مگر او طریق شیخ
 را ترویج وادہ۔ چنانچہ خود می گوید۔ حافظ

استاد غزل سعدی پیش ہمہ کس ما | دار سخن حافظ طرز سخن خواجو
 و ازین اشعار محقق و مبرہن است۔ کہ شیخ مثال خود۔ خودش بودہ
 در شعر سہ تن پیغمبر است | ہر چند کہ لانی بعدی
 ابیات و قصیدہ و غزل را | فروسی و انوری و سعدی

من ہیچ میر و دیچ مدان کجا۔ و کار تذکرہ شیخ نوشتن کجا۔ ہرچہ است از دعوت شیرازی
 است۔ تو لا کہ قبول افتد۔ منوہر

وے از شیراز است۔ ازین مرد اور اسعدی شیرازی مے گویند۔ و اصل نام
 وے شرف الدین و مصلح لقب است و سعدی تخلص کہ منسوب بہ آناہک سعد بن
 زنگی است و ولادت شیخ در سن پنج صد و ہشتاد و ہ مطابق ۳۳۳ ع میلادی مے نویسند مگر
 از وے تحقیق شیخ ازین تاریخ پیشتر منقول گشتہ۔ و پدرش عبداللہ در عمدہ سعد زنگی
 برخد متی مامور بود۔ و از کلام شیخ مترشح می شود۔ کہ او مردے بود و متوسع و پاک و از
 اکثر اشعار شیخ این ہم ظاہر میگردد۔ کہ سایہ پدر و کم سنی از سرش رفت ۵

مرا باشد از در ز طفالان خبر | کہ از سر بزم بہ طفلی پدر
 و در جائے منقول است کہ تعلیم و تربیت وے زیر نگرانی پدر اوشدہ است۔
 کہ خود شیخ مقرر است۔ کہ پدرم بدستی عادات و افعال کمال توجہ می نمود۔ و صلاح و فلاح میداد

۵ ندانی کہ بعدی مکان را چہ یافت | نہ ہاموں نوشت و نہ دریا شکافت
 ۵ بخروی بخور از در بزرگان قفا | خدا دادش اندر بزرگی عطا

شیخ طبعاً مرد متوسع و متقی۔ و تعلیم پدر وے نیز بہ او اثر کرد۔ مگر بدوں حصول علوم
 عقلیہ و شرعیہ اور اسکون نہ بود۔ در مدرسمہ عضدیہ کہ منسوب بہ عضد الدہلیہ پلوی است

نام و نسب

تذکرہ

در دوازده سالگی داخل شد ہنوز چہرے نیا موختہ بود۔ کہ شیراز تباہ برباد گشت۔ اتا پاک
سعد زنگی اگرچہ بادشاہے بود منصف مزاج و علم دوست۔ مگر او اکثر در ہوس ملک گہری
و فتنہ می مصروف می ماند۔ و در دار السلطنت قیام کم می نمود۔ ازین جہت اکثر ہر ناں
و قزاقان قریب و جوار بازار تاخت و تاراج گرم می نمودند۔ چنانچہ در صدی ہفتم اتا پاک
او زبک پہلوان و بعد از ان غیاث الدین سلطان در شیراز قیامت پیا کرد۔ شیخ ازین
حالات روبرو تارک الوطنی نہاد۔

و لم از صحبت شیراز بکلی بگریخت | وقت آنست کہ پرسی خبر از بغدادم
سعدی احب وطن اگرچہ حدیث ست صحیح | نتوان مرو بہ سختی کہ من اینجا زادم
اسلام در ان وقت یہ اوج کمال رسیدہ و صیبت علم و فضل او در انکاف و اطراف عالم
جاگزیدہ مدرسہ نظامیہ کہ سنگ بنیادش بدست خواجه نظام الملک نصب شدہ بود۔ از مکاتب و
مدائس عالم بیکت بود۔ شیخ در بغداد رفتہ بہ تحصیل علوم مذبیہ نظامیہ نہاد۔ و در عرصہ
قلیل از علامہ عصر الوفرح عبد الرحمن ابن جوزی فقہ و حدیث و تفسیر را با تمام رسانید۔
و در دنیات و علم ادب گوئے سہقت برد۔ مگر افسوس کہ بہ فلسفہ و حکمت انفتات نمود۔ و
در عربی بہرہ وافر داشت۔ قصائد بسیار و ابیات بے شمار نوشت۔ و اکثر مواعظ در عربی
می نمود۔ و کثیر حصہ عمر در بغداد بسر کرد۔

بعد از عراق جائے خوش نایم ہمای ساقی بزن لوائے زان پردہ عراقی
شیخ بعد از فراغت تعلیم ہندوستان۔ ترکستان۔ خوارزم و چین و روم را سفر نمود و
می گویند کہ او نیز در ہمالک و ترکستان و بلاد افریقہ رفتہ۔ و بجز ابن بطوطہ کسی از او زیادہ سیاحت
نمودہ و منقول است کہ شہرہ زبان بہرہ ور می داشت۔ و بقول بعضی در ریختہ اولین کسی کہ
شعرے گفت شیخ بود۔ لیکن ایں سراپا غلط است۔ زیرا کہ آں سہدی دیگر است کہ در جوہی
ہند متولد گشت۔ و او را قریباً چار صد سال گزشتہ و بعضی از تذکرہ نویسان نوشتہ اند کہ شیخ
در ہند چار بار آمدہ است۔ مگر ایں قدر ضرر است کہ او در ہند آمدہ و از رویائے شور
ہجراز واپس رفتہ۔

تہذیب

از کلام او ظاہر می شود کہ او حنفی المذہب بود۔ لیکن قاضی نور الدین شوستر فی مجالس المؤمنین اور اشیعہ نوشتہ است چنین مروی مقبول خاص و عام را بہ ملت خاص یا ذریعہ منسوب و مختص کردن بعید از مصلحت است۔ و حقیقت این است کہ او مرے ہوئے تصعب و وضع دار و بعض مردم و اولاد نمردہ اہل تصوف شمار کردہ اند۔ بیشک از کلام او تصوف مترشح می شود۔ بل و عظیم و در مدح و ستائش شاہاں قصائد می گفت۔ مگر نہ بہ طبع دولت۔ بلکہ اکثر برائے مقاصد غریباں و بے نوا یاں۔ نہ مثل خاقانی و انوری شکوہ گو بود۔ نہ بچہ میاں نہ ما۔ بہر حال خیر خواہی بنی نوع انسان بود و مسلمان راست گو۔

حالات ذاتی

شیخ قریباً یک صد و بست سال عمر یافت۔ اگرچہ دریں سخن اختلاف بسیار است مگر جمیع مورخین باین اتفاق نمودہ اند۔ کہ او زیادہ از صد سال زینتہ دوسہ زنان و نکاح خود آورد۔ لیکن لا ولد فوت گردید۔ بہ ہر فرقہ و ہر مذہب اختلاف نمود۔ گاہے بہ فقیراں مے نشست۔ گاہے بہ امیراں۔ گاہہ رونق یزم عیش و نشاط بود۔ و گاہہ شامل مجلس سوگ و ماتم گاہہ رند بود و گاہہ صوفی۔ الغرض تماشا ئے نیست کہ او نہ دبیدہ و محفلی نیست کہ در دنہ رقتہ باتفاق محققین و متفقین ایں امر بہا بہ ثبوت رسیدہ کہ سن وفات شیخ شش صد و نو و یک دست۔ تاریخ و فائش ایں است

دربچہ معارف شیخ سعدی	کہ در دریا ئے معنی بود خواص
ہمہ شوال روز جمعہ روحش	بداں دگر رفت از روی اخلاص
یکی پر سید سال فوت گفتم	انفاصال بود از ازل تاریخ شفاص

کلام

بہ شیریں کلامی ممتاز و بہ سادگی عبارت سر دار نظم و نثرش در شاہوار۔ اگرچہ از استعداد و کنایات خالی نیست۔ لیکن بہ شیرینی مصر شاخ نبات است۔ گلستان گلدرستہ عالم است۔ وزینت ہر بزم۔ مطالب بے پیچ و مقاصد کار آمد۔ مملو از گوناگون تماچ و موشح بہ زیور از بندہائے موزوں (ترجمہ از خندان پارس)

در حیات سعدی منقول است کہ اہل ولایت اور اشاعری قادر انکلام و ماہرے معجز بیان تسلیم کردہ اند۔ و در ہند نور الدین ظہوری جامع نظم و نثر مشہور است۔ لیکن

نزدیک ایرانیان کلام ظہوری پہنچ مرتبہ مدار و۔ بے شک فقرات سر نشور ہادی انظر و فکر
 است۔ لیکن اکثر الفاظی جگت بندی است۔ مثلاً سنبل حرفش از آہ ناشکیباں۔ بنفشہ نقطہ
 اش از خال و لفریبیل از شرح طراوت کلمات بہر سطر بالمال آب حیات۔ خضر تشنہ لب
 سیرابی ادا۔ میخامزہ چان بخش ہوا نہکتہ ہائے بر جہہ غنچہ ہائے سر بستہ۔ خوب اندوختہ
 اندوختہ ندارند۔ بخلاف ایس دگلستان فقرہ ہائے بر جہتہ واقع شدہ است۔ درایام جوانی
 چنانکہ افتد و دانی۔ نظر و اشتہم برے۔ و گزے و انتم بہ کوئے۔ اے برادر صرم و پریش
 است۔ و حرامیال انپس۔ اگر رفتی بروی و اگر رفتی مروی۔ آذر دین دل دوستان ہبل است
 و کفارہ عین سہل۔ تو کہ چراغ زینی بچراغ چہینی۔ طریق درویشاں ذکر است۔ و شکر
 خدمت و طاعت۔ و ایشار و قناعت و توحید و توکل و تسلیم و تحمل ہر کہ بدیں صفت موصوف
 است بحقیقت درویش است۔ اگرچہ در قیاس است۔ اما ہر زہ گردی بے منازعی۔ ہوا پرستی
 ہمس بازی کہ بدنہائے شب آرد۔ و رہند شہوت و شہار و کند و در خواب غفلت و
 بخور و ہرچہ در میان آید۔ و بگوید ہرچہ بزبان آید و ز ندیق است۔ اگرچہ در عبادت است
 شیخ چنانکہ و ز شرمتمناز است۔ ہمچنان نقش بے انبار۔ شہرہ شیراز سچو طوطی شکر خاریختہ
 و در ہائے ناسفہ را در سیک بلاغت بایک و گرا آمیختہ خاتون ایرانی را مکمل کردہ۔
 شہنشاہ سخن و سلطان السہ ساخت و نظم پاری کہ بیشتر طفل خرد سالہ بود۔ بہمد شیخ
 بہسن شباب رسید۔

مناظر لیل و نہار

بحکم حضرت آفریدگار و دیوان فلک شان روزگار مجلس مناظر لیل و نہار منعقد
 شد۔ و در میان ہر دو مناظرین در بارہ تفوق یکی بر دیگرے نزاع و جدال برخاستہ
 سخن ہائے ذراوان بدر بارہ مدحت و ذم و در میان آمد۔ اول لیل مسند آراشد و لائل فیل
 پریشی و تفضل خویش بیاں نمودہ بہ لباس عز و وقار خطاب بہ نہار نمود۔

(۱) وقت من برائے حمد و مناجات و طاعت رب الوری و آسایش مخلوق و آرایش خیالات از بس موزون و انسب است۔ ہم جنس نزد خداوند تعالیٰ ساجد و عابد شب را قدر و قیمت فزون تر است۔ از قدر و قیمت عابد پرستنده روز (۲) حضرت کلیم قوم راسوی مناجات بشب یرو۔ (۳) لوط علیہ السلام بہ شب از ظلم و تتم جد گشت۔ (۴) قمر اہم بوقت شب حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم و نیم کردند۔ (۵) از بیت الحرام سوئے معراج روان شدند۔ (۶) شب قدر بہتر از ہزار ماہ است (لیلة القدر خیر من الف شهر) شب سائر العیوب و روز بروز آرنده عیب ہاست (۸) شب راحت افزا و روز فزائندہ غم دہم است (۹) شب شاہ تخت زمین و سلطان چرخ برین است (۱۰) بوقت شب مہ سپاہ وارد خدمت و شتم و انجام و سیار است (۱۱) خورشید روز لطیفی الحکمت و بر خلاف اہل ماہ شب سترج السیر است۔ چنانچہ مسافتی کہ خورشید بہ یک سال طے نماید مہ بہ یک ماہ آں رابطہ کند۔ وقت شب وقت امن و سکون و رمز و اشارات و مواقع ملاقات و ملاقات۔ و بزم عشرت و مجلس لطف و محبت است برائے عشاق ہم جنس برائے فکرو خوض و خلوت و تکلم با خدا بسیار موزون است۔ مصدر عافیت و وقت خواب گراں و منظر قدرت خلاق زمان است۔ وقت آرام ماندگان و طاعت سبحان است ہم برائے حیات و ہم برائے ممات وقتی بہتر و انسب از بس نیست۔

وقت خوش آیندہ برائے مرون و موقعہ مناسب برائے رخت سفر برون از بس جہاں بہتر از تبارکی و ظلمت شب نیست۔ وقت شب وقت تضرع و زاری و موقعہ دعا و التجا بدرگاہ باری است۔

بر سر ماہ آتار و رستی و بناشت و بر سر رخ خورشید علامات بیماری و علالت ہوتا ہوں سخن روز بہ آخر رسید شب ایسی جملہ کلماتش شنیدہ برآشفٹ و گفت کہ ای رو بہا ساکن باش تو محل طعن و تشنیع ساتھی و پیوودہ۔ و میدان تفضیل تا سختی تو از فضیلت ہائے کہ بہن حاصل است بے خبری و از تفضیل من بے اثری۔ بشنو و بعد از بس بمیدان فخر و غمی مشتاب و روئے از طریق انصاف و خردمند می متاب۔ تا اگر باید دانست کہ از ہر دو جان

والتفصيل

وخالق زمین و آسمان و قسم مرا بر تو مقدم داشت - چنانکه می فرماید و النهار اذ تعجلی - و اللیل اذ اغیثی - (۲) روزه رمضان که ثواب آن سبے پایان است - به روز و راندن شب - هم چنین حج به روز نموده شد - (۳) ان شریعت عید آینه - عرفه و عاشوره همه به روز متع می شوند (۴) وقت برخاستن موست از قبور روز باشد نه شب - هم چنین وقت ظهور آدم علیه السلام روز بود - بوم و خفاش و چنات و دیو در وقت شب دیر می گردند (۵) نر اخلق به خاک سیاه و مرا به خورشید است - من مثل روشنی آفتاب و تو محرم تاریکی و ظلمت هستی من باعث رونق آفاق و تو موجب زشتی آن - رنگ اسلام در رنگ کفر دارد - من جامه شادی در بر دارم و تو جامه غمی داری - چهره تو مثل چهره حبشی است - پس نرا چنین چه نسبت سیاه و خیل سیارگان بوقت طلوع مهر بر آسمان منمزم گردد - اگر رخ خورشید زرد است عیبی ندارد - زیرا که دینار هم رنگ زرد دارد حالانکه به قیمت از دهم که رنگش سفید است بهتر است ماه تراز خورشید من اقتباس نوز می نماید - اگر ماه تو سر بیج حرکت و خورشیدم بطی السیر است مضائقه نیست زیرا که ناصد و لیلچی قدم از نوا و سبکتز نهند - تو میدانی که امریچ نماز فرمینه سه به روز و دو به شب اد کرده شود بدین سبب که بر تو فضیلت دارم - تو موجب افتخار خرابات و سبب گنجایش ظلمات هستی - نرا گوشه حرمان و در عصیان می گویند - وقت خواب غفلت هستی چنانچه "النوم اخ الموت" - و معاون و عمد و روان نابکار - در هزنان بد کردا هستی - فاسق و فاجر در پرده ظلمات تو دیر و شیر می گردد - مرغ هوش از قفس جسم چنان پروا می کند که جسم بهی حس و حرکت مانده مثل مرده می نماید - بیمارانی از تو تکلیف بسیاری رسد و سیاه کار در سیاهی تو مرکب اعمال بد می گردد - چون تنخاسمین بر این ساطع و دلائل قاطع آورده بر یک دیگر تفضل جستند - و نزاع و جدال و جنگ قتال - بدرجه کمال رسید ثالثی بشنید و هر دو را فماید و گفت -

نشد از آن

شما هر دو غازه روئیده موجودات و گلگون و رخ کائنات هستید - جمله کار و با بهما و آرام و اطمینان انسان و حیوان موقوف بذات شماست -

متنفسی نیست که از شما مستغنی گردد و قیمت بیل به سبب نهارد و قدر نهار به سبب بیل است

شما ہر دو پہلے میزبان روزگار آید۔

بعد از حدت آفتاب خنکی ما آفتاب چہ قدر دل را با معلوم شود۔ و موسم گرما بعد از خنکی شب شکل آفتاب عالم تاب چہ قدر جہاں افزا باشد و موسم سرما۔

ہم در گرما دم در سرمایہ و در بہار دم و در خزاں و جو دشما غنیمت است۔ بل انحصار شب بر روز و انحصار نہار بر شب است۔ شمارا مسامحت و مصالحت با یک دگر باید نمود۔ مبادا کہ از جنگ و جدال و نزاع و قتال شما ہرج مرج و در کار جہانیاں پدید آمدہ نظم جہاں و کارگرہ دوراں زیر و زبر گرود۔

چہ پنجاب انتخاب ہفت کشور | قسم خور وہ بخاکش آب کوثر
زہر آنکہ تا آید بہ پنجاب | دل کشمیر صدمی شود آب

ملا غنیمت کہ فافلہ سالار طریقت و پیشرو راہ حقیقت است کہ گفتن اشعار جملہ در وصف پنجاب ہیچ مبالغہ نہ نمودہ بل راست گفتہ و در حقیقت در حقیقت صفتہ۔ زیرا کہ اقلیمی از اقلیم سبہ جہاں ولایتی از ولایات دوراں در خوبی آب و ہوا و فوحت فضا و مناظر زیبا و مناظر دل کشا و حسن دل ربا۔ و مرغزار ہائے جہاں فرا و مجاہد جان باز و محبوبان دل نواز مثل آں بر روئے زمین یافتہ نشود۔ مناظر قدرت و مناظر فطرت مثل میدان و کوہ سار و دشت و جبال و انہار و آبشار بہ آں کثرت کہ در پنجاب مشاہدہ گرد۔ مثال آں محال است رفت کوہستان ہمالیہ ہم چنان برف باری۔ و آب جاری و دیگر مناظر قدرت کہ تعلق بہ آں وار و متعلق بدیدن دارد نہ بشنیدن۔ خطہ مذکور را عنی پنجاب از کثرت انہار و دریا و آبشار آں قدر سرسبز و شاداب است کہ مثل آں خطہ حضرت آفریدگار نیا فریدہ و قطعہ مثل آں چشم تیار ندیدہ۔ بہر سرزمین کہ نظر اندازیم از کثرت گل و ریاحین و شتہ نگاہ رنگین دہر ہوتہ کہ دست ز نیم مثل گلستہ ہمایس می گرد۔ سبحان اللہ چہ جائے ست و لہر باد چہ مقامی

در بابت قصص پنجاب بہ کمال اتقان

است فرحت فخر کہ باشندگان ممالک و در دوست آئندہ آں را الطحائے و ماولے خود می سازند
 تیغ جہاں بر صدق این دعویٰ مشاہد صادق البیان است۔ زیر کہ حملہ آوران ایران توران
 و بچہ تازان عرصہ دوران کہ داخل ہندوستان شدند۔ باعث کشش ایشان ہمیں سرزمین
 پنجاب کہ سر تار گلشن شاداب ست بودہ۔ اگر قوم آریا نزول بہ پنجاب نمود اولاً ہمیں جا
 فروکش شدہ زنگ کلفت زدود و بیا شود۔ بعد از ان عازم ہندوستان شدہ۔ در نہ در خشک
 میدان ہائے ہندوستان این چنین گلشن بہار و گلستان پُر اثمار موجب دل بستگی شان
 نبود۔ یادگار ہائے تاریخی کہ بہ کثرت و عظمت تمام اینجا یافتہ شود۔ در قلبی از اقلیم بنظر نمی
 آید۔ شہر دہلی۔ لاہور۔ ہستنا پور۔ تملکسلہ۔ تھیر کرات این اجمال است۔ پنجاب راہم از
 کثرت آبادی فخر تمام حاصل است۔ و باعث کثرت آبادی عمدگی آب و ہوا و روانی نہر و
 ہدیاست۔ آب و ہوائے این خطہ آں چنان است کہ اگر تہ تعریف آں شعر ذیل گفتہ بود و راست
 خطہ پنجاب دارد آں چنان آب و ہوا کہ طفیلش مردہ صد سالہ زندہ می شود
 زیر کہ اکثر مقامات صحت افزا مثل مری و شملہ آں چنان است کہ مریضان امراض مزمنہ
 یا بوس الیجات شدہ آنجا می روند۔ و از سر نو زندگی جاوید می یابند۔ اعتدال آب و ہوا بیش
 بر صحت و لذات انائی باشندگان اثر تمام دارد۔ شجرہ شاہد است کہ در موسم صربا برودت جانگزا
 مثل برودت کشمیر کہ داغ نہ سینہ زمری است بنا شدہ۔ چنانچہ ہمیں خیال را مولانا معنی داشته
 می فرماید۔

خنک آنکس کہ در ایام صربا دریں گلشن بود گرم تماشا

پیش سبزہ زار پنجاب مغزار ہمہ اقلیم جہاں زار و نزار است۔ چہ در بہار و چہ در خزاں
 چہ در زمستان و چہ در تابستان سبزہ زار مثل فرش مخمل می نماید۔ و قطرات شبنم بر آن ہاں
 خوبی ریختہ کہ کسی گوید شیلہ زہن گل شیر خوار بر سبزہ زار ریخت یا آنکہ دُر ہائے آبدار بر فرش
 مخمل سبزہ زار ریختہ یا قرص ہائے کافور یا ذرات الماس بر زمرد ریختہ۔

در دیہات و قصبات گرم بازاری حین بتان آفری جلوہ گر و در بازار حسن شان عشاق
 دل باز باہر آرزوینا ز پئے سودا سودا در دل داشته مثل سودایان و دیوانگان در بدر

نظر سے آئندہ چنانچہ مولانا می فرمایدے

بہر شہر شش بتان گرم بازار   پٹے سودا دل عاشق خسریار
خوبی آب و ہوا بیش باعث این شدہ کہ جوانان رعنا حینان بے ہمتا و معشوقان دلریا
باقدر بیابان نظری آئندہ

بہر شہر و بہر قصبہ ہر وہ   پیری سپیکر جمال آرا ہماند
بہ پیش حسن شاں حور این جنت   خجالت ہاکشند و در خفا ہند
از ہمیں است کہ گفتہ

ندیدم کشورے غارت گرتاب   بخوبی ہائے حسن آباد پنجاب
خوبان پنجاب و حسینان این خطہ پاک بوصف ہوش ریائے آں چنان مشہور و رنگار
و معروف ہر دیار اند کہ مردم باشعور از نزدیک و دور این جا رسیدہ متاع صبر و تحمل از
دست می دہند حتی کہ گوہر جان ہم در ہوائے شان می بازند قصہ میز اعرت بیگ تاہر
بلخ و بخارا کہ قصار داخل این خطہ (کشور غارت گرتاب) رسیدہ و شہرت حسن سوسنی
ساکن گجرات شنیدہ مصائب و تکالیف کہ در را و عشق پیش می آید۔ از اں دست نکشیدہ
حتی کہ آن ہر دو عاشق صادق ہم معشوق و ہم عاشق غرق در یابے چناب شدہ شہرت عام
بقائے دوام حاصل کردند ہم چنین قصہ ہیر و رانجھا ہمیں کیفیت وارو۔

راست این است کہ در وادی چناب کہ من جملہ از پنج آب است باری نعلالے
تاثر عشق بریا فریدہ۔ سرزمینی کہ سیراب از این رود می گرد۔ مثل ضلع گجرات و جھنگ در
حسن خیزی و جان بازی نظیرے ندارد۔ ہر ذرہ خاکش ذرہ شعاع مہر و پیش ہر قطرہ آبش
قطرہ آب حیات حکم زہر دارد۔ پس چوں صورت حال بدیں منوال است اگر آب کوثر بخاک
اوقم می خورد بیچ تعجب نیست۔ چوں بتعریف آں این شعر صادق آیدے

ساکنان عرش باسکان فرشتش ہم نشین   طائران قدس با مرغان بامش ہم زبان
از ماجرائے ماجرا و کنجاہ ہر کس واقف و آگاہ است نہ بہوت راستی آں دانسان ہر
باشندہ آں شاہد و گواہ است۔ وجود ماجرا و کنجاہ ہم از معتنات (غنیات) شمرہ شود۔ بلحاظ

حسن خیزی و استعداد ادبی۔ ایں دو مقام ہم باز یکہ عشاق و اوباہوہ اندیش مثل ملا غنیمت مصور
تصویر حسن و عشق و اوصاف گرا جذبات محبت و الفت و شوق وصال نہ زمانہ ماضی و نہ در
حال دیدہ شد۔ حقیقت ایں است کہ شاعری ہم عاشق صادق مثل ملا غنیمت بمنزل اُفت
و محبت رہ سپر و شاہدے مثل شاہد ماجرا از کتم عدم بمنصہ شہود جلوہ گز نہ شد۔ سجان اللہ
تعالیٰ چہ سرزمینی راست دل کشا و چہ ولایتی ست فرحت افزا و چہ تعلیمی است محبت زا کہ بہ
سبب کثرت گلشن و گلزار و نہر و آبشار و اغ نہ سینہ کشمیر است۔

لے کشمیر بود تمنیات ز ابتدا بہر چہیں ولایتی سرسبز و دل کشا
گلستان کشمیر مثالی است از گلشن شاداب پنجاب کہ بر ساحل رود جہلم و پنجاب
یافتہ شود۔ ہم چہیں سیاہ آب ہا و آب رواں کہ در پنجاب بنظر می آید۔ اں چناں بے مثل
و بے بدل کہ دل کشمیر ہم آنرا دیدہ بے دل گرو۔

راست ایں است کہ رود بہت (جہلم) و پنجاب کہ از کوہستان کشمیر بہ ملک پنجاب
می آید خراجی است کہ کشمیر بہ پنجاب می فرستد۔

اگر ساکنین بہشت ہم خواہش آمدن بہ پنجاب دارند داخل استعجاب نیست۔ زیراکہ
در آنجا مثل وادی چناب و طاس راوی کجا بچوئے۔

بدہ ساتیئے باقی کہ در جنت نخواہی یافت کنار آب رکنا آبا و گل گشت مصالے را
سرزمین پنجاب مظهر اولیا و اقطاب بودہ سرآمد سبعہ اقالیم جہاں گشت چنانچہ ہجرات
دہلی و ملتان پُر از مقابر شان است۔

حُب وطن

(۱) ہر آں تعلق و پیوستگی کہ انسان بہ زاد بوم خود بصورت محبت داشتہ باشد وطنیت
یاحب الوطن کہتہ می آید۔ اں محبت محض نمی باشد۔ گزشتہ ازان نتیجہ است رفاقت ہائے
بسیار را و اثری است ازان اثر ہائے خاص کہ از درون پردہ ہائے دل مے خیزد۔

بہ وطن دلپسند ماننا عامی باشد۔ نیز و سلا و دوستان شفیق عزیزان رفیق۔ و خیر خواہان انیق
 دایم کہ هیچ کس در جہاں با ما پیوستہ تر و مارا محبوب تر از ایشان نیست۔ امید رنج و مشادمانی ما
 بہ ہماں وطن وابستہ است۔ میوہائے نچوہ و گلہائے آرزو از برنخل ہماں بر می صنیم خیالش
 ہر لحظہ بہ سویائے قلب جائے گرفتہ۔ چہ از آب و گلشن آفریدہ گانیم بہ تفحات نسیم آن شگفتہ ایم۔
 بزرگان ما از خمیر خاکش برآمدند و میان زمین آن فرو رفتند۔ تو گوئی بر بہرہ روئے زمین ما جائے
 نئے نیم کہ ما را زیادہ عزیز و گرامی تر از اں باشد۔ این است کہ در سیمہ انسان محبت و وطن جوش
 زن مے ماند۔ ہمیں محبت است کہ بواسطہ آن کو شک بادشاہ و کلبہ و درویش بے آسیب
 است ہر رسم و آئینے کہ در ملک خود جباری و رواں است ہر چند فرسودہ و کھنہ کہ باشد
 بہ دل ما چسبیدگی تمام دارد۔ چیز ہا کہ اکثر پیش نظر ما می گردود ما بدان خود گرفتہ باشیم۔ محبت
 بدان لازم است۔ برگ و لولائے ما ہر قدر کہ از قدر و منزلت بے برگ و لولہ باشد ما را گرامی ہست
 آن سریر و صندلی کہ گاہے پدر بران جلوہ مے نمود۔ و چرخہ کہ گاہے مادر اں را مے گماشت
 اگر چہ بہ کہنگی و فرسودگی بوسیدہ و از ہم ریختہ باشند بہ نگاہ داشت خاص می نمایم کہ گاہے
 نشینگاہ با یاد دوست از انیز مالک بود۔

(۲) ایں ہم باید ہمید۔ تنہا تحریکے کہ از بر لے حب وطن باشد و طبیعت گفتہ نئے شود۔
 زیرا کہ اں چیزے و گرامی است۔ کہ فرائض و شرائط اں خیلے دشوار گزار و مشکل است و عہد برائی
 از اں ہم کار آسان نیست۔ اثر و نشان اں محبت ایں است کہ ما توانیم در ترقی و عروج ملک
 خود نگ و دو کنیم۔ و ہم جنیں ہمہ قوت ہا و لیاقت ہائے خود را در محو بے نشان کردن جنیں
 امور صرف نماییم۔ کہ از ارمک و مایہ و مال اں باشند۔ ہر کس می تواند کہ بخش خود و دین کار مبارک
 بردوش خود گیرد و حقش ادا بکند۔ از نفس خود بر لے و دیگران بخوئے برا نگیزد۔ کہ شائش و در پیش
 گیرند۔ باید کہ خیر خواہ اں کساں ہمہ باشند کہ بالائے سرش عنان حکومت در دست داشته باشند
 بلفظ دیگر فدا کار و وفادار حکام خود باشند۔ بہ قوانین و آئینہائے ملکی و ملی خود یکلی تن در بند ہد
 و تا بتواند آداب و اطوار را ہم نگاہ داشتہ و دستور العمل ملکی را بگردن خود گیرد۔ یعنی اطاعتش
 ہر چہ تمام تر سجا آورد۔ و گرانیکہ کوشش نماید تا سعی اں مفسدان و کاراں مفتریان کہ دائرہ فساد

و تخم عناد پر کشت زار قلوب طبقہ جبال می افشانند۔ با سے نیا و سو سوے نہ بخشند و بے نیل
 مرام ہر عقاب خود شاں برگردند۔ و گراں بیک جان خود را بدیں ہم گرداورد۔ کہ کن فتنہ پردازاں را
 کہ بہ چیرہ دستی خود می خواهند تا در محاصل و خراج نقصان راہ یافتہ موجب زوال نظام خود
 ہند۔ ابیر خود چنان در افشار ہا بہ بند و سربز انو بنشانند کہ باز گرو فتنہ ایشان بر خاستن نتواند۔
 در آسودگی مردم و در امن و انصاف ملک پیوستہ اعانت نماید۔ علاوہ بریں خود را در ترقی
 علوم و در اصلاح اخلاق میان ملک خود ہموارہ پرداختہ دارد۔ ایں دو امر ازین چنان است
 کہ آدم از ہر کدام رتبہ و طبقہ کہ باشد بہ مادہ آں ملک خود را فائدہ استوار و رفاهیت پائدار
 مے تواند رسانید۔ الا ہمہ شرائط را کہ ذکرش بالا رفتہ ادا آنکس مے تواند کہ ملک را
 فدا کار حقیقی باشد۔

(۳) صاحب دے انفرنگیاں می گوید۔ دریں روز ہا غوغائے حب الوطن و جو محش
 وطنیت کہ بر پا است سولے رنگ جو صنگی و تعصب چیزے و گرنیت کہ موم آزاد و رنگ
 گریزی قومی۔ نفرت ملی و ضد باہمی بروزے دہند۔ وطنیت در اعمال شاں بنام ہم یافتہ
 نمی شود۔ الا آنکہ بہ حرف ہائے عجب و تکرر و کلمہ ہائے ریاد و نمائش خلق خود مے درند و مغز
 مردم مے خورند۔ گاہے برائے استمداد و اعانت و ادیلا کنند۔ گاہے سرود ہائے قومی مے
 سرانید۔ گاہے علم آزادی بر دوش می دارند۔ وقتی بد کرداری ہا کہ بعلاج درست فتنہ و
 رنجہا و مصیبت ہا کہ رفت و گزشت ذکر آں ہمہ بہ تکرار کردہ می شود و سروداں سرودہ۔
 ملکہ کہ وطنیت آں را ایں حال باشد۔ لاجرم مورد لعنت ایزوی خواہد شد۔ غایتش چنانکہ
 از برائے خیر خواہ شدن ملک و ملت یک ایں صورت بدست راست ہماں طور یک
 صورت نیک ہم دست و آں اینکہ انسان چنان کار ہائے خوب بچند کہ بہ آں ملک طاقتور
 سرفراز و بلند اقبال بشود۔ دریں راہ فرض خود را بہ راستی۔ درستی و دلیری ادا نماید۔ روز ہا
 را در دیانت و امانت بہ شب مہراج برساند و شبہا را در توسل و اعتدال بہ صبح گاہ کمال
 سرانجام۔ ہموارہ اندول بخوابد و موقع ہائے خوب از برائے عروج ملک ادا نماید۔ و گراں اینکہ
 نگذارد کہ مردم را ذکر خیر خواہان ملک از یاد بردود۔ یعنی آں پاستان ہوا خواہ کہ دوزبان پیشین

جست بزرگی ایشان بہ آفاق رسیدہ و پیشین بیناں کہ برائے مذہب و آزادی خود مصیبت
ہائے کلاں - رنج ہائے بیکراں و جفاکشی ہائے گراں بردوش جاں برداشتند و سرشاران
سرموئے تابیدہ - ایشان عظمتی و عزتی بدست آوردند - کہ نقش آں صفحہ روزگار گاہے نحو
سخو اہد شد - نیز قوم خود را زندگی و حریت و بہ قوانین و دستور ہائے آزادانہ زوائد بے پایاں
و عوائد نمایاں اکتساب فرمودند -

(۴) حالت انسان از حالت نباتات و گرگوں است - نمی شود کہ انسان بہ ترقی و تازگی و
شادان یا بہ سبیری و گندگی بزرگی و عظمت یا عزت و ذوار حاصل بکنند ہمیں طور حال اقوام
است کہ اقوام بہ زیان و شدن تعداد مردم عظیم ایشان نمی شوند - چہ کثیر النعداد شدن چیزے دگر
است - عظیم ایشان شدن حال دگر - این خطائے است از غلط فہمی زائیدہ کہ در فہم
ہائے بعض مردم مرکوز و جاگیر است - کہ قوم کثیر النعداد را عظیم ایشان می گویند - فی الواقع کہ
پیش قومی ملکی باشد خیلی طویل و عریض کہ آبادانیش ہم کم باشد - الا آں قوم از عظمت حقیقی
تہی دست باشد - بونان چنداں ملکہ کلاں نبود - عاصمہ آں کہ اتیختز نام دارد در آبادانی
ہم قابل توجہ نبود - الا آں نور علو و فنون و در فلسفہ و حکمت و در فداکاری و وطنیت چہ قدر
عظیم ایشان بودہ - پس چہاں تہ ترقی قومی را سہل انگاری - سستی - غرض پرستی و بدکاری افراد
مادر و پدر است - راست ہمیں طور ترقی و عروج قومی از محنت مستعدی - راست کرداری
و درست اعمال افرادے زاید - ما تو گہ شدہ ایم - کہ اکثر اوقات بدی ہائے جماعت خود را
نوجہ ہر میدان و ایم و نمی متحم کہ آں بدی ہا نتیجہ است کہ مفدا تہش بد اطواری ہائے زندگی
ما است - از برائے وقع این معائب ما قوانین و اصول را ہر ہر طرہ نرمی اندازیم الا اسباب
خرابی و مصورت دگر پیدا می شود - خلاصہ مافی الہاب اینکہ رخنہ قومی گاہے اصلاح پذیر نیست
و زخم قومی را اندمال بہرگز صورت نہ بند تا آنکہ افراد و حالت رو بہ ترقی مبدل نشود - خیر خواہی
حقیقی و در حق ملک و قوم خود نہ صرف این است کہ قوانین و آئین ہائے آن تبدیل کردہ شود
یا ترمیمی و راں رود - بل این است کہ کار ہائے بے غرض و آزادانہ بہ قیود و احوال خاص
سر انجام وادہ شود کہ بواسطہ آں دیگر مردم را ہم برائے بلند شای و سرفراز گردیدن رغبت

نام و توجہ بالا کلام در ویل و دماغ بر خیزد۔

۱۵) ہر حالت و ہر امر میں موقوف است کہ آدم بر نفس و جان خود چہ طور حکمران و تسلط است۔ ایس امر غیر متعلق است و توجہ را تا قابل کہ بر اس کس در ظاہر حکومت و گراں باشد۔ آئیں چنداں غلام و بندہ نمی باشد کہ بر سر آں بادشاہی عظیم ایشان جابر و قاهر حکومت و اختہ باشد۔ بل غلام و بندہ آنکس می باشد کہ بر سر آں دیو و جانی اخلاقی۔ شیطان غرض و اہرن بد افعلی سوار شدہ باشد۔ مختصر اینکہ اقوامی کہ نفس خود را غلام و بندہ شدہ می روند۔ ہرگز نمی توانند کہ بہ مجر و تبدیل علم برداران حکومت و ترمیم قوانین و آئین ہا آزاد بشوند۔ تا آنکہ دریں گرداب مغالطہ افتادہ تردد امن اند کہ آزادی بہ حکومت موقوف است۔ چنانکہ ممکن نیست کہ ایس چنین تبدیلی ما از ہر کدم قسم کہ باشد یعنی خواہی تبدیل حکومت۔ خواہی ترمیم و اصلاح قوانین ہی فائدہ بہ بخشد۔ انرا عملی آن تبدیل ہا راست ہماں طور و ہماں قدر باشد کہ قصا ویر میان تبدیل سحری گردش می کند۔

۱۶) اہم قوم ہا بہ افعال و خیالات چند و چند کہ از مختلف نسل ہائے انسان برخیزد تو اہم وجود می گیرند۔ بہ صبر و استقلال و محنت و جفا کشی مردمان ہر طبقہ و رتبہ از کثرت و زراں و ہر ہنگام معاون۔ حکما و مدبران ملکی نتیجہ اہم برمی آید۔ پسینیاں نتیجہ ہائے انکار پیشینیاں را حسب وقت و زمانہ ترقی دادہ ہر گام پیشتر کہ زدہ بہ ارج اعلیٰ می رسانند۔ ہر گاہ کارکنان و کارپردازان پیاسچہ و عملہائے خود کو شش کنند۔ نتیجہ اش ایس می باشد کہ در مادہ علوم و فنون و کسب معاش گوئہ انتظام و باقاعدگی پیدائی شود۔ پس بہ اقتداء روش فطرت و طریقت قدرت نسل زندہ (موجود) وراثتی عظیم از بزرگان خود می یابد کہ بہ محنت و علم و ہنر ایشان در وجود آمدہ بود۔ ظالم است کہ آں وراثت ما از رنگاں بدیں عرض می گیریم کہ آں را از فرودہ نکم کردہ۔ بر نسل آئندہ بسپاریم۔ والسلام بالا کرام۔ فقط۔

ابرو باران

۱- قانون وقدرت کہ بران انحصار ابرو باران است -

۲- ابر چہ باشد و چگونہ پیدا شود -

۳- چہاں می بار د -

۴- فوائد باران -

۱) ، قانون قدرت کہ بران انحصار ابرو باران است ،

(۱) منع صداع مطلق و حکمت حکیم برحق بریں سائر و دایر است کہ اگر ظرف پر آب بر آتش نہند آب می جوشد - لابد تجہیر پیدا شود - و بخارات مایہ بصورت دخان تجہیر و متصاعد باسماں گردد -

(ب) چون بخارات مایہ را برو دت ہم رسد باز بصورت اولین عود کند -

(ج) چون مادہ مایہ کسوت طیفہ و دھانیہ را از تن جدا کردہ بہ محلہ کثیفہ تفتیدہ ملبس گردد قیامش بجلابو اسطہ کشش ثقل محال گردد - لاجرم روئے بریں نہند و فرویزد و ہنگام گشتن از ہوا قطراتش شکل مدور اختیار کند -

(د) ابر چہ باشد و چگونہ پیدا شود -

سنت اللہ مذکور را مد نظر داشتہ باید دانست -

کہ قادر قیوم بجهت آبادائی عالم سفلی کہ دست بخت عالم علویت از جا ہائے نماک و نشیب و مغاک و جوئے و آبگیر و آبشار و غدیر و دریا و سحو چشمہ و عیون و غیر ہم ہر جا کہ اثر از آبے باشد بجزارت و قنات و مخاب و خل و خان و بایا و صورت بخا سابیہ اختیار کند و بجهت لطافت صعود باسماں کند و از تلاطم و موج ہوا یک جا ہم آید - و صورت خیم و ساہیلان نیز کہ سماں فریاد کشیدہ شود - اس را در فارسی ابر و بحر بی سحاب نامند چون اجتماع کثیر گرد و برسایہ ہر کویہ و اس منظر می آید و بریں ہنگام اگر باری و وزو کیفیتی عجیب و منظر می عزیز پیدا کند - از منوج باد خشک اٹھی ار کہ

باہتر مری آئید چنان می نماید کہ صوفیان سبز پوش دوش بدوش ہوئے حمد و ثنا ئے خالق بخون
 بوجہ آمد آمد و از تماشا ئے سبزہ زار و نظارہ گل و گلزار سرور سے در خاطر و نور سے در بصر
 جلوہ گر شود۔ و چارہ بجز اعتراف بہ اس صنائع صانع ازلی و اقرار احسان عطائے لم یزلی بنظر نئے
 آید۔ سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید شہر

نعمت بار خدایا ز عدد بیرون است   شکر یا نعم تو ہر گز تکلف در شکر گزار
 گاہے از تصادم قطعات ابر غلیظ برق سے تابد و رعدی غر و صالطہ کہ زمین سے
 افتد نباتات و حیوانات را سوختہ خاکستر سیاہ می سازد۔ پناہ بخدا۔

(۳) باران چہاں می بارد۔

۱) چوں عروس آفتاب بہ حجاب سحاب محبوب گرد و تابش پوشیدہ خوش و کم شود۔ لاجرم
 تنگی پدید آید و حکم قانون قدرت ابریکہ مجموعہ دکان مایہ بود چوں متاثر از جوت شد انتقال
 بصورت موعودہ مایہ نمودہ روئے بتغییر ہند زیر اگر ایں حالت کثیفہ مایہ نسبت بہ لطیفہ و خانہ
 ثقیل باشد لاجرم با سنجاب کشش ثقل عاید ہرگز گردد و قطرات بوقت عبور از ہوا در شدہ
 فرو رختن گیر و ہمیں ریزش مسلسل را باران و بارش گویند۔

و ایں آب مقطر قبل از رسیدن زمین بنایت لطیف و بے کیف رنگ و بو و طعم
 باشد اکثر الناس ایں آب مقطر زمین نارسیدہ را بنظر دلف بولرین جمع نمودہ بادویات بکار بر بند۔
 و نامت مدید و عرصہ بعد بیخ تغیر را ورہ نیاید ہمیں آب است کہ از در بار گوہر بار بوسیت خلعت
 اعجاز رحمت و شفاور بر کردہ بخلاق نرزد لاجل از فرمودہ بخت زمین موعودہ اعجاز مسجائی نمودہ بہ سبزہ
 و سبل و غنچہ گل زندگانی بخشیدہ مایہ و ارجیات حیوانات گردانیدہ چوں تاد مطلق و خالق برحق
 جوہر تواضع و انکسار و طبعیتش و دلچست نہادہ بنابر ایں ہوا رہ سطح خود ہوا را شستہ باشد روئے
 زمین پست نہادہ در آگیر و غنیر و غیر ہم جمع ماندہ و اکثرے ازال و دروں زمین منجذب گردد
 کہ باز بصورت چشمہ سر بر آرد۔

و آنکہ باز از تابش آفتاب بصورت بخار اختیار نمودہ صعود و آسمان نماید ہمیں در مسلسل
 بتا آنکہ نظام عالم قائم است قائم و ثابت ماند۔

(ج) انقلابات دیگر کہ درتجیر مائے رونماید۔

چوں برودت متجاوز از حد معینہ مذکورہ کہ دغان از ان شکل آب پذیرفته بود بدو رسد
 و در جہ حرارتش فروتر از نقطہ انجماد گردد۔ قطرات باہم گرد مخلوط شدہ شکل غلولہ بلورین منجمد
 گشتہ میرزد ہمیں بیزہ ہائے یخ بستہ را تگرگ و زلار می گویند۔ گاہے ایس بیزہ ہائے بلوریں
 خوردک باشند کہ ہیچ ضررے بہ کشت زار ہائے اذیشان نمی رسد۔ بلکہ گاہ گاہ مفید ثابت می شود
 و لاچوں پارہ ہائے کلاں ہم شدہ فروزہ آفت عظیم برپا کند۔ در حق حیوانات و نباتات حکم غضب الہی
 وارد و گاہے چوں پارہ ہائے ابر را برودت شدید بہ ہم رسد۔ قبل انیں کہ کسوت آبی در بر کنند
 بہماں صورت منجمد گشتہ بوجہ ثقالت بچون پنبہ مندوف بزمین رختین میگرد و ہمیں برف است کہ
 ممالک سرد بر تودہ ہائے کلافے تہ بہ تہ مثل کوه ہائے پدید آید۔ و بر کلہ کواہے اسود کوہے ابیض بچو
 تودہ بلوریں جلوہ گر شود۔ و در آغاز فصل بہار چوں حرارت برودت آمیز و قاتل اش آفتاب تیزتر
 گردد۔ باز شکل آب اختیار نموده رو بہ آبادانی نهد۔ بمیدلے

ہوا بر برگ گل تمکین شنیم مے کند حاصل نگاہ شونخ ماہم کاش برودش میاگرد

۴۔ فوائد بازان۔

فوائد بازان بے حدود است کہ در حیطہ تحریر ننگی دور احصار شمار نیاید۔ رحمت حق است
 بحق تندرستان و شفا بہ بیماراں و آب حیراں بر زمین مرده و نالے پر انگبین بہ نئے شکر سپردہ فوارہ
 بے ایس آفامہ۔ مایہ بحر و کان۔ دایہ نخلستان۔ حیات ہر ذی حیات بدو پیوستہ و رشتہ نگاہین
 بدو بستہ۔ گوش گل را در است و دہن غنچہ چرند است۔ گوہر بدریا بخشیدہ و جواہر بہ معاون
 سپردہ زریزی گل و مشک بیزی سنبل ہمہ از برکات انیں مایہ حیات است نیز گلی گل ہائے
 رنگیں و شیرینی میوہ ہائے شیریں ہمہ از فیوض و کسوت ہر گل بہر شاد و دوش زریکف و ہر غنچہ بہمت
 فدائے سرش سرکف است۔

نصارت صحاری و کوہ ہار و جلالی و زقاصی آبشار و دوانی و چنبار ہمہ از برکات مواہب
 باران رحمت است کہ ہمہ را بہر جا بکمال رسد نہ از مرز و روعے کشیدہ نہ افستی بگلشن و در بیدہ و نہ از
 سنگ و آہن و امن چیدہ نہ از ریاض و چنار ہوے لے شمیر ہ

باران کہ در لطافت طبعش خلالت نیست   در باغ لاله رشد و در شوره بوم خس
 نیشکر کہ پر از نیشکر است از دست و تلخی و تلخ کامی خرنہ بہ ہم بدوست بلکہ مایہ طعم تلخ و
 شبیر ترش و کمین خود بہ دوست گئے در کسوت لوزانی جلوہ نماید گئے لباس ظلماتی پدید آید
 کا ہے قبا ئے قلمکار دربر کا ہے کلاہ زر کار بر سر میوہ ہائے گوناگوں و گل ہائے بو فہوں بہم
 از شجاعت باران است۔ جائے طمرہ برف دجا ئے نزالہ فکرت است۔ وقتے بصورت لالہ
 آبدار بر فرش زمر دین پریشان وقتے بگل سبک مروارید تابدار چوں آویزہ گوش حسینان
 بختار برگ گل آویزان است۔ الحاصل کیفیت مناظر و مظاہر موجودت کہ در مطای اوراق
 کائنات منظوی است۔ بفرمائیے۔

دالان نگاہنگ گل حسن تو بسیار   گل چین بہار نوز و دامن گلہ دارد
 بہ سحر و تقریر و غنجد۔ مرزا بیدل رحمۃ اللہ علیہ می فرماید
 بحال خالق انس و جان نہ زمین رسید نہ آسمان   بصدف کسی چہ بد نشان ز حقیقت گہ آفرین

سفر

تا بد کلان خانہ در گردی   ہر گز ای خام آدمی نہ بشوی
 برو اندر جہاں تفرج کن   پیش از ان روز کہ جہاں بوی
 " فکر یہ کس بقدر ہمت دوست "۔ اگر ایں قول متداولہ را عکس نہند۔ بدیں امر خوب
 صادق آید۔ کہ انسان جملہ حیوانات فکر بلوغ دارد۔ ایں ہمت ہمت او نیز بالا تر گردد۔ و چون
 طیور و وحوش و دواب آن قدر بہ علم بہرہ دارند کہ موافق ضرورت ایشان است بشکلات تربیت
 بچگان چتوے خوراک وغیرہ و آن ہم خالق بیچون مقرون بہ پیدایش ایشان مجبوراً عطا کردہ
 مگر چوں دائرہ احتیاج انسان محیط عالم است و تماشا تلاوم واپسین باقی ماند۔ بنا بریں اور محتاج
 است۔ علم کافی را و تجربہ دانی را و ایں از روی حکمت ہویداست۔ کہ الانسان مدنی بالطبع
 یعنی بنی نوع انسان محتاج یک دیگر است۔ نہ اوصرف برائے تزویج و حجیر اگر ایں ضرورت

نسل حیوانی ہم دارد۔ بلکہ زندگانی آرام میر کردن و مصائب یک دیگر را کم نمودن محافل عیش
 و نشاط و مجاس طرب و انبساط سوگواری و اعزاز اداری الغرض کارے نیست کہ بجز مصائب
 و مخاطبت سرانجام پذیرد و چون آدمی زادہ خلیفۃ اللہ است۔ لازم است کہ اواز علوم کلی
 واقف باشد و از مضامینات و نواحیات باخبر و از متعلقات خودش نیز واقف شود۔ چون از
 خطوط و مضامین خود ہم آہم ہم آگاہ باشد واجب است کہ انسان نہ صرف از صعوبات حال رہائی
 یابد بلکہ بصورت حفظ مانع تدابیر دفع تکالیف منتقل بیندیشد۔ و او کہ در بحر و راکوہ و
 وادی سکونت پذیر است۔ دور دریا ہزارانی می کند و بر باد طیارہ ہرانی محتاج علم نواحیات
 و مضامینات خود است۔ و چنانکہ پیشتر ذکر شدہ۔ کہ ہمت حضرت انسان بقدر فکر او باشد۔
 و چون فکر از سائر حیوانات بلیغ دارد۔ ازین ہمت ہمت او نیز بلند تر باشد و چون ہم آہم ضرورت
 و بسع است۔ بلکہ وسیع تر۔ ازین ہمت واقفیت و علم او نیز وسیع تر باشد۔ و چون واقفیت
 اشیاء بجز اثبات طلب و اشتہائے حقیقی حاصل نمی شود۔ و بدوں تجربہ و مشاہدہ آن شیخ چہیز
 حاصل شدن ممکن نیست۔ پس لازم آمد کہ انسان را برے بود و فایش و سامان معاش خود و
 بہر رفع حاجات و طلب علم و فضل سفر ضروری است و حکما گفتہ اند "البرکت فی الحریکۃ" و ستر
 ترقی عالم و حرکت مخفی و محتجب است۔ دین ایام مغرب بر مشرق سبقت برہہ۔ اگر د علوم و فنون
 ہمارت دارند اہل مغرب اند۔ و اگر فرست قوانین آئین سلطنت را ملاحظہ کنند۔ نام اہل مغرب
 یابد۔ کہ کئی و باد و بہیائی و صحرا و دردی و سنگ فرسائی کسانیکہ نمودہ اند اہالی فرنگستان اند۔
 و بحر ہزارانی کردند و بر باد طیارہ را بچو طائرے پرانیدند عین بحر انکا اہل معلوم کردند۔ و بلندی
 کوہ ہمالہ پیوند۔ صحرائے اعظم را نور دیدند۔ و جنگلات روزہ (امریکہ) را طے نمودند۔ در
 جانب دیگر اہل ایشیا اند۔ کہ پا از خانہ بیرون نمی نهند۔ بہ زمانہ کہ سفر و سیاحت مے نمودند
 مالک مغرب و مشرق بودند۔ و از وقتی کہ کابل و کم ہمت شدہ از خانہ و قدم بیرون نہاد
 گنا عظیم خیال کردند۔ از علم و ہنر بے برہ شدند۔ فارغ البالی و خوش الحالی بہ علم و ہنر
 رونق یابد۔ و علم و ہنر بجز اشاعت و ترویج ترقی نہ پذیرد۔ و از تبادول تقویت یابد بصورت
 و گیرخت اقامت بندد۔ و ارسطاطالیس گفتہ کہ علم و ہنر از کابلان گہر یزد و مہنگان

اورا حاصل کنند۔ تمدن محتاج تعاون است و تجر و حشمت آمیز۔ و تعاون محتاج ارتباط با یکی است۔ و ارتباط با ہمی بجز حرکت پیدا نمی شود۔ و از وقتیکہ اہل فرنگ متحرک گشتند و اساکن ایشان حاکم گشتند و ماحکوم و چون سفر انظر گفتند ایشان غالب شدند و مغلوب۔ و چون دست و پا را جنبانیدند۔ گنج یافتند۔ و ما سنج و چون عبور در یائے شور را سعادت دانستند و انکبت و شقاوت۔ ایشان بر اوج اقبال رسیدند۔ و باور حفیض زوال زمین مانعیم۔ ہر فتحہ تاریخ سلام از زبان حال بی گوید۔ کہ اگر مسلمان نخواہد کہ در بہشت بریں رسد۔ باید کہ عالم زیریں را بخور بنید و این رائے بود پوشیدہ کہ بحر اسلام و مغرب و مشرق موجزن گشت۔ انکوں حالت اسلام در روز روشن ظاہر ہمہ انبیاء و اولیاء و ائمہ دین و جملہ مشائخین مسفر نمودہ اند۔ حضرت محمد صاحب علیہ افضل الصلوٰات و اکمل التجات چوں ضرورت محسوس نمودند انکہ بہ مدینہ ہجرت نمودند و نتیجہ ہجرت بود کہ جملہ بلاد عرب را زیر علم اسلام آوردند و ہر ذکیر حضرت مسیح علیہ السلام بہ دربارہ سفر کردن منقول است کہ آن حضرت تا بہ اقصائے ہند سیاحت نمودند و حضرت موسیٰ علیہ السلام از کنعان تا بہ مصر سفر کردند۔ و بہ ہمیں طور جملہ دانیان و ماہران طبقات الارض سفر را وسیلہ ظفر گفتند و بر یائے ایجاد و تحقیق و اختراع و تدقیق را وسیع کردند۔ کولیس اگر آہنگ سفر نہ نمودی۔ امریکہ را چگونہ دریافتی و کنگ صاحب اگر پایے خود را جنبش نمی دادند حالات قطبین بر عالم بہ چه طور روشن می شدند۔ لقمان نیز سفر کردہ است اگر چہ او با شندہ نوبہ بود۔ مگر اکثر بلاد افریقہ و ممالک یورپ را سیاحت کرد۔ ابن بطوطہ۔ شیخ سعدی بہ ہونگ سانگ در مقام عالم گردیدہ و برائے ما معلومات مفیدہ گذاشتہ و رفیق سیر و تاریخ و آثار قدیمہ مایہ گراں بہا افزودہ مشکور عالم شدہ نام خود را بر لوح و شربت نمودند۔ بزرگان دین کہ زیارت قبور را روا داشتہ یا مجتہدین ملت کہ حج را ثواب عظیم گفتند۔ و انستند کہ زائر را علاوہ زیارت حصول عجایب و غرائب نیز خواہد شد۔ و در بابہی مسائل مذکور اگر اختلاف واقع شود بطریق احسن فیصل خواہد شد۔ و ہر سال کہ عالمان جہان ربط بہ یک دیگری پیدا کنند۔ تضاد و تباہی در رولج و مسائل نخواہد شد۔ و سیاحت مطالعہ صحیفہ قدرت می کنند۔ و مخلوقات بوقلمون موجودات گوناگون را می بیند۔ بر رائے اہل وطن توا دیو روزگار می آرد و خویش و لواحقین

خود را واقفیت جدیدی دهد۔ و در ملک خود ضائع و بدلائع عجیب را روح می دهد۔ لقصہ اگر
خواهد۔ وطن خود را نگارخانه عظیم سازد۔ و هزار ہامانی وار رنگ پریدہ کند۔ در زمانہ حاضر می
بینیم کہ اہل جاپان و نظم و نسق و اتق و فتق عالم ترقی بے نظیر کردہ اند۔ و چینیان قدامت پسند
کہ اہل دنیا را حقیر دانستند۔ تقلید اہل جاپان نمودند۔ شاہ ناصر قاچار والد مغفور بادشاہ حال
بہ نفس نفیس خود در رنگستان سفر نمود و بارہا در فرانس رفتند۔ آئین و قوانین سلطنت را
ملاحظہ نمودند۔ و مفیدہ و نجات دہندہ را در ملک خود ترویج دادند۔ بیشک سفر سفر است لیکن نہ در
زمانہ حاضرہ نیز کہ بہاب سفر و ذرائع سیاحت آسان است کہیں بتواند کہ سفر کند۔ از مہمبئی
تا لندن بہ چند روز می توان رسید۔ شیخ سعدی در گلستان می فرماید۔ کہ خواند سفر بہ پار
است و عوائد آن بے شمار از نزهت خاطر و جرم نافع و دیدن عجائب و شنیدن غرائب و
تفرج بلدان و محاورت خلدان و تحصیل جاہ و علم و ادب و مزید مال و کمالت و معرفت یاران
و تجربت روزگاران۔ چنانکہ ساکنان گفتہ اند۔

تا بدگلن خانہ در گرمی ہرگز لے خام آدمی نہ شوی
برو اند بہاں تفرج کن پیش ازان در کجہاں بروی

مقاصد زندگی

زندگی اشرف الکائنات رشک حیات جمیع مخلوقات است زندگی انسان ضعیف
البنیان رشک زندگی جمیع حیوانات و فرشتگان است ملائکہ با وجودیکہ از آلودگیہائے
جسمانی و روحانی پاک اند۔ مگر تا ہم بر کسوت انسانی رشک می کنند و حکیم مطلق کہ سائر کائنات
را برائے حضرت انسان خلق کردہ۔ چنانچہ در تورات مکتوب است یا ابن آدم خلقتک لاجلہ۔
و خلقتک لالشیاء لاجلک دلیل شرافت انسان است و در کتب فلسفہ ہند ان مہطور است
کہ روح اولیس بسیار اعمال نیک کردہ کہ او را جامہ انسانی عطا شدہ بلکہ می گویند کہ ایں شمرہ
ہزار ہا کالہ است انیس ہمت زندگی انسانی گوہر نایاب است۔

و در کتب حکمت مذکور است که حضرت انسان را کمال بعد از پیدایش او حاصل گشت۔
 و ملائکہ را کمال مقارن از وجود ایشان است۔ این عطیہ عظمیٰ و مہمت کبریٰ صرف انسان را مرحمت
 شدہ خلاصہ این مقدمہ این زندگی انسانی چیزے است۔ اگر انہما کہ بہ مقابلہ آں مہمہ عالم ہیچ
 است۔ پس واجب آمد۔ کہ آدمی این جنس ناوہ عطیہ خداوندی را در مصرف نیک صرف کند۔
 دلچہ اش بلکہ دقیقہ اش را را محال نہ سازد یعنی اندیشد کہ او بہ طور زندگی خود را کامیاب مے
 نواں گردانید۔ و مقاصد زندگی را ہر وقت پیش نہاد بہت خود سازد۔ و مقاصد زندگی را در پہار
 شعبہ تقسیم می توان کرد۔ اول ترقی جسمانی۔ دوم ترقی اخلاقی۔ سوم ترقی روحانی۔ چہارم ترقی
 تمدنی۔ اکنون ما ہر شعبہ را مفصلاً تخریر کنیم۔

جسم مقدم است بر تمام فوائد۔ چہ جسم۔ ..... قیام گاہ روح است یعنی جسم مکان جسمانی
 است۔ و روح مکین۔ و صاحب نام و روح لوس گفتہ۔ کہ جسم مجہد است و روح عابد۔ اگر مجہد
 کند و ملوث باشد۔ عابد از ریاضت روحانی دست باز کند۔ و از پرتو خداوندی محروم ماند۔ و
 انحصار دیگر ہر سہ ترقی جسمانی است۔ چہ حصول زندگی و از نیز مبنی جسم سالم است۔ و خود ہر
 لمحہ زندگی پیوستہ بہ کالبد است۔ کہ ما شینے است غریبہ و کار گاہے است عجیبہ ظہور قدرت
 کاملہ و حکمت بالغہ صانع حقیقی از صنعت ماشین انسانی است۔ پس جسم انسانی را صحیح و سالم
 داشتن مبنی بر فائدہ نا بعد است بلکہ از روی تحقیق کتب مذہبی و آیات و احادیث قدسی فرض
 است کہ ہر آدمی جسم خود را نگاہ دارد و بر اصول و قوانین حفظان صحت کار بند باشد و چون سنیاریا
 و علویان جسم خود را عذاب نہد چہ اگر این داخل ریاضت نیست و نہ در ریاضت این سوئے
 بہم رسد۔ بلکہ اندیشہ زیان ضرر ہست۔ نتیجہ اگر کسی جثہ خود را پرورش کند۔ این کار او داخل در
 ثواب است۔ و پہلو انان ضرر مدعی یک گونه ترقی اند۔ غرض ترقی جسمانی بنائے است۔

اخلاقی

زندگی عالم را۔ و اگر کسی درین معاملہ تکامل اختیار کند۔ یک گونه معاتب خالی نیچوں گردد
 انسان مرکب است از اخلاق بہیمیہ و از اوصاف ملائکہ۔ مگر غضب و شہوت را مطیع و متقاد
 گردانیدن و بہ اوصاف ملائکہ منتصف شدن از سیرت انسانی است۔ و خوف و خطر غضب و
 شہوت۔ سنج و مؤزن۔ غبط و حسد جملہ امراض اخلاق است۔ و از ان اجتناب نمودن و احتراز

کرون لازم۔ اگرچہ اینجا با تفصیل طریق رہائی پر سبز بیان نمودن مشکل۔ بلکہ مضمون رابطہ اول است۔ مگر با بر چند نصائح مفید اکتفا کرو و میان اخلاق را ختم می نمایم۔

(۱) صحبت نیکان۔

(۲) مطالعہ کتب اخلاق۔

(۳) ریاضت بدنی و عبادت۔

۱۔ صحبت نیکان۔ صحبت نیکان چنان است کہ آہن را پارس۔ و کسی را کہ میسر آید۔ گویا نھائے دو بہاں حاصل کردہ ۵

ہمنشین تو از تو بہ باید تاثر عقل و دین بیفزاید
و گفتہ اند ۵

رفیقے نیک باید کردہ حاصل کہ صحبت را شاید ہر سیدل

و از صحبت بد را سبز کردن لازم است۔ چنانچہ مولانا روم گفتہ ۵

الحذر کن الحذر از یار بد یار بد بدتر بود از مار بد

مار بد بر تن زند بر جان زند یار بد بر جان و بر ایمان زند

سعدی علیہ الرحمۃ فرمودہ

و صحبت رفیق بد آموز ہم چنان گماندہ پناہ دشمن آہستہ خنجرے

(۴) گر نشیند فرشتہ با دیو وحشت آموزد و خیانت و دیو

از بد اں جسز بدی نیاموزی نکتہ گرگ پوستیں دوزی

مختصر اینکہ صحبت نیکان را از ہر کجا کہ ہم رسد۔ حاصل کند۔

۲۔ مطالعہ کتب اخلاق۔ ہر انسان را باید کہ ہر روز از اذقات برائے مطالعہ کتب اخلاق

مقرر کند۔ و مثل اخلاق جلالی۔ اخلاق ناصری و محسنی و احیاء العلوم و گلستان شیخ سعدی۔

رباعیات عمر خیام کتب را مطالعہ کند۔ و فرقان حمید و احادیث معتبرہ را نیز وظیفہ خود سازد

و ہم چنین دید مقدس۔ تو را ت و زبور را چہ ہمہ کتب مقدسہ مشمول بہدایات سبحانی اند

۳۔ ریاضت بدنی و نفسانی۔ ریاضت بدنی اگرچہ تعلق بہ ترقی جسمانی وارد سگر برائے

نفس کشی ریاضت بدنی هم ضروری است۔ از بیکاری۔ کاپلی عیاشی۔ خود پرستی وغیرہ دیگر
امراض پیدای شوند و مراد از ریاضت نفسانی آن است۔ کہ نفس را از افعال شیطانی باز
دارد۔ و خواہشات تنبیجہ را متروک سازد و ضمیر خود را جلا دادن مگر از دنیا را عبرت و بدن
وطاعات و عبادات نمودن حاصل می شود۔ ہمدروسی۔ ایثار نفسی۔ فروتنی۔ انکساری
مفید تارج ریاضت نفسانی اند۔ و قابل نمونہ اخلاق اند۔ عبادت اگرچہ داخل در ترقی
روحانی است۔ مگر معاون ترقی اخلاق نیز است۔ پس ترقی اخلاقی را بہ ترقی روح پیوستہ
کردن امر لازمی است۔

ترقی
روحانی

روح چیزی است لطیف کہ پنچہ ذات پاک نورانی از دائرہ محسوسات خارج است
و اواسطہ مستقیم دارد بہ خالق البرا یا در ترقی روحانی منزل است بلند از مدار سرج اخلاق فیلسوفان
ہند و یونان و در فلسفہ روح کمال حاصل کردہ اند۔ مگر اہل ہند براہل مقدونیہ سبقت بردہ۔
مشہور و متداول فلسفہ حال و خصوصاً صوفیائے کرام معتقد این امر اند۔ کہ چون از انسان
پروردہ و بی ہر تینہ و فرق در خالق و مخلوق نماند۔ و بے سائقہ انانیت گوید۔ پس روح انسانی کہ
مطلع الہی است۔ راحت اصلی و نجات ابدی و مرتبہ ہمین وقتی حاصل کند کہ از حقیقت
خود واقف گردد و از اصلیت و ماہیت خود آگاہی آنگاہ مہیہ باشد کہ جذبات نفسانی و وساوس
شیطانی و خیالات من و مانی را ترک کند۔ کہ صعوبات و موانعات و مشکلات و خطرات اند۔
حائل در راہ سبحانی۔ مگر بر بے این محنت خاص و کما راست و ہمت بلند و بجز مدد خداوندی
عمدہ برائی مشکل۔ کسی کہ این راہ پر خطر را عبور کند۔ مرتبہ اعلیٰ علیین را در یاد نتیجہ
ہر کس را لازم است کہ در ترقی روحانی ہم بکوشد۔ چہ عین حیات و ذریعہ نجات ہمین است۔
از روئے حکمت پوشیدہ نیست کہ انسان مدنی باطبع است۔ و محتاج نوع
خود است و او را ہر لحظہ تعلق بہ جنس خود آفتد۔ علاوہ تولید متناسل و دیگر ضروریات انسانی
اند کہ بجز ہمنیت یک دیگر صورت نہ بندد۔ و بہ لواحقین خویش و اقارب کہ لزومیت خاص
دارند و مستحق سلوک خاص اند۔ فرائض خود را نگہ دارد و بعد از ان خاطر حیران را ملحوظ
دارد۔ و انیس گذشتہ اہل و عاہل شہر را عزیز دارد۔ علی ہذا القیاس اہل قوم و اہل ملک

ترقی تمدنی

خود را وکل بنی نوع انسانی را چنانکہ خواجہ حافظ علیہ الرحمۃ می فرماید
 چنان زندگی کن تو اندر جہاں کہ چوں مردہ باشی نگونید مرد
 شیخ سعدی رحمۃ اللہ علیہ
 خیر کن ای فلان و غنیمت شمار عمر زان پیشتر کہ ہانگ بر آید فلان نامند
 و بشل این ہے

آسپناں ز می کہ وقت مردن تو ہمہ گریاں شوند و تو خندان
 قصہ کوتاہ مقاصد زندگی اجمالاً نوشتہ شدہ۔ ہر انسان را باید کہ زندگی خود را بے
 قدر و قیمت نہ دانستہ۔ جو رہر مراحل حیات بہ کمال خوش اسلوبی کند تا دور شاہوار پہنچد و خذف
 بیکار رفتہ نہ شود و جو بہ آبدار بہ یہائے آبگینہ ارزیدہ نگردد۔ بقول سعدی
 دنیا بدیں خریدت از بی بصارتی است آں بد معاملت ہمہ بیچ فخری
 در نہ تجو این باشد کہ بجای بہشت بریں باو یہ نصیب گردد
 را بے بسوئے عاقبت خیر می رود را بے بسوئے باو یہ اکنون میخیری
 مردی گماں مبر کہ بسہ پنچہ است و زوہ بانفس اگر برائی دائم کہ شاطر می

تندرستی

از خدا جزو عافیت چہ سز مخواہ یک نعمت و ہزاراں مہمعا
 علم و فضل رشد و عقل سجاوت و شرافت و متان و ذہانت۔ مہمات ربانی و عظمیا
 سبحانی اند۔ کہ مہمب العطا یا دخالق البرایا بے قیمت و بے بدل انسان ضعیف البیان
 را بخشید لیکن از اس جملہ صحت جسمانی کہ مقدمہ ایست۔ ریاضت نفسانی را و تقدیر ایست
 صحبت نفسانی را یعنی دادہ از لعمای غیر مترقبہ و از آلائے غیر محدودہ۔

لذات نفسانی و روحانی حاصل نہ شود۔ تا اقتراز جسمانی براعتدال نہ باشد
 حجت الاسلام امام محمد غزالی بدیں طور مشغول کردہ کہ جسم مذہبہ ایست۔ و نفس ناطقہ در و بادشاہ

حواس خمسہ باطنی ارکان فاضلہ و حواس ظاہری پیش کار و خدمت گزار دل و زیرِ عظیم و شیر
 صدارت۔ دماغ و سپردی الحکمت و البصارت و شرائن و درائید و اعصاب و عضلات
 افواج و عساکر و دم و منی و خزینہ وافر اگر خزینہ بسیار است کار سلطنت خاطر خواہ۔ و اگر کم
 نظام حکومت بر باد و تباہ و این گنج بجز غذا پیدا نمی شود۔ و غذا را معدہ تحلیل می کند۔ و او
 محتاج عمل بنفس است و تنفس بجز هوای تازه و غذای عمدہ صورت نہ بندد۔ و این کار
 نفس ناطقہ انسانی است۔ کہ بمشورہ وزیر اعظم انتظام حکومت را قیام و نظام بخشد۔ الا اگر
 ازین عملہ یکے ہم مختل باشد۔ در آئین سلطنت آل مدینہ خرابی واقع گردد و
 چو عضوے بدر آد و در ونگار و اگر عضو ہا را منہ اند قرار

صاحب ناموس مقدس پولوس گفته۔ کہ جسم ما معبد است و روح عابد۔ اگر معبد
 نگردد و ملوث باشد۔ عابد از لذت ریاضت نفسانی و عفاف و روحانی محروم ماند۔ و از
 اولیٰ لوازمات مراقبہ باز ماند و حکمائے فرنگ گفته اند۔ کہ جسم انسانی ماشین است۔ و
 جلد اعصاب و عضلات ادات۔ اگر یکے ازین ادات بیکار یا خراب گردد۔ تمام ماشین معطل
 شود پس حفاظتی باید کرد۔ کہ یک آلہ این ماشین بیکار نہ شود۔ و بقراط گفته کہ دماغ محتاج
 ایست جسم سالم را۔ جسم چنداں اختیار ندارد و دماغ صحیح را چہ سالم الجسم کاری کہ از جسم
 تعلق دارد۔ بدول حمایت و دماغ سرانجام می توان کرد۔ و صحیح الدماغ خواهد کہ بہ اتمام رساند
 لیکن نہ تواند و افلاطون بر در خود نوشتہ۔ کہ انسان را بیش از حکمت آموختن قوی الحجۃ
 و صحیح البدن باید شد

ز ان پیشہ کہ نام توانسان می نہند باشد ترا کہ توشد سی حیوان در بدن
 باید کہ با دناہ جسم از صدمہ زوال مامول از بطعہ و بال مصئون باشد تا رعیت را خوشحال و
 لشکر را مرفہ البال دارد۔ اگر خزاندہ وافر بے شمار است۔ خدمت گزار اگر یک طلبہ دہ حاضر اند۔
 و اگر دہے خواهد۔ ز ربے اینا پیش گذارند۔ لذت جسمانی بیسر۔ و خطا لطف نفسانی حاصل۔
 لیکن چون تندرستی نیست لعل و یا قوت بہ نظرش مثل خر مہرہ۔ و ریاحین و بیتین بنان
 خمر ہر ہ لعل و یا قوت تنگ خارہ است گرد اندازند جو ہر صحت

پس عقلاً و نقلاً ثابت است کہ حکومت بہت اعلیٰ بمقابلہ تندرستی پہنچ۔ و حاصل

زمین بہ پیشِ صحتِ کامل بے حقیقت ہے

ای خالق ہر بلند و پستی شش چیز عطا کیں زہستی
ایمان و امان و تندرستی علم و عقل و فرخ و دستی

مرد صحیح المزاج نہ صرف خوشین دار است۔ بل برائے نبی آدم سودمند و فیض رساں

ثواب دنیا و عقبی و سعادت دنیا و آخری و حاصل کونین مرد تندرست می توان بُرد۔ نہ بیمار و نہ جوہر۔ کنوں ما چند اصولِ صحت عامہ درج می کنیم۔ کہ برآں کار بند شدن بر حفظ ماقدم لازم

اول ہوائے صاف۔ از ضروریات انسانی ہوا زیادہ کار آمد و مفید تر است۔ آدمی

بغیر خورد و نوش تا چند ایام زندہ می ماند۔ لیکن بدوں ہو ایک دقیقہ زیستن محال است۔ ہر

نفس کہ فرومی رود و مہجیات است و چون برمی آید۔ مفرح ذات۔ ہو اگرچہ لازم ترین حوائج

زندگی است از بس ضرور الایبیا سہل الحصول زیر کہ بکثرت و افراط ہر جا موجود است

لیکن از بجوم اتام و از دحام عوام ہو ا خراب می گردد۔ چہ ہوائے کہ از اجسام حیوانات استخراج

می یابد قابل تنفس نیست۔ از بس ہمت مکانات وسیع و کشادہ تعمیر یا بد کرد۔ (۲) را و تنفس

بہنی است نہ وہن۔ (۳) ہوائے صاف باعث تفریح و تفسن و گل گشت و چہل قدمی حمید

صحت انسانی (۴) بنائے مکان چہیں باشد۔ کہ ہوائے غلیظ و کثیف از بواسانی بیرون

رود۔ و ہوائے صاف درون آید۔

دوم۔ آب مصفا۔ چیزیکہ بعد از ہوا از لوازمات حیات است۔ آب است ہمیں

ہمت صانع حقیقی در کردہ زمین سر حصہ آب پیدا کردہ۔ و یک حصہ خشکی۔ و اطبا گفته اند کہ در جسم

انسانی ہفتاد فیصدی آب است۔ و باقی اشیاء دیگر یعنی گوشت و استخوان وغیرہ۔ چنانکہ

برائے زیست ہوائے صاف در کار است ہمچنان آب مصفا نہ بکار یعنی از گرد و غبار

صاف و از جرثیم پاک۔ در ہندوستان آب یا از دریا حاصل می کنند۔ یا از چاہ۔ آب دریا

اگرچہ مصلح خون و دافع مواد فاسدہ است۔ لیکن اگر اور از عمل تقطیر پاک کنند۔ حکم آب

حیات دارد۔ و چاہ را از بزرگ و بر و رختان نگہ دارند۔

سوغم - غذائے عمدہ - مراد از غذائے عمدہ نہ از غذائے مرغی است نہ ملذذ بلکہ غذائے سادہ و پاک یعنی نہ خام باشد نہ سوخته بلکہ نچتہ - در خوردن غذا کمال احتیاط لازم است یعنی شرط اعتدال و میانه روی را ملحوظ دارد -

حکایت - در سیرت اردشیر بابکاں آمده است - کہ عرب را پرسید کہ روزی چه مقدار باید خوردن - گفت صد دم سنگ کفایت کند - گفت این مقدار چه قوت دهد - حکیم گفت کہ این قدر نرا بر پا دارد - و هر چه بریں زیاد کنی تو جمال آئی -

خوردن برائے زیستن ذکر کردن است   تو معتقد کز زیستن از بهر خوردن است
خیر الامور اوسا طهما چنانکہ در بہر فعل و کار اعتدال واجب و درست ہمچنین در خوردن حد اندازہ لازم -

حکایت - یکی از حکما پس راہنی کردے از خوردن بسیار کہ سیری شخص را رنجور کند - گفت اے پدر گرسنگی مردم را بکشد - نہ شنیدہ کہ ظریفان گفته اند - کہ بسیری مردن بہ کہ بگر سنگی جان سپردن - پدر گفت اندازہ نگہ دار -

نہ چنداں بخور کز دیانت بر آید   نہ چنداں کہ از ضعف جانت بر آید

قطعه

پانکہ در وجود طعام است خطا نفس   رنج آورد طعام کہ بیش از ندم بود
گر گل شکر خوری بہ تکلف زیاں بود   و زنان خشک دیر خوری گل شکر بود
و در میں باب منقول است یکی از ملوک عجم طبیب حاذق را بخیر مست مصطفیٰ علی الشہ علیہ وسلم فرستاد - سألے در دیار عرب بود - کسی بہ پیچربتی پیش او نیامد - معالجتی نہ خواست - روزی پیش پیغمبر صلعم آمد و گفت - کہ مرا برائے معالجت اصحاب فرستادہ اند و کسی دریں مدت التفاتی نکرد - تا خدمتی کہ ہمیں بندہ متعین است - بجائے آورد - رسول صلعم فرمود - کہ این طائفہ را طریق است کہ تا ایشان را اگر سنگی غالب نشود نہ خورند - و ہنوز اشتہا باقی بود کہ دست از طعام بردارند - حکیم گفت - موجب تندرستی ہمین است - زمین خدمت بپوشید و برنت - **مثنوی**

سفن آنگہ کُن حکیم آغاز   یا سرانگشت سوئے لقمہ دراز
 کہ ز ناگفتش خلل زاید   یا ز ناخوردنش بجاں آید
 لاجرم حکمتش بود گفتار   خوردنش تندرستی آرد بار

سرتاج دانایان فزنگ بیکن می گوید کہ دریں دہر ناپایدار مردمان بسیار از
 بسیار خوری می مینزدانند کم خوری - علاوہ حد اعتدال را نگہ داشتن در ماکولات و مشروبات
 از منشیات احتیاط واجب است - شراب - بنگ - انیم من قبیل مضرات بدنی است -
 در صحیفہ سلیمان مسطور است - کہ آن کیست کہ ہزل سرائی و ذرا خائی مے کست -
 رنج بے فائدہ می کشد - مصائب می بیند - چشم ہائے خود را سرخ می دارد - جواب شراب
 خور است - واقعی این آب شراب است - بل سر سرش و سرشتر کہ خرمن حیات را می نورد -

چہارم - صفائی جسم و لباس جسم بہتر لکھن نیست - اگر مکان را ہر روز صاف نہ کنند
 نتیجہ این باشد کہ غلاطت جمع شود - و مکان باعث ہلاک مسکن گردد - ہمیں حال جسم است
 اگر او را ہر روز صاف نہ کنند یعنی ہر روز غسل گیرند یا موئے نہ تراشند یا آب دست نکنند
 یا لباس را عوض نکنند - مکان عنصری مکر شود - مرد غلیظ نہ صرف خود را در عوارض جسمانی
 مبتلا کنند - بل از او احتمال پیدا شود کہ دیگران بہ صحبتش گرفتار امراض شوند - خصوصاً در
 امراض جلدی مثلاً جذام - برص - خارش - از صفائی جسم نہ صرف بدن توانا گردد - بل روح
 ہم تقویت گیرد - و پناش ماند - رامت است - پاک روح در جسم صاف می باشد -

پنجم - ورزش و ریاضت بدنی - بیکاری مفید بیمار است - خدا جسم نہ این
 خاطر داد کہ او را بیکار کردہ ناقص کنند - بل باین اسہ ۶ ہر چہ ضروری است بدان شغل گیر
 کاہلی و غفلت گری ہیچکہ چہا است - کہ شجر انسانی را از بیخ و بن بر آرد - و مشقت زیاد و کثرت
 کاہنم را کمزور و بیکار سازد پس حد اعتدال را نگہ داشتہ بکوشید - کہ ماشین انسانی درست
 ماند - تفریح و تفسن سیر و گشت ماندگی را دفع کند - و نازگی را بآرد - پیل قدمی و شاہسواری
 عمدہ ترین ریاضت ہائے است - این اصول حفظان صحت برائے حفظ مقدم بہ طریق
 اجمال نوشتہ شد - فرض انسان است کہ صحت جسمانی را قائم دارد - و از آلائے خداوند تعالی

محروم نہماند۔ باید کہ ایں مقولہ زیریں را کالتقش فی الحجر کند۔ ۶
تندرستی ہزار نعمت است

راستی

راستی موجب رضای خدا است کس ندیدم کہ گم شد از رہ راست
ہر چہ و رول باشد۔ آں را بجنسہ بر زبان آوردن و بہ فعل ظہور دادن راستی است
معملاً سہ ہند گفتہ اند کہ مرد صالح آں باشد کہ قوش با فعلش مطابقت دارد یعنی ہر چہ و رول
دارد بر زبان آورد۔ و ہر چہ بر زبان آورد آں را بہ اتمام رساند۔ صد جان فدائے آنکہ زبان
و دلش یکی است۔ و حق سبحانہ تعالیٰ کہ خالق کون و مکان و مالک زمین و زمان است
انسان را درست و پاؤ گوش و زبان چٹم و دہان بے تیمت و بے منت از رانی داشت
و علیہ بر جن النعمیم و اشرف المخلوقات آراست۔ شکر منعم را با انعام او ایں باشد کہ شایش
آو کنند و او را بزرگ دانند۔ و ہر عطیہ او را بہ مصرف نیک صرف کنند۔ و زہر جاحلہ کار
ستودہ گیرند۔ و دو بعیت حیات کہ خالق بیچون بہا سپردہ بہمان دستی کہ گرفتہ باز بگرداند
ایں جان غاربت کہ بجا فظ سپردہ دوست روزی بخش بہ بنیم و سلیم وے کنم
و اگر بخلاف ایں روش راہ گیرد۔ مستوجب عتاب باری گردد۔ و سہاس بدل آنت کہ
منعم حقیقی را بٹناسد۔ و داند۔ کہ ہر نعمتی کہ بدو رسیدہ۔ از فیض بے غایت اوست و شکر
زبان ایں است کہ بیہوشند یا حتی مشغول باشد۔ و چیز راست گوید۔ و طاعت چشم آن ہست
کہ نظر در مخلوقات بعبرت کند۔ و در عملاً و صلیاً نہ نظر عزت بگرد۔ و برضعفا و زیردستان نظر
شفقت اندازد۔ و طاعت گوش شنیدن قصص نیک مردان و پند و نصائح ایشان است۔
و طاعت دیگر جو ارج ایں باشد کہ در حال چشم درضا جانب حق فرو نگذارد۔ جملہ انبیاء و
رسل و علمائے اجل و آنکہ دین و جملہ مشاہیر عالم راستی را اصلاً از دست ندانند۔ اگر چہ
ایشان مورد ہلاکت و تباہی شد۔ یہ منقول است کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم چون از کفار

منگ آمده رُوبه مدینه نهادند۔ منافقان کہ بر سر راہ استادہ بودند۔ پرسیدند محمد کہ ام کس است
آنحضرت چند قدم پیش رفتہ فرمودند۔ کہ منم مخالفان گفتند۔ باید کہ این غلط نباشد چرا کہ کسی
نباشد۔ کہ خود را فقہ منگ اجل سازد۔ و الحق رسول کریم دست از جان رستہ نکرده فضیلت
راست گوئی از دست ندادند۔ و زبان مبارک ابد مرغ نیا لوند۔ چه خوب است۔ ۶ زبان
من زبیل من نگردان۔ و در سیرت نبی آمدہ۔ حضرت مصطفیٰ علیہ افضل الصلوٰۃ و اکمل
التحیات۔ طوطی خوش الحان ما نطق عن الہوی۔ اگر چہ گاہ گاہ تمخیر محمودی نمودند۔ لیکن
صدق را از دست نمی دادند۔ و حضرت عائشہ صدیقہ می فرمودند۔ کہ آن حضرت کم حرف
می زدند۔ و ہر چہ گفتند راست می گفتند۔ از کلمات طبیات است کہ دل مومن کہ منہ را از
نور صدق و صفاست۔ بے گمان خانہ خداست۔ و گر نہ ما من ابلیس و شیطان است ۵

ولا راستی گر کنی اختیار شود و ولت ہمدم و بختیار
مزن دم بجز راستی زینہار کہ دارد فضیلت یمن بر یار
بہ از راستی و چہاں کار نیست کہ در گلبن راستی خار نیست

و در حدیث آمدہ علیکہ بالصّدق فان الصّدق یهدی الی اللہ و ان اللہ
یهدی الی الجنۃ و ما یزال الرجل الصّدق و یتحرّی الصّدق حتی یکتب عند اللہ صدیق
حکایت۔ آورده اند کہ پیر شیخ عبدالقادر جیلانی چون برائے حصول علم از خانہ
روانہ شد۔ و از مادرش اجازت خواست۔ مادر آنہا وصیت کرد۔ جان مادر! ہر جا کہ بروی
در دروغ نگوئی۔ و چہل دینار برائے زاد سفر عطا کرد۔ شیخ آہنگ سفر کردہ بہ کاروان روانہ
گشت۔ روزی چند نگزشتہ بود۔ کہ کاروان بدست رہزنان افتاد۔ و رہزنان ہر چہ از
ایشان جستہ میروند۔ مگر شیخ را کہ وضع فقیرانہ داشت ہیچ نگفتند۔ یکی از رہزنان پرسید۔
کہ تو ہم چیزی داری۔ گفت۔ چہل دینار۔ پرسید۔ کہا است۔ گفت۔ و کلیم و دختر ام۔
چون کلیم را دیدند۔ واقعی چہل دینار یافتند۔ چوں سرگروہ و زدان این واقعہ خبر یافت۔ متاثر
شد۔ و پارسائی اختیار کرد ۵

نہ بیچید۔ از راستی ہوشمند کہ از راستی نام گردو بلند

“الصدق يرفع المصدق” - والكذب ينعصم الكاذب

و در رسوم قدمائے هند مذکور است - که کسی که دروغ می گفت و دعوی راستگویی می کرد - او را از آتش می گزرانیدند چون از آتش صبح سلامت می گزشت - دلیل راستیش پدید می آمد - چه منقول است - که آتش راستگوارانه سوزد - قصه رام و سینا شاهد صدق این مقال است - و در هندی ضرب المثل است - “سایچ کو آنچ نہیں” یعنی آتش در راستی سرایت نمی کند - که در کلین راستی خاریست - و همچنین رسمی تاکنون در بلاد بلوچستان باقی است همچنین بسیار نظائر است - برائے این که راستگو همیشه برو حق می رود - و او را احتمال کم شدن نیست - و برو حق صاف است و همچو روز روشن - روشن - ۶

راه راست برو اگر چه دور است

مال الصدق الفوز و البياض و مال الكذب الخسران و السواد - الاترى الى الصحين
اولها كاذب فكانت النتيجة هذا السواد الخسران و ثانياً صادق ملحقه الفوز و البياض
كما ترى اهلها من امتنان صدق -

و حق اگر چه دور است - و لے نیک سرشت است - “الحق مر و لو كان دسراً”

نکته - درین شکل خط ۱ - ب - پلصراط است پلصراط ۱ ب بهشت

و هر دو جانب پلصراط و دوزخ است که دور از راه راست است و کسی که از پلصراط

بگزرود - در بهشت رود - و گرنه در دوزخ - و ایاکم الکذب فان الکذب یهدی الى الفجی

وان الفجور سبیدی الى النار و ما یزال الرجل یکذب و یتجرى الکذب حتی یتکب عند

الله کذاباً - یعنی شخصی که راستی اختیار کند در بهشت رود بخلاف انیس در دوزخ -

و الکذب مقرض الایمان ببتیک صدق ایمان است - و صدق تحقیقی عبادت - و خدا

دروغ گو عابد را هرگز نمی پسندد - “ان الله لا یحب الکاذبین” - و هذا یوم نقيم الصادقین

صدقهم و یا ایها الذین آمنوا اتقوا الله و کونوا مع الصادقین و الذی جاء بالصدق و صدق

به اولئک هم المتقون له ما ینشؤون عنداهم

حکمت - و دروغ گفتن بضرر می آید - اگر چه جرات درست شود - نشان آن بهمانند

چون برادران یوسف علیہ السلام بدروغ گفتن موسوم شدند۔ پدر را بر راست گفتن
ایشان اعتماد نمادند۔

دروغی نگیرند صاحب دلاں	هر آنکس که بهر راست گفت است راست
اگر مشترک کسی در دروغ	اگر راست گوید گوئی خطا است
کسی را که عادت بود راستی	خطائے کند در گزاردند ازو
و گرامور شد بقول و دروغ	و اگر راست باور ندارند ازو

فقال عمار من قال قتل الخ اصون یعنی لعن الکذابون
و حکما گفته اند "الکذب أم الذنوب" یعنی دروغ گوئی ماورگناه است۔ و گفتند
که در هر گنجه گامی عادت و دروغ گوئی ضرور باشد۔ و اگر آذوا بد که در دروغ نگوید۔
نتواند۔ که باز جزأت گناه کند۔

و تاریخ شایع است که در عالم خرابی هائے که از دروغ گفتن واقع شده است یا قابل
تلافی است جا نهائے عزیز محض از تسخر و دروغ نغمه ننگ اجل شدند۔

حکایت۔ در شاهنامه مسطور است که رستم نامی پهلوان به زین خود این گفته مخصوص شد
که اگر سپید شود مرا خبر ده۔ و گرد خستری تولد شد۔ خیر۔ بعد از چند ماه سپید تولد نشود۔ و ماش
سهراب نهادند۔ مگر زینش رستم را غلط خبر داد۔ گفت۔ که دختر می پیدا شده۔ و چهل سهراب
در لشکر افراسیاب ملازم شده مقابل لشکر کی کاوس به نبرد آزمائی رواں شد به رستم مقابل افتاد
سهراب هر چند نامش پرسید۔ مگر رستم خود را اظهار نمود۔ و گفت۔ که من شاکر و رستم هستم۔ اول
با دشمن رستم خورد۔ مگر بار دوم که بهم آویختند۔ سهراب مغلوب شد۔ و رستم خنجر بگلوش مالید۔
سهراب گفت۔ که یاد دار طائر شده اگر آسمان پری و یا ماهی گشته در آب روی۔ پدرم
هرگز تر ازنده نگذارد۔ پرسید که پدرت کیست۔ گفت۔ رستم۔

ناظرین! انیس ساخته اندازد اش می توان نمود۔ که از دروغ گوئی چه قدر زیان گشت
و رستم لغت جگر و نور بصر خود را بدست خود پیاله اجل نوشانید۔

و انبایان مرد را استگور اشجاع اصلی گفته اند خود پیغمبر صلی الله علیه و سلم می گوید که جنگ

از کفار جهاد اصغر است و جدل به نفس جهاد اکبر - ساجدنا من الجهاد الا صغرى الى جهاد الاکبر
و اعدى عدو ک نفسک الى بين جنبتک پس نفس را زیر کردن و دل را از کذب و بطلان
پاک کردن و از زبان راست گفتن شجاعت اصلی است ۵

نه رواست آن به نزدیک خرومند که با پیل دمان پیکار جوید ۴
ولی مرد آن کس است از روی تحقیق که چون خشم آید شش باطل نگوید
قبیل للقیان بحکم ما بلغ باک ماتری قال صدق -

القصه آدمی رضائے خالق بیچوں بایں جوید که از زهر صدق و صفاترین باشد و دین
نامیست صدق و صفاتر کسی که بایں صفت موصوف است - بنده حق است و حق بر سر او ۵
راستی موجب رضائی خداست کس ندیدم که گم نشد از ره راست

عِلم

میا موز جز عِلم گر عاقلی که بے عِلم بودن بود عاقلی

مالک الملک که خالق جزو کل است آفریننده هر نیک و بد حضرت انسان را از عنایت
خاص به جلای عقل ترین گردانیده و انشرف المخلوقات ساخت و هر ذره کائنات به خدمت او
نیام بخشید - و چون ابو البشر را از کتم عدم به نبضه شهود آورد - ملائکه را به سجده اش مامور کرد
و عزرائیل را انیس جهت ملعون و مطعون گردانید - و او از سجود آدم گریزی نمود - و بفریاد
"لولاک لما خلقت الافلاك" که به نشان سرور گوین و زنده دابین است و بهمود اے
یا ابن آدم خلقتک لاجلی و خلقت الاشیاء لاجلک که در تورات مکتوب است مبرهن
و محقق می شود - که انسان عین ایمان و فرمانروائے جهان است - و از موجودات بعضی را
غذا و بعضی را دوا سازد و بعضی کار خدمت گیرد - چنانچه آب و آتش را در خواج خود بطرق
مختلفه بکار می برد - و باد را که سبب ترویج روح و تقدیم بدن اوست همواره همچنان
حیات خود دارد - حتی که اجرام فلکی را استخدام می کند - چه فصول را که از حرکات اجرام

سمادی حاصل می شود۔ بحسب تدبیر صواب اسباب افعال نمود و چون زراعت و عمارت می سازد۔ لیکن این همه بآں حال صورت می بندد۔ کہ انسان از ماهیت اشیا و خواص آن واقف باشد از این جهت باری تعالیٰ عزا سمه آگاه نمود۔ آدم را از ناہمائے سائر اشیاء "وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا" و اگر آدمی از علم اشیا مستعمله مفتخر نمی شد۔ البتہ از عدم واقفیت از استعمال آنها نفع نمی برداشت۔ و گل کہ نزاکت و لطافت بے نظیر دارد۔ بجز علم خارا است و خار کہ خلش گردل کلر خان است از علم چوں گل میتوان شد۔
خشت ناچخته سنگ مرمر است آدمی زاده گریب اردکار

حضرت رب الارباب در کتاب اعجاز انتاب حضرت رسالت مآب را خطاب فرمود کہ قل دینی علمای یعنی لے محمد گو مرا علم بدہ زیاد و زیاده حکما گفته اند۔ کہ فضیلت انسان بہ حیوانات از علم است۔ و جاہل کہ بہ این حلیہ متکلی نیست بحقیقت در عدد حیوانات عجم است۔ بلکہ از ایشان خفیس تر ادلتک کالانعام بل ہم اضل سبیلا۔ ۵

مرا بہ تجربہ معلوم گشت آخر حال کہ قدر مرد بہ علم است و قدر علم بہ مال روزی عائشہ صدیقہ ہم از حضرت مصطفوی صلی اللہ علیہ وسلم سوال کردند بآئی شئی یتفاضل الناس "فرمودید" بالعقل والعلم" و فی الخبر "اشرف الانسان بالعلم والادب لا بالمال والنسب" و در مثنوی مولانا روم منظوم است۔ در زمان پیش باو ثنا ہے بود۔ عجائب پسند خرومند۔ روزی از اخبار سلف خبر یافت۔ کہ در جہان شجری است۔ کہ اگر آدمی ثمرش را بخورد۔ ہرگز نمیرد و زندہ جاوید شود۔ و یہی تخریص منحصر نمود۔ و وزیر خود را حکم داد۔ کہ بہ سعی و اہتمام کوشش تمام آن شجر را حاصل باید کرد۔ وزیر فوراً چنینہائے زر کشیدہ وہ بدہ و شہر بہ شہر و بیابان و کوہ سر برداد۔ لیکن نشاء فریافت۔ آخر تنگ آمدہ روبرو بہ صحرا نہاد۔ تا خود کشی نماید و از ا عقوبت بادشاہ مخلص یابد آوردہ اند۔ کہ عالمی بروی گزر کرد۔ و پیر سید چرا از جان تنگ آمدہ گفت۔ مرا ادشاہ حکم دادہ کہ درختی تلاش کن۔ کہ ثمرش زندگی دانی بخشد۔ بسیار جستجو کردم۔ مگر نشان آن درخت نیافتم اکنون چہ کنم۔ بجز جان دادن چارہ نہ بینم۔ عالم بخندید و گفت۔ آن درخت علم است۔

که حیات ابدی و نجات سمدی به بحث رسد

جمله عالم صورت و جهان است علم جمله عالم موده و جهان است علم
حضرت سید المرسلین خاتم النبیین علیہ اکمل التحیات و افضل الصلوات که جامع
الحکم و العلم اند - فرمودند که علم محکم تنگی و بدی است - و تمیز ممنوع و غیر ممنوع - علم در بنم
ز یو بر مرصع کار است - و در زرم شمشیر جوهر دار و در بنیوئی یار و فادار - و در کج تنهائی مونس
و غمخوار - مال فراوان و دولت بی پایان از علم حاصل شود - و تقرب شاہان و تعارف
گدایان نیز به علم - و در حدیث است : "الناس اما عالم او معلوم و الباقی یسبح" و روایت کرد
اند - که یکی از اصحاب از حضرت رسالت پناه صلی اللہ علیہ وسلم سوال کرد - کہ از عمل فاضل
تر است - فرمودند کہ علم و دیگر همین سوال کرد - و ہمیں جواب دادند - تا مسہ باز آن شخص گفت
من از عمل سوال میکنم - نہ از علم فرمودند - کہ علم اندک بہ از عمل بسیار کہ بہ جہل باشد
قال الامام شافعی "بعد الفرائض افضل من طلب العلم - نو نور پندی بہ الحائر"
و امام محمد غزالی فرمودہ : "یک زکوٰۃ عالم بہ از ہزار صلوۃ جاہل" و در حدیث نبوی
نیز مر کو ز است : "ما اتخذ اللہ ولیا جاہلاً قط" یعنی خدا جاہل دوست را برگز نمی پسندد -
و حکما گفته اند - کہ علم میراث پیغمبران است -

حکایت - دو برادر بودند در مصر یکے علم آموختی و دیگر مال اندوختی - این
علامہ عصر شد و آن عزیز مصر پس توانگر بچشم حقارت و ذوقیہ نظر کرد و گفت - من
بہ سلطنت رسیدم و تو همچنان در مسکنت بہماندی - گفت - ای برادر - شکر نعمت باری
تعالی مراے باید گفتن کہ میراث پیغمبران یافتن یعنی علم - و تو میراث فرعون یعنی ملک
مصر - قال علی العلم خیر من المال

بنی آدم از علم یا بد کمال | نہ از شہمت و جاہ و مال منال
لا یجسد العما الا من فضائله | بالعلم و الحلم و بالفضل و الجود

و انبایان فرنگ علم را در کتب خود چسب ستوده اند -

علم کلید خزائن کائنات - و مفتاح کنج موجودات است - بسکن

علم حصین حصین است که دروے از شر و آفاق و ذمائم نفاق محفوظ بماند۔ جان شوار
 علم نمتی است حاصل گرده۔ و چهل مصیبتی است۔ خود بخود آورد۔ فلسفہ سڈنی
 علم عطیہ الیت از عطا یائے خاص بارگاہ خداوندی۔
 الغرض باتفاق اہل عقل و نقل هیچ فضیلت بے علم تمام کامل نیست۔ و کسی کہ
 جاہل است چوں در محافل علما و فضلا کہ میدان کجیہ تازان کمالات انسانیت۔
 حاضر شود و ایشان در احراز نصب السبق بیان مسالفت جویند۔ مطلقاً از خاصیت
 نطق مبرئے و عاری ناند و مانند حیوان عجم از سخن گفتن عاجز آید۔ اطلاق اسم انسان
 بہ چنین شخص از ان قبیل است کہ گیاه گندم را گندم خوانند و غوزہ را انگورہ گویند۔
 و باندک امعان نظر ظاہر شود۔ کہ از ان حیثیت کہ حیوانات عجم بحسب فطرت ہندی اند۔
 بصرف قوی و آلات جسمانی و در وصول بغایت کمال نوعی ایشان و از جادہ مستقیم کہ ہاں
 غایت منتہی نوازند شد۔ منحرف نیستند۔ بخلاف جاہل کہ از معرفت فضائل و زوئل غافل
 و از تصرف قوی در غیر مقتضائے فطرت از صواب صواب انجام تحصیل کمال کہ از خصیصہ
 نوع اوست۔ منحرف و متماثل پس جاہل از حیوانات اخس باشد۔ و چون بہہیں قیاس
 احوال جمادات ملاحظہ گردد۔ ظاہر شود کہ از ان مرتبہ نیز فرتر است۔ چہ بسوا اختیار فطرت
 انسانی را از اعلیٰ علیین احسن تقویم بافضل سافلین۔ اولئک کالانعام بل هم اضل رسانید
 این است حقیقت جاہل کہ منقول شد۔ پس انسان را باید کہ علم را کہ از موابہ
 عظیمہ خداوندی و از آلائے جلیلہ ایزدی است حاصل کند۔ اطلبوا العلم ولو کان الیقین
 و در فرقان حمید است۔ بل یستوی الذین یعلمون، والذین لا یعلمون لا یستوی الامم^{تبع}
 العلم اشرف شئی نالہ مرحیل
 تعلیم العلم و اہل یا اخی بہ
 و از اقوال ابو بکر بن زبیر است۔ یا نبی علیک بالعلم۔ فانک افققت الیہ کان
 مالک و ان استغنی عنہ کان جمالاً۔
 و علم الاخلاق سعدی می فرماید

تو نگری نہ بھال است پیش اہل کمال کہ مال تنالب گواراست بعد از ازل علال
 و بر مرد سلیم الفطرت ایں امر عیاں و مبرہن است کہ درخت عمل بجز آبپاری علم نشود و نیا
 بذر و نگو نہ مراد و چنستان عمل بدوں نسیم علم دانش و خوش گفت آنکہ گفت ۵
 تر از علم در دین و دنیا تمام کہ کار تو از علم گیر و نظام

سخاوت

ہمسہ وقت شود در کرم مستقیم کہ ہست آفرینیدہ جان کریم
 جو او مطلق و فیاض برحق از خزائن الطاف نامتناہی نچائے گوناگون و آلائے بوقل
 مر انسان را بے منت و بے قیمت از زانی داشتہ مطح جو دو سخا ساخت و از رافات
 و بقیات و عنایات بنیایات ہمہ کائنات را بخدمت اوسپوہ باران رحمت بے حسابش ہمہ
 جا رسیدہ و بخوان نعمت بیدیش برائے ہر خاص و عام کشیدہ و نشنیدیم کہ انسان گناہ فاحش
 کردہ و کریم سترگ روزیش بند نمودہ ۵

ای کریمے کہ از خزائنہ غیب
 دوستان را کجا کنی محرم
 گہ و ترسا وظیفہ خورداری
 اؤ کہ یادشمنان نظر داری

چوں خداوند حقیقی با وجودیکہ از ماجرم عظیم صادر آید روزی ہر روز بلا و ریلخ
 بفرستد۔ و ہرچہ ما دایم از خزائنہ اوست کہ برائے خوردن و دادن مرحمت نمندہ۔ پس
 رضائے خالق و کریم برحق ہمین است کہ مانیز کریم باشیم و از "ان الله خلق آدم علی صورۃ
 محقق و مبرہن است کہ آدمی نیز بہ آل او صاف و جمیلہ متصف باشد کہ در پردر و گاہ
 دو عالم است۔ و در حدیث آمد "السخی حبیب الله۔" دلکان فاسق و در جوامع الکلم
 مصطفوی علیہ افضل الصلوات و اکمل التحیات و ارواست کہ فرمود اللہ تعالیٰ دین
 اسلام را از برائے جو بدگزیدہ و بیچ چیز دین اسلام را بہ اصلاح نمی آورد۔ الا سخاوت و
 حسن خلق پس بن خود را بر دو عزیز گردانید ۵

مرد بخشنده را بوقت سخی نازہ روئے سخاوت دگر است

و در حدیث دیگر آمده - اول چیزی کی که در روز قیامت در میزان حسنات نهند - حسن خلق و سخاوت باشد - و چون خدا تعالی ایمان را آفرید - گفت - خدایا مرا قوی گردان - اللہ تعالیٰ اورا بحسن خلق و سخاوت قوی گردانید - و چون کفر را بیا فرید - گفت - بار خدایا - مرا قوی گردان - حتی تعالیٰ اورا بخل و بد خلقی مضبوط ساخت - حجت الاسلام امام محمد غزالی روایت کرده کہ جمع از کفار بنی عمرتر را اسیر کرده نزد حضرت رسالت پناه صلی اللہ علیہ وسلم آوردند - حضرت فرمود کہ ہمہ را بکشید - الا یکی از ایشان - امیر المؤمنین علی کرم اللہ وجہہ فرمود کہ خدا کی است - و دین کی است و گناہ ایشان ہمہ کی است - پس چہ حکمت است - یکی از میان ایشان از قتل خلاص یافت - فرمود کہ جبریل فرود آمد - و گفت کہ ہمہ را بکش و ایں را بگذارد - زیرا کہ او اسخبت و سخاوت او نزویا مطبوع است و در اخبار آمده - کہ اللہ تعالیٰ وحی موسیٰ علیہ السلام را کرد - فرمود - کہ سامری را بکش زیرا کہ او سخی است - و در حدیث نبویست "الجنة دار الاسخيا" و درین ضمن منقول است کہ حضرت حق تعالیٰ در کلام مقرر نظام موسیٰ و دارون را بار بارہ فرعون مے فرماید "فقل لا اقول لکم انی انا ربکم انی انا ربکم انی انا ربکم" ایں علایت باین بود کہ فرعون سخی بود - مادہ الطعنه نفیسہ روز و شب کشیدے - و ہر خاص و عام را بارہ و رسانختے و در سیرت نبوی مسطور است کہ ایشان بدرجہ کمال سخی بودند - روزی قافلہ کفار اسیر شدہ نزد آں پیغمبر آمد - بعد از تحقیق معلوم شد - کہ در اسیران یکی دختر حاتم است پیغمبر صاحب عایت سخاوت را ملحوظ داشتہ فرمودند - کہ اورا بہ اعزاز تمام باز گردانند - دختر حاتم طائی گفت - کہ من ہمہ یاراں و دوزخ با ہمہ یاراں بہشت را ملحوظ دارم و ہرگز نخواہم - کہ رہا شدہ مرا بحت بکنم - آں حضرت ایں شنیدہ ہمہ را رہا ساختند - ایں تملطف خاص آنحضرت شاہد سخاوت عظمت و اہمیت است - و نہ خود سخی بودند - بلکہ اہل سخا را ہم قدر می نمودند - اسکنند ذوالقرنین اسطورہ اُپرسید - کہ سعادت دین و دنیا در کد کم چیز است - گفت - و رنج و دو کرم - قال اللہ تعالیٰ "من جاء بالحسنہ - فله مثلها"

۵ آنکہ ترا تو شتر رہ میدہد از تو یکے خواہد و دہ میدہد

بهتر از این مایه است نمانیت نیست   سو و کن آخر که زیانیت نیست
 و شیخ سعدی علیه الرحمۃ گفته جو انمردی که نخورد و بدد - به از عابدی که روزه دارد و بنهد
 سخیان ز اموال برمی خورند   بنخیلان غم بسیم و زر می خورند
 و کس رنج بهیوده برود و سعی بے فائده گردند بکی آنکه مال اندوخت و نخورد - و
 دیگری آنکه علم آموخت و عمل نہ کرد - و کسی را پرسیدند که از سخاوت و شجاعت کدام چیز بهتر
 است - گفت - سخاوت - چه پنج شجاعت پنجه بشکند و دست کرم دست از دم پر می کند -
 نبشت است بر گور بهرام گور   که دست کرم به بازوی زور
 کرم پیشه کن کاومی زاوه صید   با حساں توان کرد وحشی نقید
 عدو را به الطاف گردن به بند   که نتوان بریدن به تیغ آن کند
 چو دشمن کرم بیند و لطف وجود   بنیاید و گر خبث زود وجود
 مال از لرغے آسایش عمر است - نہ عمر ز بهر گرد و کورین مال - عاقلی را پرسیدند - که
 نیک بخت کیست و بد بخت کدام - گفت نیک بخت آنکه خورد و کشت و بد بخت آنکه نمود
 و بهشت - بیست

ممکن نماز بر آن هیچ کس که هیچ نکرد   که عمر در سر تحصیل مال کرد و نخورد
 موسی علیه السلام فاروق را نصیحت کردند شنید - و عاقبتش شنیدی که چه بود قطعه
 آنکس که بدینا و درم خیزد و خست   سر عاقبت اندر سر و نیاز و درم کرد
 خواهی که تمتع بری از نعمت دنیا   با خلق کرم کن چو خدا با تو کرم کرد

قطعه

و خست کرم هر کجا اینج کرد   گزشت از فلک شاخ و بالای او
 گر آمید داری کزو بز خوری   بمقت منہ آره بر پائے او
 شکر خدای کن که موافق شدی بخیر   ز انعام و فضل او نہ معطل گزشتت
 منت منہ که خدمت سلطان ہے کنم   منت تناس ازو که خدمت بداشتت
 نبصره چون حضرت خلیفای علی بن ابی طالب - در اضطراب آمد و فراموشی گرفت

پس کوه را بیا فرید. و زمین را بآس قرار بخشید و ملائک ازین معنی متعجب بودند و سوال کردند که
 بار خدا یا - هیچ مخلوقی از کوه سخت تر باشد - فرمود که بلی آتش - دیگر پسینند که از آتش
 سخت تر است - فرمود بلی آب - دیگر گفتند از آب سخت تر باشد - فرمود که بلی باد - گفتند
 از باد سخت تر باشد - بلی صد قهر پنهانی که نمی آید پست راست دهد - و دست چپ را از آن
 جنبه نهانند

مشو تا توان از سخاوت بزی که گوئی بهی از سخاوت بزی
 حکما گفته اند - که سخاوت ساریب نامشیدنی و ذوق ناکردنی است
 کس نداند بغیل فاضل را که نه در عیب گفتنش کوشد
 و رزمی دو صد گنه دارد که مش عیب با فرو پوشد
 و متضمن این سخنی را خدا بر لای دوستی می گزیند - و اگر چه او گنه کار است و بخیل عابد
 را نه پسندد اگر چه روزه دارد و شب بیدار است

جایی جاہل گمانداری که دنیا مال تست | غافل غافل نمی دانی چه در دنیا نیست
 آنچه خوردی رزق مولا آنچه بردی مشغاک | آنچه می ماند زیارا آنچه دادی نالت

بیت

مال از بهر آن بکار آید | تا که بهر تن تست سپر گردد
 هر که تن را اندک مال کند | مال و تن عرضه عطا گردد
 و چله ابل مل و نخل را واداشته اند که دهم حصه آمدنی یا چلم حصه را وقف سازند
 بسیل الله صرف نمایند

ز کوفه مال بد ز کن که فضل ز را | جو باغبان بیرو بیشتر دهد انحر
 و نام سخیا تا بد زنده و ثبت علی الدوام ثبت ماند - نام حاتم طائی تا کنون زنده
 و سخاوت غاشخان درینند ضرب انشل افواه قطب الدین ایبک از سخاوت حیات
 باقی یافته - و شنیده ام در باره حاتم -
 حکما بیت - آورده اند که در جوار اافار مسطور است که چون حاتم وفات یافت او

را در یکی از قبرستان دفن کردند۔ بعد از چندی از شدت باران سیلی پدید شد۔ و از او اندیشہ پیدا شد۔ کہ شاید مرقدش ویران گردد۔ و نشاناش محو شود۔ پسرانش تابوت را از قبرش بیرون کردند۔ دیدند کہ ہمہ جوارح را خاک خورده۔ مگر دستش باقی مانده متعجب گشتند۔ و از صاحب دینی پیش پرسیدند۔ گفت۔ چائی حیرت نیست۔ بہ دستش کہ احتیاج سائلان دور می کرد۔ خاکش اثر نہ کرده۔

المختصر سخا بہ درگاہ ایزدی مقبول و مراد کیم الطبع بران مجبول ے
ولاہر کہ بہناد خوان کرم بشد نامدار ے جہان کرم
و حکما گفته اند کہ سخا بہترین اوصاف بنی آدم است ے
شرف مرد و بچہ و است و کرامت بسجود ہر کہ این ہر دور اندازد پیش بہ وجود
پس ای اشرف المخلوقات۔ شکر جو او مطلق و کیم بر حق این است کہ تونیز سخی باشی۔
چہ مرضی مہرب العطا یا و خالق البر یا ہمین است ے
ہمہ وقت شود در کرم مستقیم کہ ہست آفرینندہ جاں کیم

اطاعت شہ

خلافت رائے سلطان رائے مجتہد بخون خویش باید دست شستن
مرتبہ سلطنت از جلال نعم الہی ہست۔ کہ از خزانہ الطاف نامتناہی بعضی از افراد
امجاد و عباد را ارزانی شد و چہ مرتبہ بایں رسد۔ کہ حضرت مالک الملوک یکی از خواص عباد
خود را در مسند خلافت خاصہ متحکم و اختہ از انوار عظمت حقیقی پر تو ے براحوال او اندازد
و تعیین مناقب و تقسیم مناصب عامہ رعایا و کافہ بر ایا حکم او متوسط سازد۔ تا ہمہ را
علی اختلاف المراتب رومی حاجت بقبلہ بارگاہ گردوں انتباہ او باشد۔ و در حدیث
وارد است کہ بادشاہ ظل اللہ است۔ و در حدیث دیگر آمدہ کہ بادشاہ خداوند مجازی است
و جائے دیگر مسوز است کہ بادشاہ گماشتہ رب العالمین است و خود رب پاک فرمودہ

فرموده و او و علیہ السلام را۔ یاد آید و آنجا جلال خلیفه فی الارض و در جائے دیگر منقول است که حاکم شخصی باید که بتائید الهی ممتاز باشد تا او را تکمیل افراد انسانی و نظم مصالح این جهانی میسر شود۔ و این شخص را حکما ملک علی الاطلاق خوانند۔ و حکام او را ضاعت ملک و متاخرین او را امام گویند۔ و فعل او را امامت۔ و فلاطون او را مدبر عالم خواند۔ و ارسطاطالیس او را انسان مدنی گفته و چون زمام مصالح آحاد بکف کفایت چنین شخصی عالی باشد۔ هر آئینه الفروع مسا من و برکات بر کافه بلاد و قاطعه عباد و رسد و جالیئوس نوشته که با دوشاه طیب عالم است و احکام او طب کلی المختصر خدا کسی را که در حکمت و فراست و صداقت ممتاز باشد۔ با دوشاه سازد۔ و این ممکن نیست۔ که رب کریم زمام خلق بدست شخصی دهد۔ که او قابل این نباشد۔ هاشم کلا تعالی الله عما یفکون۔

به قومی که نیکی پسند و خدا را دوست دارد و خسر و عادل و نیک را دوست دارد

و در کتب هندو مذکور است که جلوه آفتاب و جمال مهتاب در نعمت آسمان و صورت فرشتگان و طاقت باد و صرص و شجاعت شیر و ببر اگر کسی دارد۔ با دوشاه است و نیز در کتب مقدسه ایشان مذکور است۔ که با دوشاه پر تو خالق حقیقی و صانع عالم نیرلی است اگر کسی مشاهده انوار حقیقت در آدیشان خواهد۔ آن با دوشاه است۔ اگر کسی بهبوط انوار حقیقت و نظم تجلیات الوهیت باشد آن با دوشاه است پس لازم و واجب آمد که کسی از حکم او نه پیچید تعین حکم شده فرض خود شمارد و که ساکنان گفته اند

رضائی سلطان جتن رضای سبحان است که هر مجاز را باشد حقیقه لازم

و در سیاست مدن و در آداب سلاطین منقول است که فائز رعایا و سائر برابرا بدل بایشان محبت و رزق و بر زبان ثنا و مدحت گویند و با مکان به طریق طاعت و خدمت پیوند۔ و در انتمثال او امر و نواهی چون خلاف امر الهی نباشد۔ بقدر مقدرت سعی نمایند و حقوق ایشان را از اخراج و غیره به وجه رضا و انمائند۔ و ازین معنی اصلا انقباض خاطر راه ندهند۔ و در تعظیم و تجلیل ایشان ظاهر و باطن هیچ دقیقه اجمال نه نمایند۔ و در وقت ضرورت جان و مال فدائے ایشان کنند۔ چه حفظ دین و دنیا و اهل و عیال و وجود ایشان مربوط است

و کسانیکہ در اعدا و خدام ایشان باشند۔ باید کہ خود بر زیادتی قربت تجا سمر نمایند۔ چہ صحبت
 سلاطین را بدخول و آتش و محاطت با شیر تشبیه کرده اند۔ و الحق رعایت آداب ملازمت
 سلاطین کاری صعب است۔ و ہر کس را کمیت ارتباض با آن نیست۔ و بعضی مشایخ
 طریقت گفتہ اند۔ کہ کسی کہ خدمت سلاطین نکرده باشد۔ و تعلق نوزیدہ از سلوک طریقت
 نیاید۔ چہ بمقتضائے السلطان ظل الہ رعایت آداب مجلس خاص نمودن۔ سبب
 ارتباض نفس و رعایت رسوم طریقت گردد۔ و ہر کہ در حضرت ایشان مجال تقرب
 یابد۔ باید کہ بہ کاری کہ بہ اذغوض است مشغول باشد و بفضول و دیگر کار ہا دخل نہد
 و التزام ملازمت بروہی کند۔ کہ ہر وقت کہ او را طلبند حاضر باشد و از ثقل حضور
 نیز کہ مودی بشامت است محترز باشد۔ و ہر چہ از ایشان صادر شود آن را از روی
 صدق مدح گوید۔ نہ بروجہ نفاق چہ ہر چہ وقوع یابد۔ البتہ آن را چہی جمیل خواہد بود۔
 پس استنباط آن وجہ نماید۔ و آن را استحسان کند۔ و اگر کسی را مرتبہ نصیحت ایشان
 باشد۔ باید کہ بہ وجہ محالمت و ادب عرض کند۔ چہ بسبب شریعت مقدسہ نیز احاد را در
 امر سلاطین بمعروف و نہی ایشان از منکر زجر و علف نمی رسد۔ بلکہ بغیر از نصیحت جمیلہ و
 بیان بروجہ ادب و طیفہ ایشان نیست۔ و حضرت حق تعالی و کلام مخیر نظام موسی و
 ہارون را نسبت بہ فرعون می فرماید۔ فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَىٰ۔

باید کہ اگر از ایشان امری مخالف مصلحت ساخت شود۔ اول بار محاسن و موافقت نماید
 بعد از آن بطریق تلطف آن را از خاطر ایشان بیرون برد۔ چہ حکما گفتہ اند۔ کہ ملوک و حکام
 بمنزلہ سیلے باشند۔ کہ از سر کوہے آید۔ اگر کسی خواہد کہ آن را بیک بار بطرف دیگر گرداند۔
 ہلاک شود۔ اما اگر مایل بگردانیدن یک جانب او را بجاک و خاشاک بلند گرداند۔ و
 گردانیدن آن آسان شود۔ و بہیچ وجہ افشائے اسرار ایشان جائز ندارد۔ و طرقی احتیاط
 آن است۔ کہ احوال ظاہر ایشان بقدر استطاعت مخفی دارد۔ تا چون این ملکہ و راہ
 را سخ نمود۔ اخفائے اسرار برو آسان نماید۔ و مردم را راہ استنباط احوال باطنہ نماید
 و با افشائے اسرار تنہم نگردد۔ چہ امور باطنہ را از احوال ظاہرہ استنباط می توان نمود

زیرا که امور عالم تماماً بهم دیگر مرتبط و متصل اند۔ و باید دانست که ملوک را بہتہائے بلند است و بدین سبب خلق را با ایشان در مقام بندگی باید بود۔ و بہیچ وجه و در بیچ امر عمل جرم و تقصیر را ایشان نباید کرد۔ و اگر چه در غایت تقرب باشند و در ہر امر کہ دائر باشد میان آنکہ گناہ با ایشان یا با و حادث شود۔ گناہ بر خود باید گرفت۔ غرضیکہ در بہمہ حال رضای با حکام ایشان شعار خود سازد و وصیفہ سلیمان داؤد علی نبینا و علیہ السلام مسطور است۔ کہ بر سبیل خطاب بنفس خود می فرماید۔ ای نفس ملوک را خواریدار و سخن ایشان قبول کن۔ و بہیچ وجہ نزد ایشان بقولیکہ متضمن شرعے باشد نسبت با تو یا بہ دیگرے اقدام منہای چہ اگر نسبت با تو باشد خود را در معرض غضب بادشاہان مجازی آورده باشی و اگر نسبت بہ دیگرے باشد خود را طعمہ غضب بادشاہ حقیقی ساختہ باشی و در آداب ابن المقفع آمدہ کہ اگر سلطان زرا برادر گوید۔ آن را خداوندگار خواں و ہر چند ترا قرب زیادہ شود۔ در تعظیم او افزائی۔ و ہر گز ہرگز انحراف از صلاح سلطان نجو۔ کہ بر ہلاک خود بخوشی۔ و سعدی علیہ الرحمۃ چہ خوش فرمودہ۔ نصیحت بادشاہان گفتن کسی را مسلم است کہ ہم سر ندارد و امید ز رہکایت۔ آورده اند کہ وقتی نوشیروان عادل را معاملتی پیش افتاد۔ جمیع امرائے سلطنت و وزرائے حکومت حاضر بودند۔ و بزرجمہر ہم۔ از ہمہ صلاح پرسید۔ و الا بسوی بزرجمہر التفات خاص نمود۔ ہمہ جواب دادند۔ مگر اختلاف نمودند۔ بزرجمہر بعد از توقف بسیار گفت۔ کہ من بہ جہاں پناہ اتفاق می نمائم۔ دیگران از و پرسیدند کہ دریں چہ حکمت است۔ گفت۔

اگر شہ روز را گوید شب است ایں   بیاید گفت اینک ماہ و پروین

تقدیر

المناظرة بین التقدير والتدبير
تقدیر از پردہ غیب نمودار شدہ بسوی تدبیر مخاطب گزینہ گفت۔ ای تدبیر بر تقصیر

کوری و در شب تیرہ چہ می جوئی۔ و تو کہ نتوانی۔ چہ می پوئی منم کہ زیروز برامی رانم۔
مقدوری نیست کہ کسی از قبضہ من بیرون رود۔ و طاقتی نے کہ کسی از حکم من سرتابد
شاکرے را شکرے می خوانم و عالمی را عالمی می گردانم و توئی کہ اعتبار بہ امید داری و
امید آنتست۔ چنانکہ چشمہ بے آب باشد یا سرابے باشد کہ از تابش آفتاب در یائے
آب نظری آید۔ در اصل نامت بے وفا و کار ت مکر و دغا نمودن است۔ و انجام
صاحب تدبیر حسرت و حرمان خوردن۔ عاقل بے چارہ بر تو اعتماد کلی داشته و مرضی
تو کہ اور افش برسانی نے نے مرضی من کہ اور اسودے بہم رسانم۔ تو محتاج من اتی۔ چنانکہ
گفتہ اند۔ تدبیر کنید الا نظر بتقدیر کنید کہ از پردہ غیب چہ بروں آید۔ و تو کہ کاری را در ہمہ عمر
سراجم می دہی۔ من اور ایک ساعت در ہم بر ہم می سازم۔ و تدبیر کند ہندہ تقدیر زند
خندہ۔ عارفان قدم می شناسد۔ و عابدان عقل را در پایم بنیدازند۔

ہر کار را حوالہ تقدیر ساختن نزدیک عارفست این تدبیر با خلق
زام عالم و عالمیاں بدتم۔ و تو کہ ندانی۔ حضرت آدم در باغ بہشت بسیار احتیاط
نمود۔ کہ دائہ گندم خورد۔ الا چون تقدیر بر اس رفتہ بود کہ حضرت ابوالبشر بر زمین بیاید۔ پیش تدبیر
نہ رفت و حضرت حوا اور بر خوردن دائہ گندم راضی گردانید و اگر آنحضرت بر زمین نیامدے
مرتبه خلافت الہی چگونہ یافتی۔

مندبیر۔ تصویر دانش و عقل و بیکر علم و فضل چوں این سخن ہائے کبر و عنوت از تقدیر
شنید۔ شعلہ غضبش بہر باشد لیکن اندیشہ کہ کم کردہ را بر راہ آوردن و فیل مست را دکام
دادن کاری سهل نیست۔ و اینجا بخبر دانش و عقل و بدوں حسن تدبیر فیروزی یافتن و دشمن
را زیر نمودن مشکل این است۔

ہر شیریں زبانی و لطف و خوشی توانی کہ پہلے بہ موے کشی
پس تدبیر بہ کمال سنجیدگی و متانت و بہ نرمی و لطافت بدیں طور گویا شد۔
مندبیر۔ باجی تقدیر! السلام ختم۔ و ہر چہ فرمودی بر چشم۔ بے ادبی معاف۔ ہر چہ
عرض بکنم۔ اگر بخوش ہوش بشنوی۔ دانم۔ کہ مروی۔ انسان بے زیور عقل حیران و عاقل

بدوں فکر و اندیشہ ناداں و چہیزی میسر نہ شود۔ چوں سعی و اجتہاد و منہائم۔ مشکل آسان نشود اگر خون جگر را نریزم۔ بیمار بدن علاج شفا نیابد۔ و صلاح بخیر اندیشہ صواب نیاید۔ نام نعمان و جالینوس بر حسن تدبیر روشن و دوام افلاطون و ارسطاطالیس بر سبب زیرکی ثبت۔ سکندر بر حکمت عملی مغرب و مشرق را گرفت۔ و سقراط عقل و دانش حکیم بے مثل شد۔ هر چه خواست بیا منعت۔ و هر چه بیا ندرخت۔ ابو الفضل بعبدہ وزیر می رسید۔ و ایاز از ہمہ غلامان و علو مرتبت پیش پیش و دید۔ بزجہر زینت بزم نوشیروانی و باہک افادہ کامرانی شد۔ ایں ہمہ بزمین و برکت من۔ لیکن تویی کہ آدمی را بیکار می گردانی۔ و گرسنہ را گرسنہ تر سازی و ہوشیار را کابل و کابل را کابل تر زنبیل گر۔ بظاہر اگر تو تسلی می دهی لیکن در اصل خراب می کنی نشیدہ حکایت۔ وقتی درویشی در صحرائی رفت۔ باز را دید۔ کہ تملکہ گوشت چگل خود آورد و آشیان را تغ رفت۔ و آنجا بچہ زراغ را کہ بنجور بود۔ بنجور ایند۔ و درویش انیں پنداشت۔ کہ روزی ہر کس ہر کجا کہ بود برسد۔ بنا بریں در راہ نشست و منتظر سفرہ طعام شد۔ و شب را روز گذشت مگر هیچ پیدا نہ شد۔ و او بہم طور گرسنہ بہاند۔ کہ ناگاہ برے صاحب دے گزر کرد۔ و پرسید۔ چرا حسنہ حال نشستی۔ و درویش ماجرائے خود گفت و فریاد نمود۔ صاحب دل خندید و گفت ای برادر و درویش خوشی تن تو ہر چه دیدی۔ نہ اندیشیدی۔ اگر می اندیشیدی گرسنہ نماد می۔ باز تملکہ گوشت بیمار و بنجور را دادہ است۔ نہ کہ بہ پیل تنے مثل تو۔ و تو کہ تندرستی چرا بے کاری باشی۔ بروا داد بے کماں بنما۔ نہ ایں کہ بے کار نہ نشیں۔ پس اے تقدیر ہر کہ بامید تو بنشیند۔ ذلت یابد و سختی بیند۔ و فقرہ چہند۔ و ہر کہ بر صلاح من عمل پیراے باشد قدر بیند و صد نشیند۔

تقدیر از ایں سخنانے تدبیر فرما و گذشت۔ و غضبناک شدہ گفت۔

تقدیر۔ عجب است ۶ توجہ باشی و چہ باشد کار تو

حلوہ خوردن را روے باید۔ تو دایں سخنانہ بنجور قضا بیا آرم۔ و سر از تن جدا بکنم و زبانت

را از قضا بشم۔ ابو الفضل با معقول ۷

نہ شود هیچ جز نہ تقدیری گر گفت کس ہزار تدبیرے

نه شنیدی - دو چیز محال عقل است - خوردن بیش از مقسوم و مردن بیش از وقت معلوم
 قضا دیگر نه شود از حسن ارناله و آه به شکر یا به شکایت بر آید از دهنه
 فرشته که وکیل است بر خزان باد چه غم خورد که بمیرد چرخ بیوه نمایی
 منم - که بگویم - ای طالب روزی بنشین - که بخوری - دای مطلوب اجل مروت که جان نبری -
 قطع هر رزق از گنجی دیگر نه کنی! برساند خدای عز و جل
 در روی در دمان شیر و بز بر نخوردت مگر بر روز اجل
 و لیس تدبیر نگه دار - به نمانده دست نرسد - دهناده هر کجا که هست برسد

شنیده که سکندر برفت و ظلمات بچند محنت و آنگه بخورد آب حیات
 و اسه تدبیر تقصیر صیاد بی روزی در دجله مایی نگیرد - و مایی بے اجل در خشکی نمیرد
 مسکین حریص در همه عالم همی رود او در قفای رزق و اجل در قفا
 بیمار شفا نه یابد چه حکم نه باشد نشیند که چون قضا بیاید - هیچ تدبیر کارگر نمی شود
 چون قضا آید طبیب آبله شود و آن دوا نفع نه رساند
 از قضا سر گنجبیس صفا فرزند روغن بادام خشکی می نمود
 تدبیر این شنیده هیچ کتاب خورد و گفت - تدبیر - ای تقدیر چو بے لطف و زنی مکالمه نمود
 ولیر شدی و حقیقت خود را ندانستی که رو به پستی - شیر شدی - یا دوار - انا للوصل و انت للقطع
 و انا العطا و انت للمنع و انت للضر و انا للعماره و انت للخراب المعمر و انت المقلد
 و انا صاحب التقليد -

تمام رسل و آئمه ملت و دین تاکید بلیغ نموده اند - که تدبیر ضروری است - اگر چه آن
 شود که خدا کند چنانچه صائب گفته

غرق بیکاری مگرداں روزگار خویش را پرده روستی توکل سازگار خویش را
 و پیغمبر خدا فرموده است - اعتقل و توکل - که اشاره بسوئی آن اعرابی است که اشتیر خود را
 بر توکل خدا بغیر از انبیاست - بی دوا نشانده نزد پیغمبر صاحب آمد - مولانا دم باین قصه
 اشاره فرموده اند - نظم

گفت پیغمبر آواز بلند   با تو کل زانوئے اشتر یہ بند
 رمز انکاسب جیب اللہ بشو   از تو کل در سبب کاہل مشو
 رو تو کل کن تو در کسب ای عمو   ہمد مسکین کسب مسکین موبو
 ہمد کن جدے نما تا وارہی   در تو از ہمدش بمانی وارہی
 وای تقدیر زبان دراز گردن فرازے

رزق ہر چہند بے گماں برسد   شرط عقل است جستن از درہا
 گر چہ کس بے اجل نخواہد   تو مرو در دہان از درہا
 لیس للانسان الامعی

وای تقدیر نشیدی کہ حکما گفتہ اند ہر انسان تقدیر خود خود می سازد یعنی او تدبیر نیک
 کند تقدیر نیک می سازد پس من محصل ہستم۔ و تو محصل ہستی۔ من مخزن ہستم۔ و تو خزائن
 ہستی۔ و اگر لعل ہستی من کان ہستم۔ و تو اگر در ہستی۔ من دریا ہستم۔ من مقدم ہستم۔ و تو موخر
 من اعلیٰ و تو ادنیٰ۔ من گراغم کہ بر زمین ہستم۔ تو سبکی کہ بر آسمان ہستی۔
 تو بہ سبکی فلک نشینی   من بہ خشکی زمین نشینم

خدا ہمراہ من ہست۔ نشیدی ہست مروان مد خدا۔ پس برائے فہمائش تو چندیں سخن
 ہا کافی است۔ و سزا باید کہ اکنون دست نگرم شوی و خطائے خود را اعتراف کنی۔

تدبیر این تقریری کرد کہ ہانف غیبی آواز داد۔ **ہانف غیبی** (بجانب ہر دو مخاطب
 شدہ) از شما یاں کسی را غرہ نہ باید شد۔ چرا کہ ہر یک بر حق است۔ تقدیر بے شک غالب
 است۔ مگر تدبیر ہم لاریب بسبب فطنت تا جائے کہ اختیار انسان است۔ تدبیر رہبر و راہ
 نمودن اوست۔ و دور از ان تقدیر قادر و غالب کہ گفتہ اند۔ انسان مختار فی فعل و مجبور فی الاختیار

وقت

ای شیخ چہ جوئی ز شب قدر نشانی   ہر شب شب قدر است اگر قدر بدانی

وقت مناسب است - گراں بها - که به مقابلہ اش ہفت اقلیم وقتے ندارد - و سلطنت عظیم
 بے حقیقت آؤڑہ اند کہ سکندر ذوالقرنین بوقت نزع می گفت - کہ وہی زیادہ کینہ
 و سلطنت و کنت بعوض آن گیرد - مگر مہلت چشم زدن کجا سکندر را ہی ملک عدم شد
 نگہ دار فرصت کہ عالم وہی است   وہی پیش دانا یہ از عالمی است
 سکندر کہ بر عالمے حکم داشت   وراں دم کہ بجزشت عالم گزاشت
 و حکمائے فرنگ گفتہ اند - کہ ہر روز حیات خورد و ہر شب مہمت بزرگ است - و ہر روز را کہ
 بکار آرد - عالمی زبند - و ہر لمحہ را کہ ضائع شود زندگی را خراب کند - شیخ سعدی چہ خوش گفت
 خیر کن ای فداں و غنیمت شمار عمر   زان ہمیشہ کہ بانگ بر آید فلاں نماد
 و یکی از دانایان گفتہ - وقت است کہ خاک سیاہ را اکسیر می سازد - و سلاخ آہن را خنجر آبدار
 و قطرہ آب را در شاہوار و نطفہ ناپاک را دم پرہیز گار می نماید - الغرض وقت فی الواقع
 متاع گرانہا است - کہ اندازہ قیمتش مشکل - مگر ہر آنکہ قدر قیمت وقت دانست - بہ دولت و
 بادشاہی رسید - چنانکہ اہل فرنگ رسیدند - زیر آکہ ہر لمحہ وقت را بہ باقاعدگی صرف می نمایند -
 و یک دقیقہ را بہ زیان نمی رسانند - خورد و نوش و نشست و برخاست و نوشت و خواند
 ایشان بروقت مقرر می شود - و ممکن نیست کہ روزی از انضباط اوقات روانہ کار سے
 خلاف افتد - اہل ایشیا از ایشان تبدیل لباس آموختند - مگر فسوسہا کہ قدر وقت نداشتند
 کا سکہ بخار تلخ و تیلیفون - بخاریہ فہمند فرو ج یافت - مگر اشاعت تقسیم اوقات نہ
 شد - تاب سگار و حیب انداختند - و ساعت پر مچ دست بستند - مگر استعمال وقت
 نیاموختند - اہل سلف کہ نہ ساعت داشتند نہ مینار ساعت - ہر کار را بروقت می کردند -
 و اطاعت و عبادت و محنت و مشقت و خورد و نوش کا سے نہ بود - کہ بروقت معینہ نمی شد
 قدرت ایشان را بہنونی می نمود - و ایشان لطف زندگی حاصل می کردند - علی الصبح بیدار
 می شدند - بہ ہمیں جہت ہمیشہ تنومند و زندرست می ماندند - قابل تعجب امر ایں است -
 کہ طہور و دو آب و دوش ہر کار را باقاعدہ کنند - مگر حضرت انسان کہ اشرف المخلوقات است
 و راولے فرض منصبی کوتاہی و غفلت نماید - برنگال بہار خزان - تابستان بروقت

خود خود می آید۔ ہر دمہ نہ ہو و شتری شب در روز در کار خود مستند۔ بچپن تمام صحیفہ قدرت
باواز بلند می گوید۔ کہ کار را در امر و زلف و انگزار ۵

برو باد و مور و خورشید و فلک در کارند

ہمہ از بہر تو سرگشته و فرمانبردار

جان سٹوارٹ مشہور عالم فیلسوف گفتہ۔ ہر کہ قدر وقت داند۔ استعمال وقت خوب می
داند۔ و بچپن بکن می گوید۔ خوش بخشی چیزے است کہ ہر وقت بدست نمی آید۔ مگر کسیکہ
قدر وقت بداند خوش بخشی راضی و حاصل کند۔ چنانکہ خواجہ حافظ گفتہ ۵

دلا وقت توانائی دیریں دنیا غنیمت دال کہ دوراں ناتوانی باہمی زیر زمین دارد
و دیریں ضمن مسطور است کہ شاہان قدیم کہ ہمہ عالم را مسخر کردند۔ وقت را نعمت گر انہما
می پنداشتند و چون از دیوان عام فارغ می شدند۔ در دیوان خاص تدابیر ملکی و
امورات سیاسی را می اندیشیدند و بعد از ان بہ خلوت یا در خدائی نمودند۔ و اکثر شاہان
از ایشانی بچکلاہ و دوزی و قرآن نویسی و جلد بندی گزراوقات می کردند۔ مشہور است۔ کہ
اورنگ زیب بادشاہ از امور سلطنت فارغ شدہ۔ تخرآن نقل میکرد۔ و نسخاں را در بازار
فروختہ و جو غنیمت می سازد۔ و بچپن ناصر الدین محمود کہ از خاندان غلاماں بادشاہے بود۔
مقتی پیر بہر کار۔ ہر روز قرآن نقل می کرد۔ و از اجرت آن شکم پروری می نمود۔

تاریخ عالم شاہد است کہ والیاں ملک کہ قدر وقت ندانستہ بہ امور بادشاہی توجہ نہ اند
و عمر خود را در لہو و لعب صرف نمودند۔ عرصہ سلطنت ایشان ادا کے نیافت و انجام ایشان
نہایت بد شد۔ تمثیلاً متعصم شاہ آخری بادشاہے بود از خاندان عباسیہ کہ عیش و
نشاط را بادشاہی دانستہ بود۔ از دست کفار کشتہ شد و در زمان اوسیل و ارخون خست
موجزن گشت۔ و در تجربہ آمدہ۔ کہ بہ یک لمحہ چنان تغیر شد۔ کہ پیش انیس کہ نصرت و ست می
پوسید۔ شکست عظیم واقع شد۔ نپولین بونا پارٹ کہ ہمہ عالم را تسخیر می نمود۔ درس شہرہ صمد
بہ مقام دائرہ۔ از دست ڈیوک آف ولنگٹن نہریتی یافت۔ و جہاں بود۔ کہ لشکر املوی ڈیوک
آف ولنگٹن بروقت آمد۔ و لشکر نپولین بدیر رسید۔ و تخریب بہ بلو . . . . .

کہ سہرا ی فتح بر سر شہنشاہ فرانس بستہ شود۔ مگر وہ اسے قسمت کہ توفیق یک لمحہ برائے فتح فرانس بسیار مضرت ثابت شد۔ و بایں حکایت کہ مذکور می شود ثابت است کہ اگر آدمی ان چیز مفید بروقت نفع حاصل نہ کند۔ نتیجہ بجز حسرت خوردن و کف افسوس باییدن نباشد۔

حکایت۔ آورده اند کہ در سلف هردی بود۔ جو بایں سنگ پارس کوہ ودشت

وادی و دریا نوردید۔ مگر نشان سنگ پارس نیافت۔ و درستی و ہوشیاری و در خواب و بیداری اگر اورا ضبط بود۔ این کہ پارس بدستش آید۔ روزی مرادش برآمد۔ و پیر مرد ویرینہ سال برے گزر کرد۔ و اورا سنگ پارس مرحمت نمود۔ بدین شرط کہ بعد از یک ماہ باز بگواند این گفتہ آن ہاتف غیبی غائب شدہ ۔ اور باز از رفت و زرخ آہن دریافت کرد۔ و بد۔

کہ امروز گزانی خاص دارد۔ و ذرات راں خواہ شد۔ مگر چوں روز دیگر و بسیار رفت و زرخ آہن دریافت میکرد۔ مگر آہن ہر روز گران تر می باشد۔ حتی ماہ باقتام رسید۔ و او هیچ نکرد۔ ہر وقت این می اندیشد کہ کیلیخت انبار آہن خریدن و اورا زرخاں ساختن کارے مشکل نیست و می گفت کہ ہنوز ہر روز باقی است و ہنوز پنج روز مگر این نمی اندیشد کہ بچہ چہرے نایاب ابدست گرفتار این چنین مملتی نیز میرفتن کہ وہ آہنی را طماناب نمودن فرصت یک دقیقہ نمی طلبد مگر آف آن ہیوقوف فرق در آہن طلبانہ دانست و فرصت وقت بے خبر بود۔ نتیجہ این شد کہ آں پیر مرد آمد و پارس خود را باز گرفت و او بجز دست ناسف بایدن و حیران نصیبی بیچ حاصل نکرد۔ تبصرہ ۔ اگر آہن زندگی خود را پارس خیال کرد۔ و وقت را غنیمت شمرد۔ ہمانا خوشی تن را طمانابے خالص سازد۔

من نمی گویم کہ ایں کُن یا بنگر آں مباحش ای ز فرصت بی خبر و ہر حیرہ باشی ز و باش ویریکی از کتب ہنود مسطور است کہ مادہ آہوے بہ بچگان خود بر لب آب کنگ از ہر

آب خوردن می رفت و چون بہ کنار رسید۔ دہن بر آب انداخت و آب خوردن آغاز نمود۔ مگر دید کہ بچگان آں آب نمی خوردند۔ بدش پرسید۔ گفتند۔ کہ نافرقتی کہ شور دریا ختم نشود۔ ما آب نمی خویم۔ گفت۔ جان ماور۔ شور و دینا قیامت باقی باشند۔ و ما نفیس زندگی را بیش بہا دانستہ از نوشہ آخرت بساییم۔ یونانیان در علم متھیا لوجی وقت را مشکل بہ شکل انسان ساختہ بودند کہ رہو اسواں بود۔ کہ از رکلی بود۔ مگر بر ناصیہ کا کلے می داشت۔ مطلوب از این است۔

کہ اگر شما وقت را گرفتیں گی خواہ۔ از جلویش نگیرید کہ از عقبش۔ ۶ وقت از دست رفتہ باز نیاید۔ صائب چہ خوش گفت ۵

غرق بیکاری مگردان و زگار خویش را
پُرودہ روی تو کل سازگار خویش را
الغرض مرد و اناں باشند کہ قدر وقت بدانند۔ و برائے ہر کار وقت مقرر سازد۔ و اصلاً خلاف آن نکنند و کاری امر و نہ بر فرزا نگویند۔ و ہر لمحہ را زندگی شمارند۔ جملہ انبیاء و رسل و پیشوایان تہاسبہ و ہل یک نفس زندگی را ہم غنیمت شمارند۔ و راست گفتند کہ جان در حفاظت نفس است و کسی کہ قدر یک نفس می شناسد۔ تحقیق قدر آب حیات می داند۔ برائے عافلاں ہر شب شب قدر است و ہر روز روز عید ۵

ای شیخ چہ جوی ز شب قدر نشانی !
ہر شب شب قدر است اگر قدر بدانی

مناظرہ شاعر و مصور

منزلے است خوشنما و دلکش۔ در دیوارش از تصویر ہائے رنگیں آراستہ۔ و صحنش از صندلی ہائے بے شمار پیراستہ۔ مردمان جوق در جوق جمع می شوند۔ و درجہ بدرجہ نمیشیند۔ یعنی نگزشت۔ کہ صدر مجلس آمد۔ ہمہ برائے تعظیمش (برخواستند) و پاشند و مسند و اوند و طرح مصرعہ پیش شد۔ ۶ "نیست فطرت را مصور در جہاں جز شاعری"

شعرا بجمال جدت مصرع بر مصرع می رانند و ہر سوز و ہر طوفانہ ہائے تحسین بلند می شد۔ گاہے آوازے "خوب" می آمد و گاہے "قدر مکر" ارشاد فرمایند۔ "ہائے دیگر مصورے کہ ازیں راہ گزرمی کرد از مردمان پرسید۔ کہ ایں چیست۔ گفتند۔ بزم سخن آرائی و مجلس غزل سرائی پرسید بزم سخن کہ گویند۔ گفتند۔ شعر ہائے با کمال و سخن سنجان شیریں مقال جمع اند۔ یک مصرع طرح مقرر کردہ اند۔ کہ دیگر مصرعہ ہائے بر آں می گویند۔ و ایں را مشاعرہ می نامند۔ شما ہم جادہ گیرید۔ و خط و افرو لطف بے حد حاصل بکنید۔ مصونہ بشت۔ چوں تکرار مصرعہ طرح شد۔ مصور شنید و گفت کہ ایں چہ معنی دارد۔ مردمان جواب دادند۔ و در جہاں

بجز شاعرے کہ مناظر فطرت را ظاہر کند۔ دیگر ہی نیست۔

چوں مصویر این بشنید تن و توش او آتش گرفت برببب شمش از آتش خشمش پرید۔
مرقع تصویر ہائے نگین را از جیب بر آوردہ باواز بلند شہیر داد۔ شاہم است این مرقع کہ منم
صورت گرے شعر این شنیدہ بر آنکجہ شدند و گفتند۔ این مرد کہ مجلس را را منقص کرد۔ ہاشد کہ
عزت مجلس خود نگاہ داشتہ این را لا جواب کنیم۔ باتفاق ہمہ کی از شعر اے مقابل او شد و گفت
شاعر۔ مدانی کہ ما کینستیم ما شعر اے بلند خیال تنیم۔ ^{مخالفی} والوری مثال ستیم۔ شاہ را
گد انمون و گد را شاہ ساختن گل را خار کردن و خار را گل نمودن ادنی کار از کار ہائے ما
است۔ شہرت محمود را بباد و بیم کہ از راجگان ہند و ستان خراج گرفت۔ بلخ و قند ہار را
مسخر کرد۔ غزنی را تونہ اسم ساخت۔ دایمن الدولہ و ہمین السلطنت خطاب یافت۔ مگر چوں
صلہ بہ اشعار شاعر نہاد۔ و نظر مطعون گشت و خواہد ماند تا انقراض زماں و مرد و زماں دایں
اشعار چو یہ بختی اوست۔

ز ناپاک زادہ نداری امید کہ زنگی بستم نہ گرد و سفید

پرستار زادہ نیاید بکار اگر چہ بود زادہ ششہ یار

مخصوص۔ دانستم بلند خیالی شما۔ خدا این بلند خیالی کسی را عطا نکند۔ شما این بلند خیالی
تام و ہید۔ نزد من خام خیالی است کہ معلومہ شکوہ گوئی و ہرزہ درائی و ترا خائی است۔ فزوسی عمر
عزیرا دیں نہل سرائی خراب کرد۔ محمود خوب کرد کہ اورا شصت ہزار دنیا سرخ عطا نہ کرد۔
شاعر اچہ یار کہ این قدر زربو۔ منم کہ چین را نگار خانہ چین ساختم۔ گاہے پیغمبر خدا شدم۔
ارژنگ آوردم۔ دنیا را عجائبات دنیا در ملاحظہ آوردم نہ مثل تو عمر بہ باد و دم۔

شاعر این شنیدہ و طیش آمد و گفت۔ اسی نقاش صوری۔ ہند را۔ مرا ہرزہ کوگو
من نقاش معانی ہستم۔ شما جسم ہستید۔ من روح ہستم۔ روح جویم افضل است۔ من بہ
تو افضل ہستم۔ تو خط و خال مرد ماں می سازی۔ من نہ فقط خط و خال می سازم۔ بل حسن و
جمال می نمایم نہ صرف حسن و جمال بل نقاب از چہرہ کسب و کمال را انگم۔ مالک ظاہری و
باطنی ہستم۔ نہ بچو تو بر کاغذ نقاش زدہ اورا تصویر نام نہادہ و تصویر ہائے را جمع کردہ مرقع

نام کردہ۔ در بازار آورده می فروشتم۔ و چند درہم حاصل کردہ خوشنودی شوم۔ این کار کارشگرد پیشہ ہا است۔ نہ کار ما شرفا۔

مصور۔ قربانت شوم بخدا اگر شما شریف ہستید۔ ام شرفا از لوحہ جہاں محو گشت و شرافت معدوم شد۔ تسلیم می کنم۔ شاخچہ بند ہستید۔ کرۂ زن ہستید۔ لجاجت و خوشامدور جبالت شما کمزور است۔ و دریں ہم شکے نیست۔ خوشامد ہر گز گفتی خوش آمد۔ نزد اہلہاں و خوشامد طلباں مقبول ہم بشوید۔ و انعام ہم بگیرید۔ مگر ہمیشہ سنجیدہ مزاجاں و عاقلان و حتی گویاں وقتی ندارد۔ و خود رب الارباب خالق جمیع مخلوقات۔ در کتاب اعجاز انتساب گفتہ۔ لم یعقلون مالا یفعلون۔ من ہر چہ بر کاغذ نقش نمایم۔ اور خواندہ و ناخواندہ بفہمہ و بشناسد۔ مگر ہر چہ متاع شماست۔ پیش خریدار خواندہ بیروز و دبس۔ پیش اناس کہ بنی آدم نہ شعری گفت نہ طرز تخریر ایجاد کردہ بود۔ من بودم کہ انہما را طالب را سہل مے نمودم۔ بل سہل تر می کردم۔ و تا کنون جائیکہ مردمان حرف توانند زدو۔ ضروریات دنیائی انضمیر خود را بذریعہ تصویر ہائے بروزی دہند۔ آنجا نہ شعر گوئی مفید است۔ نہ غزل خوانی و نہ قصیدہ وسیلہ حاجت براری۔ ہزار غزلہا بخوانید۔ و ہزار اشعار بر زبان بیارید مطلب کسی نمی فہمہ۔ ۶۔ کس نداند کہ در دہانت چیست۔ پس آنجا می شاعر فیہیں مقال تو گنگ باشی فے فے بلکہ کہ ہم چہ مافی الضمیر و بگہ بے ہم نمی فہمی۔

شاعر چون از زبان مصور لفظ گنگ و کشیدہ۔ برق شد۔ خواست کہ خرمن مصور یعنی ہمہ مرقعہ اور بارہ آتش زبانی بسوزد۔ و خاک سیاہ کند۔ و مے گویند۔ بدیں طور گویا باشد۔

شاعر۔ ۶۔ "تو چہ باشی و چہ باشد کار تو۔" خاک را چہ نسبت با عالم پاک۔ چہ خطوط مخفی کشتی و آں را تصویر نام نہی۔ چوں در طینت شما اختلا و اخل است۔ انتقامت از کجا آید۔ من کہ سطور اشعار را با ستوای نویسم۔ کار من نیز مستوی است۔ من اشیاء غیر مرئی را مرئی مے سازم و تو صرف مرئی را۔ در حالت مرئی ظاہری کنی۔ و یک و دیگر سقم در صنعت تست۔ و آں این مجسم را غیر مجسم می کنی۔ و کلان را خر و تر می سازی۔ گاہ

خردترین - مرا صرف ضرورت قلم و دوات و گاہے آں ہم تہ چہ من در حافظہ اشعار خود محفوظ
می توانم کرد و تونہ صرف ضرورت قلم و دوات داری - بل ترا ضرورت قلم است و نیز رنگہائے
گونگون و بوتلموں کہ بجز ایشان تصویر شوخ ننوازند شد - و یک صفت در شعر من میں است
کہ من از نور کلام عدم الوجود را بہ وجود می آرم نشینیدہ "من البیان السحر" و تو صرف خاک کہ موجود
بکشتی پس آں قدرت کہ مرا حاصل است - ترا در جنت میسر نیاید - ای نقشب طراز گردن فراز
باے گرت بگور عزیزاں گزلبود از سربہ غور کیانی و سوری

کاجا بدست واقعه بینی خلیل را در ہم شکستہ صورت بہتہائے آوری
مصنوعہ - چہ کنم - لافہائے شہا بہ حد - و شیخی باے تولا تعد متولہائے مانی و ہزار و تمانہ نور
فرسودہ نشد - باید کہ مثنوی از خرد داری پیشی کنم - و یک دنیا را فائل خود گردانم چہ مہوش بکشا و
بیس نقش خسرو شیریں بشیریں قلمی من تازہ بل بہ غانہ تا کنوں رونق می دہند - نگار خانہ
چین تا الحال ضرب النثل عالم است ہزار ہا امرائے ثریا یا مگاہ و سلاطین صاحب شہم دجاہ و
حکما و علما و صلحا و عرفا انیز بہاں گزشتند - من صورت ایشان را تا ہنوز در مرقع خود منقش
و ترسم دارم و تو اگر بینی بہ سبب - و این کار من تا بہ جاری نہاند - و خود ہستی شہا بدست من است
من بعد از قوت شہا صورت تو محفوظ دارم - بل در بایسکوپ ہر تصویر خود در کالان می توان
دید - و نیز متحرک ہم حالا بگو - تو محتاج من ہستی - یا من محتاج تو -

نشاہ - شاید ترا معلوم نیست کہ من با دشاہ اقلیم سخن ہستم - و قلم شمشیر من - و تو از شعر
نشینیدہ - خاقانی - نیست اتلیم سخن را بہتر از من با دشاہ - سہمی

گہ کہ رخیاں در رسم آید کہ این من ملک عجم گرفتہ بہ تیغ سخن در می
پس ازین طور دیگر اں پس شعر با دشاہ ہستند - و ہذا مرتبہ و تمکنت کہ شعر یا قندہ - بیج مصوری
را ہم نہ رسید - و دو کی بسیار غلام می داشت - و چہار صد شتر در زیر بار رخت او
می رفت - خاقانی در صلہ ہر قصیدہ سہ ہزار دینار سرخ از منوچہری یافت فیضی منصب
جلیلہ می داشت - عنصری و مغربی از زر کشیدہ مال مال گشتند - و ما نشیندیم مصوری کہ بہ ہم
چنین دولت کنت یا یافتہ - با بہ تقرب شاہاں اقبالہا دید - و سرفرازی و برتری یافتہ پس

ای قلاش و مصور نام نهاد و در پایم بیا و غفو تقصیر نخواه -

مصور من مخمّن گفتم - که بزبان تو عهده برآشدن مشکل است - آخر شاعر ہی - جدّت طرازی می کنی - در عربی مقوله است "الشعر نری بالعلم" کذب و بطلان را به صدق تبیل ساختن ستود تست - در دروغ و در سرشت تست و من شنیده ام که شاعری از دروغ فروغ می یابد - و این از بزرگان منقول است - دروغ گور حافظ نباشد و نیز "الکذب مقراض الایمان" ایمان را در تو دخل نیست - من چگونه به تو به سر پیکار بیایم - هر چند می گویم - رد می کنی خدا زبان ترا زبوں کند - که زیبا می دهد -

شاعر این سخن شنیده و لیر شد - بلکه شیر شد - و به یک همه بر مصور حسد کرد (شاعر) معلوم شد با فندگی - خواهر معلوم شد با فندگی - ترکی تمام شد - حالا بر من دشمن شد - که از کوزه همه ترا و که در دوست - ای مصور ای طبل تپی - پس ختم شد کمال تو و نظا هر شد جمال تو پیش ازین ترا معلوم نبود - که من مصور بر فن هستم - در صورت الفاظ به چنین خوبی تصویر کشتم - که اگر نرم نشاط باشد - در وجود و چنگ گل و گل - مینا و جام - جمع می سازم و اگر نرم عود باشد - در و سامان گیر و زاری - لوازم آشک باری یکجا کرده - فراهم می نمایم و اگر معرکه رزم باشد گز و دمنان - تیر و پیکان - خنجر و تیغ بیدریغ جمع می کنم - که نظار گیاهان را لطف در اصل نباشد که در قطار با می الفاظ دریابند - ازین جهت بر من صادق آید - که مصور فطرت هستم - مصور هر رنگ ام -

بچوں این قد عجیب در سر شاعر سرایت کرد - ناگه حکیمی پیدا شد و در مجلس و رو به هر دو کرده گویا شد - شاعر این شک شما بلبل هزار داستان سخنوری و طوطی شیریں زبان شکرستان معنی پروری هستید - زخم پر وازی - نغمه سنجی - جدّت طرازی - سحر بانی - جمله اوصاف در تو یکجا جمع اند - مگر هر که عجب و امتحان را در دل جا دهد - منزلت و وقعت خود را خراب کند - هنر دهر هنر خوبی دارد - بر محل خویش توبه شک مصور فطرت هستی - یعنی آفرینی می کنی - مگر قلم مصور هم عالمی را مسخر کرده - هر کاغذ را صفحہ ارشاد نموده - الاله و گل - یسکان و سبلل سر و صنوبر - برگ و برگ گل تر - چنان می نماید - که نقل را از من می سازد - و ظرف این که

خوانده و ناخوانده حظ وافر بردارد و محافل و مجالس عیش و نشاط از تصویر هائے رنگین و دلکش
موضعه رضوان را فراموش می کند - شاعر! نام بزرگان از کارنا هائے تو باقی مانده لیکن بیشه
ناموران از قلم مصورتان زه مانده - پس شما هر دو افتخار مطمح و قمار عالم و عالمیان هستید و هر یک
را صفت خود مبارک باشد -

زمانه با تو نسازد - تو باز نامه مبار

یکی وجهه دیگر ی قیج - کسی صلح و کسی ملج - خالق البرایا انسان را از خاک یکسایا پیدا
نکرده کسی گلخدا را است و کسی مشکبار - رونی و رنگی - هندی و فرنگی و عادات و اطوار و در
مشکل و شباهت تبائن بسیار دارد - چنانچه ارسطاطالیس می گوید - که تضاد عقول و در و دما
بر اشکال ایشان است و همانرا که عقل یک نوع دارند - در شباهت اختلاف هم کم دارند و
مجموعه انسان طرفه همچون است یعنی مجموعه صفات ملکی و عادات طبیعی -

آدمی زاده طرفه معجز نیست   از فرشته سرشته و ز حیوان
گر کف میل این خود کم ازین   و رکنه قصد آن شود به ازان

نفس ناطقه انسانی بر سه شعبه تقسیم است (۱) نفس مطمّنه یا ملکی (۲) نفس لوامه یا سبعی (۳) نفس اماره
یا شهوی و این جمله نفس هر یک انسان را بجانب خود می کشد و بصورت عدم اطاعت ناموافق
تمام می نماید لیکن انسان آنها را به عقل مطمح و منقاد گرداند و به همین صورت خود مزاج انسانی از
افتن مزاج اخلاط متضاد مرکب است یعنی از دم و سودا و صفرا و بلغم مرکب قوت حیات از ایشان حکمت
عملی خاص کار گیر و مابین انسانی را روان دارد - این گزشته اگر نظر بر مودات دارند معلوم گردد
که هر شئی را موافقت نیست تا وقتی که برائے افاده خود موافق نه سازند - اگر از رویا جوئی
به گشت خود نیازمند سودمند نگردد - و در نه بصورت دیگر آب و ریاطوفان تباها کن است و آتش
را که در ساعتهی عالمی را بسوزد - چو به اختیار بکار می برند - فایده مند گردد یعنی از دوش
و اب که بعضی از آنها به انسان میل و موافقت ندارند - تا بلع و منقاد می میگرددند - الفرض برق

و باران کوہ و دشت ابر و باد برائے انسان مفید می توان شد۔ اگر موافقت بہ ایشان ننماید
 آیساب کالسدک بخاریہ و البورطیارہ نتیجہ موافقت انسانی است۔ اگر کسی طبائع مردم را موافق خود
 بنماید۔ اور باید کہ موافق خود سازد و کاری نیست کہ انسان آنرا نتواند کرد۔

بہ شیریں زبانی و لطف و خوشی توانی کہ پیلے بہ موئے کشی

جمله انبیاء مسل و مصلحان دین و دلیل را در ابتدا زمانہ ناموافق بود مگر ایشان پر وای تکالیف نہ
 کردہ آخر رخ افغان خود غالب آمدند حضرت خاتم النبیین سید المرسلین از کفار سخت تنگ آمدند
 مگر قریانش شوم زہے بہت ایشان کہ آتش را آب نمودند و نگ را موم کردند۔ و وقتی بود کہ
 حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ تیغ خون آشام از نیام کشیدہ بہ قتل آن شخص رضی اللہ عنہ بہماں
 موم در اقام مینت التزام رسیدہ مہر بہ خاک کف پائے آن جناب می نمود و مسطور است ۔

حکایت ۔ کہ روزی عیسیٰ علیہ السلام می گزشت ۔ اہلبی بہ ایشان دوچار شد و سخنی پرسید
 بہ نرمی و خوش خلقی جوابش باز دادند۔ آن شخص آغا ز بد خوئی و فرومایگی کرد۔ اما چند آنکہ او
 نفرین می کرد۔ ایشان تحسین می فرمودند۔ و ہر چند دے از در مجاہدہ در می آمد۔ ایشان طریق
 ملاطفت می پیوڈند شخصی بد اسباب رسید و بہ عیسیٰ گفت ۔ چرا زبول این کس شدہ اوقہ می کند
 و تو مہر می فرمائی ۔ او جواب جفا پیش می برد۔ تو بہ نرمی و لطف پیش می نمائی ۔ فرمودند ۔ مصرعہ
 " از کوزہ ہماں ترا و کہ در دست " او چنان می کند۔ کہ علامت دوست ۔ و من چنانکہ صفت
 من ۔ من از وی در غضب نمی شوم ۔ و او از من صاحب ادب می شود ۔ من از سخن او جاہل
 نمی گردم و او از خوئے و خلق من عاقل می گردد ۔ نظم

بچوں نشوم من زوے افزوختہ	او شود از من ادب آموختہ
من کہ ز دم مایہ دہ جاں شدم	این صفتم داو خدا زان شدم
خلق نکو وصف بزرگاں بود	اخصصت بد سیرت شیطان بود

و ہم چنین در قصہ یوسف علیہ السلام مذکور است ۔ کہ برادر این یوسف با وجودیکہ بہ یوسف
 بدسلوکی با نمودند۔ بہ عرض چند در ہم ناروا فروخت نمودند و در چاہ انداختند۔ مگر یوسف بہ ایشان
 در آستانے قحط عظیم کہ در مصر و نواحی آن سیر زدہ بود۔ آن سلوک نمود۔ کہ ایشان لایق

هچنیں مراعات بہ بنودند در انبار غلہ زر سرخ پر کرده بہ ستری عطا نمود۔ مطلب این واقعہ
 این است کہ یوسف علیہ السلام را زمانہ اگرچہ ناموافق بود۔ مگر یوسف بہ آن موافقت نمود
 بخلاف آن اگر کسی جواب دشنام بہ نام دہد و بعوض طہانچہ مشتکی۔ و بعوض مشتک سیلی زند
 نتیجہ اش این باشد کہ آتش زراعت و فساد مشتعل گردد۔ و لذت بہ مجاہد بل بہ محاربہ رسد
 و گفتہ اند کہ فلک نامہ بخار بہ کج روی خود گلہ کج کلہاں را بر زمین می نهد۔ و گدین سرفرازان
 را می شکند۔ و کسی کہ سرتواضع فرود آورد۔ زمانہ گردیدہ او می شود۔

تواضع ز گردن سہرازان بکوست   گد اگر تواضع کند خوی اوست
 وسان الغیب خواجہ حافظ رحمۃ اللہ علیہ چہ خوش گفت
 بر آستانہ تسلیم سرینہ حافظ   کہ گریستیزہ کنی روزگار بتیزد
 و رودکی بریں مضمون گفتہ

رفت آنکہ رفت آمد آنکہ آمد   بود آنچہ بود خیرہ چہ غم داری
 مستی مکن نشنود اوستی   زاری مکن کہ نشنود زاری
 نشو تا قیامت زاری مکن   کہ رفتہ را بہ زاری باز آری
 و مولنا روم نیز گفتہ

یا قضا بچہ وزن ای تند و تیز   تا نگیرد ہم قضا با تو ستیز
 و در حدیث قدسی است۔ من لم یصبر علی بلاء۔ ولم یرض بقضائے فلیطلب رباً سوا
 فلیخرج من تحت سمائی۔ و بریں مضمون است

کہ من دست قدرت ندارم بہ پیچ   بسر پیچہ دست قضا بر پیچ !
 چہ نتوان بر افلاک دست آفتن   ضروری است یا گردش رافتن
 نہ روزی بہ سنجگی می خورند   کہ سر بچگان تنگ روزی نزاد
 کہ حاصل کنند نیک بختی بزور   بسر مہ کہ بنیا کند چشم کور

ہمہ فیلسوفان یونان و روم
 نہ اند کرد آنگیں از زقوم

اسیر لذت تن ماندہ و گرنہ ترا چہ عیشہا است کہ در ملک جان مہیاست

جواہر محمد بے حد ثنا ئے لائقہ شہر حضرت خداوندی کہ بچہیں شیون و فنون عالم
گونگون را کہ عبارت از صور علیہ اوست بترکیب کاف و نون از نہا نجانہ بطون بدرگاہ
ظہور آورد۔ کنت کنترا مخفیا ..... وجود بشر را از کارخانہ
عنایت خود کسوت حیات پوشانیدہ از جملہ کمونات اشرف و ممتاز ساخت۔ بل عہد کائنات
بنحاطر او آفرید۔ چنانچہ در تورات مکتوب است۔ یا ابن آدم خلقتک الی علی و خلقت الاشیاء
لاجلک و انظر فان جمید و قرآن مجید و احادیث معتبرہ ثابت است۔ کہ اجرام سماوی کہ کمال
ایشان مقارن از وجود ایشان است و اجسام ارضی و امہات سفلی و آبائے علوی را ہم
بخدمت او سپرد۔ و چوں بوالبشر را از علیہ شرافت افتخار بخشید۔ ملاکہ را بطاقش عزت
۵ اک بندہ پروری کہ زبان دہاں نہاں
چاں را ز لطیف عذب غذا لطیف
در بحر سینہ دور معانی پرورید
در کان طبع لعل سخن بیکراں نہاد
پس انسان کہ اُور اشرف بیمان حاصل است نیز بہ کمال علمی و جمال عقلی متعلی است۔
بقولی حضرت علی رضی کرم اللہ وجہہ کہ بروئے حدیث شریف "انما دینہ العلم و علی بابہا"
ابواب مدینہ علم اند۔ اگر غضب و شہوت را مطیع و منقاد سازد۔ و بکمال عقلی رسید۔ مرتبہ
او از ملک اعلیٰ باشد چہ ملک را فرامی در کمال نیست بلکہ اختیار سے در آن نہ و انسان با وجود
مراحم بسی و اجتہاد و باین مرتبہ فائز شدہ و اگر عقل را مغلوب شہوت و غضب سازد۔ خود را
از ترتیب بہائم فرتر سازد۔ چہ ایشان بواسطہ فقدان عقل کہ رادح شہوت و غضب تواند
بود۔ در نقصان معذور نہ۔ بخلاف انسان ۵

آدمی زادہ طرہ مجنون نیست از فرشتہ سرشتہ و حیوان

گر کف میل این شود کم ازین و کف قصد آں شود بآں
 ہمانا این مقدمہ کہ مذکور شد دال است بر کمالی انسانی بدان طور کہ انسان ترک غضب
 و شہوت کند و بہ اوج رسد الحق کہ بہشت جائے اوست ۵

چوں بوم بختیگر مہنگی سایہ بر خراب در اوج سدرہ کوش کہ فرخندہ طاری
 گر قدر خود بدانی قرابت فزون شود نیکو نہاد باش کہ فرخندہ جہری
 انسان را آلات بدنی و وسائل جسمانی و قولی عقلی غرضیکہ جملہ جوارح بدیں شرط محنت
 شدہ کہ او وجود را از خواہشات نفسانی باز داشتہ در مدارج ترقی قدم نہد و تربیہ علیٰ علین
 حاصل کند۔ و ہر کہ بدیں اوصاف موصوف است در حقیقت انسان است ورنہ حیوان
 محقر۔ بخواے ۵

تاجان معرفت نکند ز تہات بہ شخص نزدیک عارفان حیوان محقری
 حکما گفتہ اند کہ انسانیت نہ در تامل و تشارب است و نہ در تنقل و تذکر و نہ در تولید و
 تناسل۔ اگر ایں می بود فیل بسیار خور جانور است۔ بوز نہ خیلی ز رنگ و چابک و خروش
 کنند و وحش و طیور اولاد افزائیدہ۔ بلکہ انسانیت چیزی است دیگر کہ از انسان مشرف ۵
 ”فرہی چیز دیگر آس چیز دیگر است“ عاقلی را پسیدند۔ کہ فضیلت انسان چگونہ می باشد
 حالانکہ ہر چارہ او را در حالت موزونیت بہ چیزے دیگر مشابہت می دهند۔ چیت نمک
 و خسارش را در ملائمت و سرنجی بگل۔ و چشم را بہ ترکس ٹھلا و چشم گاؤ و شتی و بہ دیدہ آہو۔
 و لب را بہ لب و دم جان بہ دود و دندان را بہ تشبیہ می دهند۔ و زلف را بہ نیفشہ و نانہ و مشک و
 عطر و زبان را بہ سوسن۔ و قامت را بہ قیامت و سر و شمشاد و صنوبر۔ و رفتارش را
 بہ کبک رفتاری۔ و گفتارش را بہ دستان سرے بلبل و فکر خائے طوطی تشبیہ می دهند۔
 گفت۔ زیو عقل است۔ کہ از تہ زمین انسان دو بالا و کیم آدم زادہ سابق ۵

عقل است کہ بنیاد خرف حکم از دست افزونی حرمت بنی آدم از دست
 پس انسان از عقل کہ یکی از آلات است تمیز خیر و شر کند۔ و عالم را بچشم
 عبرت بیند نہ پندارد۔ کہ و تہ او را بقا است۔ بلکہ او را دار الفضا حیاں کند۔ و حکما گفتہ اند

دنیا سرے گزشتنی و گزشتنی است نہ جائے خیمہ انداختنی ۵

دنیا پلے است رہزور و آخرت اہل تمیز خانہ نگیر بیند سر پہلے

حکمائے ہند گفتہ اند کہ دنیا را بحر بے کنار خیال کنید و خود را آں گل نیلوفر ی پندارید و ہیں بحر نہ مغروق شوی نہ مفروق یعنی نہ بہ عالم ملوث گردید و نہ از اں کنارہ کش شوی بلکہ ہچمو نیلوفر کہ بر سطح آب بماند اگرچہ آب ہم زیادہ شود و جائے دیگر آید کہ دنیا مرزا رست و برو مجاہد کہ کندہ سگ مرور و خوار ۵ "الدینا حقیقہ و طلا بہا کلمات بعضی از انہاد نیارا مجوزہ شمار کردہ ۵

دنیا نے است عشوہ وہ دولتانی لیک | باکس نمی برد گئے او عہد شوہری

آیتنے کہ ایں ہمہ فرزند زاد و گشت | دیگر کہ چشم دارد از دہم را داری

انبیاء اولیاء علمائے راسخین و آئمہ دین۔ دنیا را مزرعہ آخرت قرار دادہ اند۔ ایں واقعہ راست است "الدینا مزرعہ الآخرت" و بعض بدیں طور گفتند۔ عالم ناسوت مرات عالم لاہوت است ۵ نوشتہ اند بہ الوان جنت المادوی کہ ہر کہ عشوہ دنیا خرید و لے برے

پس ۵

ای دل انیں جہاں دل آزار در گزر | در تنگناے گنبد دوار و در گزر

کار جہاں نہ لایق اہل بصیرت است | مردانہ وار از سراپاں کار و در گزر

چوں می توان بگلشن روحانیان سید | سعی نما و زیب رہ پُر خار و در گزر

در بحر غم ز حرص چو غواص شوخ چشم | غوطہ مخور ز گوہر شہوار و در گزر

و گفتہ اند کہ بر لے تن پروری کسی را رنج نیاید و او کہ ایں تن ملک کرم وجود آں است ۵

جاہلی جاہل گمان رسی کہ نیامال تست | غافل غافل نمی دانی چہ در و نہال تست

اچہ خوردی رزق موران غیبی و شک | آسپہ می ماند زیاراں آنچہ وادی مال تست

و ۵

دنیا نیز زو آنکہ پریشان کنی ولے | ز نمار بد ممکن کہ نکرو است عاتلے

دنیا مثال بحر عمیق است پُر ہنگ | آسودہ عار زان کہ گرفتند ساحلے

پس محاصل زندگی و محاسن حیات ایس است کہ انسان در پس عالم فانی در لذت نفسانی بندہ
 باشد۔ بلکہ خیال عقبیٰ مافیہا کند و راحتِ تحقیق و نجاتِ ابدی را طلبد۔ و جملہ مخلوق و انی کہ
 باقی ہم اند۔ و رفودس کہ اعلیٰ ترین بہشت است موجود اند۔ چرا انسان بر دنیا سے چند روزہ نماز
 شدہ اسیر قیود نفسانی گردد۔ و مشاہدہ جمال الٰہی حقیقی و دیدہ اجلال لم یزلی را از دست برد۔ و جمال
 غیر قدسی بجز صفائی قلب صورت نہ بند۔ و تصفیہ قلب بدون مقہور و مغلوب شدن خواہش نفسانی
 حاصل نہ شود پس ہرگز در بند حوادث نفسانی و در بلائے حوائج شیطان قدم نہند۔ از جلوه پہلے تحقیق
 محروم ماند۔ و از انسانیت عہدہ بران شود۔ و در ربہ تنزل آرد۔ حتیٰ کہ از حیوات عجم خیس تر ماند۔ اے
 اشرف المخلوقات بنی آدم ولے سدرہ نشین طارم و چهارم ہے

اسیر لذتِ تن ماندہ و گرد نہ ترا چہ عیشہا است کہ در ملکِ جان نہایت

قلعہ رہتاس

ملک اثار ناتدل علیہا فانظر و بعد نالے الہاتاس

ایں قلعہ فلکِ شام کہ ہمہ قصر و وزوہ در می آسمان است۔ یکا ز قلعہ عظیمہ ہندستان و از آثار
 قدیمہ عرصہ دورانِ محبوب می شود۔ و پیمانہ بہت آں شیر زمان شیر شاہ سوری و لاد و دمان است۔ کہ
 سلاطین زمانِ خواقین یہاں پیش آں چوں روداہ مرعوب و خوانینِ دلاں و شیاطینِ گردن کشان کا مغلوب
 از بلدہ ہلم بفاصلہ چار کردہ بجانب شمال مغرب بر ساحلِ مدیائے کہاں و از اسبتا سیون دینہ بر سافت
 و کردہ بہ سمت جنوب واقع است۔ شیر شاہ سوری کہ پادشاہ کا مگار و فرمانروائے عالی مقدار بودہ
 باصولتِ شیر و دشوکتِ ہزبری آں چنان غالب و قاہر می نمود۔ کہ پیشِ ہیبت و سطوت او شیر
 فلک ہم چوں گریہ روزہ دار ناخنِ ہیبت و در پنجمہ اضطرابِ نہاں کرے بنیادش در ۹۴۵ھ مطابق ۱۵۲۲ء
 میلادی نہاد و آلا بعد از انقضائے عرصہ بہت سال چوں پیمانہ عمرش لبریز شد در ۹۷۵ھ داعی اجل را
 لبیک گفتہ اہتمام تعمیرش بہ پیشِ سلیم شاہ سلیم نمود۔ و موزا الذکر کا تعمیر را در ۱۵۴۵ء میلادی بہ اتمام رسانید
 و قبۃ اس قلعہ ۱۹۴۴ ایکڑ اراضی است و مشتمل است بر دوازہ درخانہ و دو دریکچہ۔ و بعد از بروج و کنگرہ
 ہائش شصت و بہشت و شہزادہ صد و پنجاہ و شش علی الترتیب است۔ آثارش و بعض جاہاز وہ ما

پانزہ ذرع و بلندی دیوارش تاسی و سر ذرع رسیدہ باعث تحریر این قلعه راویان قضا شد و حکامیان
 حقیقت ڈنار بر این نوع بیان فرمودہ کہ چوں شہنشاہ شد نشان جنت آشیان سلطان نصیر الدین ہمایوں
 والا و دہان از نامر اعدت روزگار و مصاحبت بخت ناہنجار آوارہ و شستہ اوار شدہ از راہ سندھ عام
 ایران گشت تا از جنگ فیروز شاہ غلجی یا بد شیر شاہ سوری کہ نام اصلی آں فرید خاں بود و در احسان
 فراموشی و حق شناسی فدیہ الدہر و وجین العصر بودہ و پرور دہ این خاندان و سر برآوردہ ایں دو و دہان بودہ
 و خاندان مغلیہ سبق غداری و مکتب بد عہدی خواندہ حرفی از کتابہ فانیاموختہ سلطان موصوفہ القعاقب
 کنان بوقت مراجعت از عہد گزشتہ بر ساحل وریک کہاں رسید و سلطان سارنگ و سلطان آدم کرام رائے
 مقتدر را ز کھربودہ بر اضلاع بسیار و قلاع بیشمار واقع و امن و جبال و کہسا و عکرائی فی نمود و بہ سبب
 رفعت شان و علو خاندان پیش شان زمان سلاطین گیتی نشان و قار و انباری تمام می داشتند بہ اعلیٰ منصب
 غدار جنگ پیش آمدند و شیر شاہ را آن بیشہ و کوہ کہ نواحی آں مشعل بر جگلات بسیار مملو از اشجار شجر دار
 و گلزار پر بہار و مرغزار و خوشگوار و دہ خواہاں بود بسیار خوش آمد و خیال تعمیر قلعہ بر نمودن و رہنماں واقع ملک
 بہار بغرض استیصال و سرکوبی گھمراں با اقتدار و حفاظت راہ مسافران ہزہار و صیباغت جمورہ ہا
 قرب جوار و در خاطرش خطور کرد و بتداراں سامان حرب و ذخیرہ جنگ نمودہ بہ مراجعت سلطان نصیر الدین
 ہمایوں از ایران مستعد جنگ آں شہنشاہ والا شان کرد و دہ و معہندار و ساد قوم مذکور را کہ باعث جنگ جدال و
 محوک نامرہ قتال ہر ماہ و ہر سال نمی بودند خائف و مرعوب سازد و رؤسای قوم کھم و عہد حکومت مغلیہ مصد
 کار ہائے شائنستہ شدہ مورد اطاف شاہانہ و عواطف خسروانہ می بودند آوڑہ اند کہ آں سفاک و خوشخوار
 و بد عہد و خدار و واہہ پسران سلطان سارنگ خاں را عرضہ تیغ میدیغ ساخته نعلن ہائے شان را
 برنگہ ہائے قلعه آویزان نمود و بر آں ترتیب بغاوت و تحریف عصمت و تبیہ غولت الا فوجاے
 ہمیں کر ظلم جہاے کم از راے ستم ہمید شکر نیز روزی کشتہ تیغ ستم گردو
 آں شیر بیشہ و غا و ہزہر و غا و غا زلی ثباتی دوران بے بقا و بیوفای جہاں بیوفا قلمہ ہنگ اجل کشتہ کا تعمیر
 را تا تمام گزاشت و را اندر کوت آں امر سجد شاہی و محلات راجہ مان شگھہ نظرمی آید الا مدرس و منہم شد
 و رستف قصور پندگان و طیور آشیانہ ہا سانسہ کہ از ملاحظہ آں بے ساختہ شہر سرفری بر زبان می آید
 از روی یا خضر ہی ایواں بے پیہم تہی و زند آں سہی خالی ہی پیہم چمن

جای کہ بود آن لسان با دوستان پوستان شد گری و روبرو بر امکان ہم بود و گریس و
 بر جای طبل و جام می گوران نهادند پنی بر جای چنگ نامی و نی آواز راغ او شن
 منجمله دوازده دروازہ چند دروازہ ہائے ذیل قابل ذکر است۔ در انگر خانی کہ در ان معلوم می نمشد
 و شمشیری کمزیر بشیشہ ہای بوقلموں بود۔ کابلی کہ فرش بہ کابل است۔ شاہ چاندولی کہ پیش او مرزا شاہ
 چاندولی است شہیل کہ بر ان محلات قابل دید است۔ اکنون فرو دگاہ حکام بودہ صندلی ہای گوناگون
 و فرش ہائے بوقلموں دارد۔ خواص خانی کہ پیش آن مرزا سخی خواص خان است۔ طلاق کہ بر وقت
 ملاحظہ آن شاہزادہ سلیم بہار شد۔ کتبات سنگ مرمر بر جہج دروازہ ہائے نصب شدہ کہ عبارات
 بخط طغرای دارد۔ شعری از ان جملہ اشعار کہ بر کتبہ دروازہ لنگر خانی کندہ است اینجا مسطور میگردد
 ز تاریخ ہجرت گزشت است سال بہ ہجرت چہل ہشت آمد جلال
 شہر رہتاس کہ اندرون قلعہ واقع است۔ آبادی و رونقش یو مائیمو کم میگردد۔ از ملاحظہ قلعہ و آثار
 ایں بقعہ ولہائے ناظرین یقین معترف ہونوائی و در ان دلی قہای عرصہ تہاں می شود۔
 اشک حسرت مے فشاند و غمظا گان آن قدر کہ آب آن روضے بگیہ دوراں
 از فراز سنگ آب اشک چوں آید فرو بر زمین سہل نامیدہ شود آب کہاں
 چوں رواں تنقی صاف آن آب رواں زانکہ می آید بروں ہر دم ز قلب مومنان
 بوم غمرہ فصیلش می زند ہر دم فسوس فاختہ کو کند بر قصر آن شیر نریاں
 آہ کجا شد آنکہ بنیادش نہاد و خود نماند الاماں از گردش گیتی و دور آسماں
 فصیل قلعہ از اشک باری آسماں و حوادث دوراں در ماتم بانیاں رولے سیاہ پوشیدہ سیاہان
 جہان و راہ نور دان عرصہ و دلیاں فصیل بہ آفت سختگی ندیدہ سے
 بعد از وفات تربت ما در نہیں مجو درینہ ہائے مردم عارف مزار ماست
 ساکنان بلاد و امت بارعبیدہ بفقوہ سے
 نازہ خواہی داشتن گرداغ ہای سینہ را گاہی گاہی باز خواں ایں دفتر پارینہ را
 برای عبرت آموزی و سبق اندوزی بے وفائی دوراں و بدعہدی زماں می آیند و بر زبان می
 آرند کہ قلعہ از قلاع جہاں و بقعہ از بقاع دوراں مثل آن ندیم فصیل قلعہ کہ از بعض جا ہا

سرسجودی گردد - مضبوطی مصالحه اش نگذارد - که سنگ از سنگ جدا شود - از جای که منهدم میگردد -
 قطعه دیوار بر زمین می آید - افسوس نشیر شاه باقی ماندن همایون - فقط دل غصه و تعدی بردن
 ظلم و بیادوی آن ثبت است - که تا انقراض دوران و انتهای زلزل محو نگردد - فی الحقیقت این
 قلعه محبسه عبرت است زیرا که از ملاحظه این سدسکنندگی همسر قصر و دانه وری آن تحمیر و ششدری
 که عارض می شود - عارض قرطاس از تحمل بار زلف تحریر آن قاصر است -

ای بیصبر گریائی از پی ویدار آن	در س عبرت هم بیا موزاند و دیوار آن
درفاق بانی او سیننه اش مشک چین	شدش از کثرت مرغ الم گلزار آن
سیر گلزار و شبنمای و گهر گل را بس	یک نگاه غور و کار راست اندر کار آن
هست این تایخ گویا یک بان از بخواس	تا عیان گردد بخوبی بدولت اسرار آن
چشم عبرت بین کشاء و تدریج را به بین	تا ننگ ریزی ز انکسرت بدول افکار آن
شیر شاه را هم سر آمد روزگار و دلش	هم سرش را هم سر آمد بخت نا هنجار آن
یوم نوبت می زند هر دم به نوبت خانه اش	زانکه ویران گشت اکنون کوچه بازار آن
اصفهان نیم جهان رهتاس بدیم و گر	هست راجات این دعوی گوشتار آن
بر صیقل طائر و هم و خیال کس نشد	زانکه گشته سنگسار از رفعت کسار آن
طول و عرضش را به آسانی مهندس مینا	عمرها باید که پیماید کس اعطار آن
دیر با گشته که فریاد و فغان بامیکنند	کس نخورد از خویش و بیگانه غم و تیار آن
اینکه می آید نظر و پامی آن آب و آن	جمع گردید است آب انکسرت بار آن
چشم عبرت بر کشاء و سر شجرت بخش	از تحیر و نگر چو فرقه دل در بار آن

دید دل را کشاء چشم ظاهر بین بر بند
 تا دولت فی الحال گردد مطلع انوار آن

حکیم نباتات فارسی ڈرامہ مشمولہ امتحان
منشی فاضل - قیمت ۴۰
شکوہ ہند - مولنا حالی کی مشہور و
معروف نظم - قیمت ۲۰
چپ کی داد - ۲۰
مسدیں حالی - ۸
خلاصہ شعر العجم حصہ سوم - قیمت ۶
حصہ چہارم - قیمت ۸
حصہ پنجم - قیمت ۴
لمعات اربع - حضرت اوج گیک دی
کا کلام - قیمت ۶
پیشین کمپوزیشن - اذہر فیہ علم الدین صاحب
ایم - اے فارسی ترجمہ اور مضمون نویسی
کے لئے مفید ہے - قیمت ۸
ترجمہ و شرح رباعیات ابوسعید ابوالخیر
از مولوی عبداللہ صاحب اختر و مولوی سید
اولاد حسین صاحب شادان بلگرامی - قیمت ۱۲
سحر العروض - مشمولہ امتحان پر فیشنی
اردو - قیمت ۶
عروض سبقتی - قیمت ۴

الفاروق - از مولنا شبلی و جداول
المأمون - ۴
عقد الالی - شرح اخلاق جلالی از
مولوی محمد الدین صاحب مختار پروفیسر اور نیشنل
کالج لاہور - قیمت ۸
سرگزشت الفاظ از مولوی احمد الدین صاحب
بی - اے - الفاظ کی کہانی - ان کی اپنی بانی
منزونات اور مطالعہ الفاظ پر محققانہ بحث
قیمت فی جلد دو روپے ۸
ولیوان میر ورو - مشمولہ امتحان آنرزان
اردو - قیمت ۶
قصائد ذوق - قیمت ۶
ظہیر الاخلاق خلاصہ اخلاق جلالی ۱۲
مضامین فارسی ۵۲ مختلف مضامین
بزبان فارسی - ان میں سے اکثر وہ مضامین ہیں
جو اساتذہ امتحان منشی فاضل میں آچکے ہیں طلباء
کے لئے از بس مفید ہے قیمت ۸
مطالب العالیہ یعنی دیوان غالب اردو کی
جدید ترین و بہترین شرح از مولنا سہا - ۴

تھیں

شیخ مبارک علی تاج کتب اندرون لوہارمی وازہ لاہور

انتخاب مختصر - رسائل غزنوی کی دوسری از جلدوں کا انتخاب قیمت ۴

کتاب برائے منشی فاضل ۱۹۲۳ء

پرچہ نمبر ۱ - حقائق البلاغت دینی - اے عربی کورس جدید شعر الجم سوئم - چہارم - پنجم
 پرچہ نمبر ۲ - ابو الفضل و خزاں اول و سوئم + مقامات جمیدی (مقامات کے دسے خارج) و سوئم
 پرچہ نمبر ۳ - تصانیف ثانی الف + غزلیات نظیری + مخزن اسرار + رباعیات ابوسعید ابوالخیر
 پرچہ نمبر ۴ - اخلاق جلالی - بحث نغمہ خارج + ہما کشائے نادری
 پرچہ نمبر ۵ - ترجمتین -

پرچہ نمبر ۶ - جواب مضمون زبان فارسی

کتاب برائے منشی فاضل ۱۹۲۴ء

پرچہ نمبر ۱ - حقائق البلاغت دینی - اے عربی کورس جدید شعر الجم سوئم - چہارم - پنجم
 پرچہ نمبر ۲ - ابو الفضل و خزاں اول و سوئم + حاجی بابا اصفہانی + مقامات جمیدی (مقامات کے دسے خارج)
 پرچہ نمبر ۳ - تصانیف ثانی الف + غزلیات نظیری + مخزن اسرار + رباعیات ابوسعید ابوالخیر
 پرچہ نمبر ۴ - درہ نادریہ (انتخاب بیہوشی) + سیر المتاخرین (انوار احمدی) ہیں
 پرچہ نمبر ۵ - اخلاق جلالی بحث نغمہ خارج + کشف المحجوب + بحوری مدگلشن راز شرح لاجی
 پرچہ نمبر ۶ - ترجمتین و جواب مضمون فارسی

المنش
 شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور

ن-م

۱۹۱۵ء

آخری درج شدہ تاریخ پو یہ کتاب مستعد
لی گئی تھی مقررہ مدت سے زیادہ رکھنے کی
صورت میں ایک آنہ پو یہ دیرانہ لیا جائے گا۔
